

Co-funded by
the European Union

Poređenje resursa različitih subjekata u vanrednim situacijama

Završna publikacija

Strategic partnership KA2 project

CRxSiSS: Comparing Resources for Subjects in Severe Situations

2020-1-ES01-KA204-083103

Učesnici u projektu:

1. Universidad de Málaga (Španija) sa svojim programom za seniore (Aula de Maiores+55);
2. Tierra de Maestros (TdM, Španija)
3. Università della Libera (ULE, Italija)
4. Associação Intercultural para todos (IAFA, Portugal)
5. Zaposlitveni center GEA (Slovenija)
6. Gradski zavod za javno zdravlje Beograda (GZZJZ, Srbija)

© Published 2023 by the CRxSiSS Project Consortium

Comparing Resources for Subjects in Severe Situations

www.crxsiss.uma.es

Prevod:

Marija Djordjović

Ivana Gavrić

Finansirano od strane:

EUROPEAN UNION, ERASMUS+ Programme

[Project Reference: 2020-1-ES01-KA204-083103]

**Co-funded by
the European Union**

“Finansirano od strane Evropske unije. Izneti stavovi i mišljenja su stavovi i mišljenja samo autora(a) i ne odražavaju nužno i stavove Evropske unije ili Evropske izvršne agencije za obrazovanje i kulturu (EACEA). Ni Evropska unija ni EACEA ne mogu biti odgovorne za njih.”

SADRŽAJ

	Strana
Uvod	4
POGLAVLJE 1 PROSTOR I VREME U ŽIVOTNOM CIKLUSU LJUDI: KVALITETNIJI ŽIVOT ZA ONE KOJI ŽIVE DUŽE	7
POGLAVLJE 2 NA MARGINAMA INKLUZIVNOG RASTA IZAZOVI FEMINIZACIJE SIROMAŠTVA U EVROPSKOJ UNIJI	18
POGLAVLJE 3 INKLUZIVNI TURIZAM I PRISTUPAČNI TURIZAM: AKTIVNO STARENJE I OBUKA. PRIKAZ STUDIJE SLUČAJA	34
POGLAVLJE 4 ISKUSTVA MEDIJSKE I DIGITALNE PISMENOSTI NA VIŠEM UNIVERZITETU: UNIVERZITET U MALAGI	51
POGLAVLJE 5 UPOTREBA IKT PROTIV DIGITALNE PODELE I ZA UNAPREĐENJE SAJBER-BEZBEDNOSTI	70
POGLAVLJE 6 KAKO RURALNO PREDUZETNIŠTVO DOPRINOSI POBOLJŠANJU ZAPOŠLJAVANJA?	
POGLAVLJE 7 OSNAŽIVANJE CELOŽIVOTNOG UČENJA ZA ZAŠTITU ŽIVOTNE SREDINE, ODRŽIVI RAZVOJ I ODGOVORNU POTROŠNJU – NAJBOLJE PRAKSE ZA ODRŽIVU BUDUĆNOST	88
POGLAVLJE 8 NEMATERIJALNO NASLEĐE KAO POKRETAČKA SNAGA ZA SUOČAVANJE SA IZAZOVIMA 21. VEKA	101
POGLAVLJE 9 JAVNOZDRAVSTVENI ODGOVOR, PRILAGOĐAVANJE ZDRAVSTVENOG SISTEMA I ZBRINJAVANJE OSETLJIVIH POPULACIONIH GRUPA NA PANDEMIJU COVID – 19 U SRBIJI	
POGLAVLJE 10 AKTIVNOSTI ZAVODA ZA JAVNO ZADRAVLJE U TOKU VANREDNE SITUACIJE PRIMERI IZ PRAKSE	119
POGLAVLJE 11 ZDRAVSTVENO PROMOTIVNE I EDUKATIVNE AKTIVNOSTI I METODE NJIHOVOG SPROVOĐENJA U TOKU PANDEMIJE	130

UVOD

José Jesús Delgado Peña

Departamento de Didáctica de la Matemática, de las CCSS y de las CC Experimentales

Universidad de Málaga

jdelgado@uma

Svedoci smo u 21. veku pojave i sve veće zabrinutosti oko velikih međunarodnih pitanja koja će obeležiti ili nastaviti da obeležavaju političke i obrazovne programe mnogih zemalja, kao što su aktivno starenje, digitalni jaz i sajber bezbednost, očuvanje kulturnog nasleđa, napuštanje sela, zapošljavanje mladih, održivi razvoj i javno zdravlje. Sve ove teme otvaraju nove sadržajne horizonte za one u obrazovanju odraslih, sa posebnim fokusom na starije osobe, koji žele da unaprede svoja znanja i kompetencije, i da ostanu aktivni u oblasti doživotnog učenja, kako bi mogli da razviju aktivno i informisano građanstvo u pogledu ovih izazova današnjeg društva. Ovaj priručnik je rezultat obrazovnog projekta „Poređenje resursa različitih subjekata u vanrednim situacijama“ (CRxSiSS Comparing Resources for Subjects in Severe Situation, Erasmus 2020-1-ES01-KA204-083103). Ovaj projekat je finansiran iz programa Erasmus+ KA204 i trajao je tri godine od septembra 2020. do avgusta 2023. Institucije učesnice u projektu, u kojima su autori ovog rada zaposleni, su: Univerzitet u Malagi (Španija) sa svojim programom za seniore (Aula de Maiores+55); koordinator projekta Tierra de Maestros (TdM, Španija), privatna organizacija koja organizuje kurseve i aktivnosti na promociji i podizanju svesti u obrazovanju odraslih iz oblasti kulturne; Università della LiberEtà (ULE, Italija) kao narodni univerzitet usko povezan sa opštinskim i regionalnim vlastima; udruženje Associação Intercultural para todos (IAFA, Portugal), institucija specijalizovana za mobilnost odraslih u preduzetništvu i interkulturalnosti; Zaposlitveni center GEA (Slovenija) organizator brojnih društvenih programe o životnoj sredini i odgovornoj potrošnji i Zavod za javno zdravlje Beograda (GZZJZ, Srbija) kao državna zdravstvena ustanovi koja se bavi podizanjem svesti i obukama stanovništva i zdravstvenih radnika o brojnim javnozdravstvenim pitanjima uključujući i pandemije. Ove institucije formirale su projektni konzorcijum CRkSiSSa, a ovim putem želim, pre svega, da izrazim najdublju zahvalnost svima njima na saradnji i dobrom radu.

Da bi se postigli ciljevi ovog projekta, bilo je neophodno uspostaviti scenario za razmenu pedagoških pristupa i obrazovnih resursa o pitanjima od krucijalnog značaja na koja građani moraju jednoglasno da odgovore. Osnovni cilj je bio da se sprovede set mobilnosti, kako za nastavnike tako i za učenike, u kojima bi svaki učesnik, specijalizovan za jednu od tema projekta, podelio svoja iskustva i primere dobre prakse, koje je razvio sam ili u saradnji sa drugim entitetima u okruženju, sa ciljem multipliciranja efekta razmene kako na internacionalnom tako i na lokalnom nivou. Štaviše, ove mobilnosti bi poslužile kao osnova za unapređenje nastavnih veština nastavnika, kao i programa, metodologija i resursa institucija iz kojih dolaze, a samim tim i kvaliteta obuke, veština i znanja njihovih učenika, pomažući im da se suoče sa aktuelnim izazovima društva koje se menja pod snažnim uticajem gore opisanih pitanja i koje deluje na njih. Ova publikacija ima za cilj da spoji ove ciljeve.

Nastavnici i treneri koji rade sa ovim grupama učenika (univerziteti, centri za odrasle, udruženja, itd.) su od vitalnog značaja za korišćenje i širenje novih oblika nastave u ovoj oblasti. Zbog toga

želimo da se fokusiramo na ovu grupu profesionalaca kako bi oni mogli da deluju kao posrednici promene, pružajući nova znanja, metodologije i resurse, kao i na polaznike/edukante, ne zaboravljajući pritom na učešće drugih fundamentalnih posrednika, kao što su rukovodioci obuka u javnom i privatnom sektoru i na različitim nivoima rukovođenja.

Već postoji značajna raznolikost materijala razvijenih u okviru evropskih projekata i drugih poziva za podnošenje predloga projekata, koji se ovim izazovima bave na različite načine. Ovom publikacijom želimo da iz holističke perspektive pomognemo u postizanju raznovrsnog znanja i kompetencija, kojima bi građani bolje odgovorili na velike obrazovne izazove 21. veka u oblasti obrazovanja odraslih.

Ovi ciljevi bi bili postignuti u najvećoj meri sprovođenjem mobilnosti nastavnika i učenika, a glavni opipljivi rezultat projekta je ova publikacija, proizvedena u saradnji i kao konačni kompendijum razmene razvijene tokom ove tri godine zajedničkog rada. Iz svih ovih razloga, specifični ciljevi CRxSiSS su bili sledeći:

- stvoriti uslove za razmenu putem mobilnosti nastavnog osoblja i studente/polaznika partnera projekta i njihovih partnerskih organizacija, a u vezi sa ključnim temama projekta.

- rezultati ove razmene bi bili: 1) razvijeni obrazovni materijali koji se mogu koristiti na evropskom nivou (npr. priručnik za nastavnike, prezentacije, itd.), i 2) Uvođenje elemenata poboljšanja u programe, metodologije i resurse partnera projekta.

Kao opšte ciljeve želeli smo da:

- promovišemo unapređenje znanja i kompetencija korisničkih grupa (nastavnika i učenika/polaznika),

- doprinesemo društvenoj integraciji kroz veću svest i obuku u vezi sa centralnim temama projekta,

- da podstaknemo nastavno osoblje da ažurira nastavne programe i metode na teme obuhvaćene projektom,

- da podstaknemo kod učenika aktivno građanstvo kao odgovor na izazove postavljene u projektu CRxSiSS.

Glavni rezultati CRxSiSS-a bili su usko povezani sa aktivnostima u okviru sprovedenih mobilnosti, za nastavnike i studente/polaznike, razvijenim u okviru projekta, i koje su poslužile kao osnova za razmenu metodologija i dobrih praksi. U okviru projekta, svaki planirani program mobilnosti je bio zasnovan na razmeni tj. na saradnji dva partnera projekta pri čemu je jedan, koji je bio i domaćin, u saradnji sa drugim, organizovao zajedničku kratkotrajnu obuku za nastavnike, kao i kurs strukturiran u kombinovanoj mobilnosti licem u lice i virtuelnoj mobilnosti za studente/polaznike, oba u trajanju od 5 dana, i sa vremenskim razmakom od 1-3 meseca. Tako je Università delle Libere del Friuli-Venezia Giulia (ULE) organizovao u Udinama (Italija) u saradnji sa Institutom za javno zdravlje Beograda, kombinovani trening sa temama „Upotreba i edukacija IKT protiv digitalnog jaza i unapređenje sajber bezbednosti“ i „Javno zdravlje u svakodnevnom životu i u situacijama pandemije“. S druge strane, GEA institut je u saradnji sa udruženjem IAFA, u Kranju i Velenju, organizovao kurseve „Zaštita životne sredine, održivi razvoj i odgovorna potrošnja“ i „Preduzetništvo u ruralnim područjima kao pokretač za zapošljavanje“.

Konačno, Univerzitet u Malagi (UMA) je zajedno sa organizacijom Tierra de Maestros organizovao treninge u Malagi i Antekeri o „obrazovnim izazovima za aktivno starenje“ i „kulturnom nasleđu kao pokretaču društvenog razvoja“. Kursevi za nastavnike i studente/polaznike, bili su zasnovani na istoj filozofiji, obogaćujući i dopunjujući rezultate razmene, dok su im specifični ciljevi su bili različiti i više usmereni na ažuriranje i usavršavanje (kursevi za nastavnike), i na unapređenje znanja i veština usmerenih na aktivno građanstvo (kursevi za studente/polaznike).

Kao osnovni rezultat svih ovih aktivnosti mobilnosti i obuka, predstavljamo vam ovu publikaciju, kao praktičan vodič ili priručnik za trenere i organizatore obuka i kao zbir rezultata akademske razmene sa uključenim smernicama i preporukama iz oblasti obrazovanja odraslih u oblastima koje su bile ključne teme CRxSiSS projekta. Takođe ovim priručnikom promoviramo potencijalne sadržaje, metodologije i resurse za ažuriranje i unapređenje kvaliteta nastave u okviru obrazovanja odraslih.

Ukratko, CRxSiSS je imao za cilj da promoviše, kroz sastanke nastavnika i kurseve za studente/polaznike programa obrazovanja odraslih, a posebno za starije učenike, razmenu iskustava i najbolje prakse. Cilj CRxSiSS-a bio je da promoviše razmenu iskustava, dobrih praksi i sadržaja o temama od velike važnosti u aktuelnom evropskom društvu u celini (aktivno starenje, digitalni jaz i sajber bezbednost, očuvanje kulturnog nasleđa, zapošljavanje mladih, napuštanje sela, održivi razvoj i javno zdravlje), stvarajući tako scenario za dijalog i razmenu na internacionalnom nivou koji bi, zbog raznolikosti institucija učesnika projekta i zemalja, produbio potrebu za zalaganjem, kroz edukaciju, za promociju i unapređenje ključnih koncepata zajedničkog evropskog identiteta: aktivno starenje, digitalni svet, nasleđe, životna sredina i odgovorna potrošnja, zdravlje itd. U tom smislu, važno je istaći promociju aktivnog građanstva kao odgovor na glavne izazove evropskog društva 21. veka, kao i uključivanje međugeneracijske saradnje, koja pokriva različite starosne grupe u okviru obrazovanja odraslih i celoživotnog učenja.

POGLAVLJE 1

PROSTOR I VREME U ŽIVOTNOM CIKLUSU LJUDI: KVALITETNIJI ŽIVOT ZA ONE KOJI ŽIVE DUŽE

Karlota Anhela Eskudero Galjegos¹ i Hoze Hesus Delgado Penja²,

¹Odsek za geografiju, Univerzitet u Malagi,

²Odsek za matematičku didaktiku pri društvenim naukama i
eksperimentalnim naukama, Univerzitet u Malagi

¹carla@uma.es, ²jdelgado@uma

SAŽETAK

Trenutno stanje našeg ubrzanog svakodnevnog života, sa brojnim rutinskim aktivnostima i zahtevima koji nam oduzimaju vreme, doprinosi nesvesnom osećaju postojanja, života i postojanja ljudske vrste. Odgovaranje na pitanja gde živimo, šta smo, kakav nam je životni ciklus i koje potrebe treba da zadovoljimo kako bismo živeli bolje u različitim fazama našeg života, približava nas svesti o realnosti, a time i poštovanju različitosti svih ostalih živih bića. Zahtevi koji se nameću u svakoj fazi našeg života veoma se razlikuju zavisno od teritorije, društvenih grupa, starosne dobi i pola. Štaviše, ako pogledamo sopstvenu sliku u ogledalu i sliku onih društvenih grupa koje su postojale pre nas, primećujemo da mi sada živimo duže i da moramo da naučimo da živimo kvalitetnije i bolje.

Ključne reči: *aktivno starenje, životni ciklus, biodiverzitet, adaptacija, dugovečnost.*

1. Uvod

Gde živimo? Mi, ljudska bića kao vrsta, imamo korene na planeti Zemlji koja je deo sunčevog sistema, i koja se okreće oko Sunca, zvezde solarnog sistema koja emituje energiju u obliku svetlosti i toplote. Sloj gde se razvio život u svojoj raznovrsnosti i gde sva živa bića sadejstvuju međusobno na planeti Zemlji naziva se biosfera, a ona se sastoji od vode, kopna i tankog sloja vazduha koji nazivamo atmosferom. Biosfera se proteže od nekih 10 kilometara u visinu atmosfere pa sve do dna okeana. „*Gea je živa, ne samo zbog biodiverziteta svih raznolikih vrsta ekosistema na njoj, već i zato što je ona sama, tokom miliona godina, oblikovala svoj lik, transformišući svoje predele (kopno, obale i mora), menjajući uslove života*“ (Escudero et al., 2023).

Svi živi organizmi, pa i ljudska vrsta, bili su izloženi ovim promenama životnih uslova tokom celog evolutivnog procesa prilagođavanja ili prirodne selekcije pri preživljavanju, imajući u vidu dasu uslovi životne sredine odlučujući i neizbežan faktor kada su u pitanju osnovne ljudske potrebe.

Nismo mi jedina vrsta koja naseljava Zemlju – mada se tako čini zbog našeg odbijanja da vidimo kakve su posledice naših aktivnosti po životnu sredinu (kroz zadovoljavanje sve veće potrebe za energijom, resursima i njihovom transformacijom u proizvode) – mi je delimo sa drugim živim bićima sa kojima sadejstvujemo, sa drugim životinjama, biljkama, vrstama kičmenjaka i

beskičmenjaka, sa sistemima koji obitavaju u vodi i vazduhu, bilo da su na površini, pod zemljom ili u vodama okeana.

Kao i neke od ovih vrsta, mi smo razvili strategije pronalaženja hrane, odbrane, lova, zaštite potomstva i grupisanja u zajedništvo. Te grupe su isprva bile klanovi povezani srodničkim vezama. Kasnije su, po selima i manjim i većim gradovima, nastajali posebni odnosi koji prevazilaze porodične zajednice, da bi se stvorila efikasnija organizacija i podela rada u društvu. U cilju proizvodnje veće količine i kvalitetnije hrane tehnološki napredak u poljoprivredi, stočarstvu i industrijskoj delatnosti učinio je hranu pristupačnijom, čime se ograničavala glad.

Nova otkrića u medicini i napredak u higijeni doveli su pod kontrolu mnoge bolesti i pandemije, što nas štiti od dodatnog bola i patnje, a ujedno ismanjuje i prevremenu smrtnost. U demografskom prelaznom modelu počinje ciklus rasta populacije, koji je vremenski neujednačen u odnosu na stepen napretka i razvoja zemalja, ali uz istu tendenciju da produži očekivani životni vek, broj stanovnika i starenje.

Naš ubrzani svakodnevni život, sa rutinskim aktivnostima i stalnim zahtevima koji nam troše vreme, učinio je da se udaljimo od našeg porekla kao živih bića, distancirajući nas od „Gee“, od osećaja postojanja, življenja i života ljudske vrste koja nije svesna svog porekla. Kao vrsta, znali smo kako svojim aktivnostima da se izborimo sa izazovima pronalaženja hrane i zaštite od drugih vrsta, tako što smo se grupisali, organizovali u sela ili gradove, poboljšavajući zdravstvene procese. Sada, već skoro sredinom 21. veka, suočavamo se sa novim izazovima, sa potrebom da održimo svoje stanište i biodiverzitet, uz potrebu da stvorimo međugeneracijski prostor razmene informacija, učeći i učestvujući, u cilju suočavanja sa problemima koji proističu iz sve veće dugovečnosti stanovništva, jer čini se da naše društvene i ekonomske strukture toga nisu sasvim svesne. Živimo u svetu stalne krize i gde god je potrebno, stalnim učenjem i obukom suprotstavljamo se različitim situacijama koje prete današnjem društvu.

S tom filozofijom i empirijskim dokazima, ovaj odeljak daje bibliografski i vebografski (bibliografija objavljena samo na internetu) pregled ne bi li odgovorio na pitanja postavljena u prvom delu. U drugom delu odgovaramo na pitanje prepoznavanja mesta gde živimo, našeg porekla na planeti Zemlji, određujući karakteristike prostora u kome preživljavamo i razvijamo naš kulturni okvir. U trećem delu odgovaramo na cilj učenja o našem životnom ciklusu zajedno sa ciklusima drugih živih organizama, baveći se svakom fazom. Usmeravamo se na fazu starenja i u odeljku 3.3 analiziramo sinonime koji se koriste kad mislimo na starije, te dajemo delove primera tri životne priče u kojima su predrasude i stereotipi o „starosti“ prikazani i izdvojeni kao primeri koje treba rešiti, kao što su „*ejdžizam*“ (diskriminacija na starosnoj osnovi), zastareli stavovi koji se prenose o modelu starosti. U četvrtom delu odgovaramo na ciljeve identifikovanja potreba koje se moraju zadovoljiti kako bi se živelo kvalitetnije i duže, postavljajući dve najvažnije teorije za identifikovanje ljudskih potreba, ukazujući na to kako one utiču na stariju populaciju. U petom delu iznosimo zaključak, prikazujući kako izgleda savremeni primer starosti.

2. Prostor za opstanak razvijanjem učenja i kulture

Od samog početka ljudi su u grupama podmirivali potrebe za skloništem, hranom, odećom, alatima i odbranom, služeći se energijom sopstvenog tela ili drugih životinja. Resurse i materijale

iz okoline koji su bili raspoloživi na mestu na kome bi grupa našla sebi stanište, ljudi su transformisali veštinom sopstvenih ruku. Dalji razvoj i prenošenje tehnika i veština vodio je do novih tehnoloških dostignuća, razvoja lekova i medicine i nastanka novih izuma, koji su pak, uz znanje i specijalizaciju poslova, ljudski život olakšavali i produžavali.

U takvim grupama, upravo su starije generacije bile te koje su čuvale znanje i veštine. Akumulirano iskustvo starijih predstavljalo je rezervoar mudrosti za mlađe grupe koje su bile željne znanja, te su stariji stekli poštovanje usled prenošenja kulture i znanja svojih predaka, koje se vremenom samo uvećavalo.

Dugovečnost (Moliner, 1990), shvaćena kao situacija dostignute poodmakle starosne dobi, „u kom pravcu stanovništvo ide prema demografskim projekcijama, 119 miliona starih ljudi do 2030 (...), čini se da sadašnji ekonomski sistem, pukom činjenicom kvantifikovanja i neprepoznavanjem situacije u cilju razrešavanja posledica koje pogađaju ljude u poodmaklim godinama, dehumanizuje ovu starosnu grupu“ (Eskudero et al., 2022). Da bi se razmnožavali i uspešno biološki napredovali tokom životnog ciklusa svojih mladunaca, živim organizmima u procesu gestacije potreban je bezbedan prostor koji obezbeđuje obavezne uslove za preživljavanje. Živih organizama ima po različitim staništima, gde god mogu da dobiju sve što im je neophodno za život. Učenjem, prilagođavanjem i evolucijom sopstvene vrste organizmi znaju gde mogu najlakše naći hranu za svoje mladunce, a i zadovoljiti potrebu za skloništem, vodom, vazduhom i kopnom, svime što im je neophodno za osnovno funkcionisanje, kao što je hranjenje i disanje. U Tabeli 1. dajemo primere prosečne dužine života nekoliko životinjskih vrsta –zavisno od staništa - u divljini ili na bezbednom mestu, doduše zatočene (ili u zoo vrtu ili parku za životinje). Primećujemo da su prednosti kod očekivanog životnog veka značajne kod života u zatočeništvu zbog sigurnosti obezbeđivanja hrane i činjenice da one nisu više u poziciji plena. To je cena zatočeništva, neprirodnost života ovih vrsta izvan njihovog staništa u divljini.

Tabela 1. Životni vek različitih životinjskih vrsta prema prirodnom ili zatvorenom staništu

Životinje	Stanište	Život u prirodnom okruženju	Život u bezbednom prostoru: zatočeništvo
Nilski konj	Vodeno kopno, reke i jezera	20 godina u proseku	Do 50 godina
Zebra	Kopneno stanište	Prosečno 15 godina	Skoro 30 godina
Delfin	Vodeno stanište	Prosečno 30 godina	80 godina u proseku
Iberijski ris	Kopneno stanište	Od 10 do 15 godina	Oko 20 godina
Roda	Vazdušno i kopneno stanište	Između 15 i 20 godina	Do 30 godina u zatočeništvu

Sopstvena analiza. Izvor: Rodrigez, 2010.

Pored ishrane koja se sastoji od drugih životinja i/ili biljaka iz odgovarajuće sredine, životinjama je potrebno i genetsko nasleđe koje ih štiti od nekih bolesti, a ujedno im daje sposobnost da nauče ponašanje od jedinki svoje vrste, što uključuje osmatranje, pomaganje, kamuflažu i skrivanje; te razvijanje sposobnosti kao što je lov, hvatanje plena, međusobna saradnja, usmrćivanje sopstvenim očnjacima, pretnja rogovima ili kandžama, vešto pretvaranje da bi izbegle opasnost da postanu hrana drugim životinjama, kao i primenu mehanizama odbrane: noge za efikasan beg, krila za letenje, nepokretnost pri pretvaranju da su mrtve, kamuflaža za zbunjivanje protivnika, promena boje, primena otrova, oklop.

Koncept bezbednosti kod ljudskih bića obuhvata mnogo više od bezbednog skloništa, staništa ili pristojne kuće. Bezbednost se traži kao garancija slobodnog življenja u širem smislu nego što je sloboda u prirodi, to je poseban osećaj primene prava i slobode koje se vezuju za odgovorno, učesničko, demokratsko i pravedno građansko društvo tokom celog života.

3. Životni ciklus živih organizama

Šta je naš životni ciklus? U Rečniku upotrebe španskog jezika Marije Moliner (1990) (*María Moliner, Diccionario de uso del español*), kao drugo značenje reči 'ciklus' ona daje definiciju „*vremenski period koji se smatra zaokruženim sa izvesne tačke gledišta*“. Sa tačke gledišta prirode, to bi se odnosilo na transformaciju života tokom životnog procesa organizma. Životni ciklus svakog živog organizma obeležen je vremenom, ukrštajući se sa četiri godišnja doba i smenom dana i noći. To je životni proces koji se odvija kroz neprestano ponavljanje, a različit je za svaki organizam ponaosob, od rođenja i nastanka života, preko rasta i uspešnosti prilagođavanja životnoj sredini, do sumraka postojanja i prestanka života – smrti. A onda, energijom koja se stvara procesom raspadanja nanovo se hrani novi život, beskrajno ponavljajući istu šemu biološkog procesa: rođenje života, razvoj života, reprodukcija života i smrt koja proističe iz života.

Faze u koje su klasifikovani su univerzalno generalizovane, tako što od rođenja do smrti prikazuju stalni proces koji uključuje razvoj, i onaj pozitivan i svaki drugi, materijalizujući se kroz stadijume transformacije i raznolikosti stanja da bi se podmirile potrebe.

Iako se klasifikacije razlikuju, opšte uže podele kod ljudske vrste prate hronološki sled: prenatalnu fazu, fazu odmah po rođenju od 0-6 godina starosti (odojče, malo dete, predškolski uzrast), detinjstvo od 6-12 godina, adolescencija (pubertet koji se definiše prema godinama starosti i polu: rani u uzrastu 12-15 godina i kasni u uzrastu 15-20 godina), mladalački period od 20-25 godina, odrasli (mlađi odrasli od 25-40 godina, srednji odrasli od 40-50 godina i stariji odrasli od 50-60 godina) i period starosti. Tokom ova dva poslednja perioda života – u zreloj dobi i starosti, kod ljudi se primećuje veća raznolikost karakteristika koje se pripisuju ovim starosnim grupama nego kod faza detinjstva i mladosti.

3.1 Zrelo doba/odrasli

Zrelo doba je period života između 25 i 60 godina starosti, kada osoba dostiže svoj puni razvoj,

„to jest, dostiže period zrelosti. U slučaju ljudskih bića ta potpunost odgovara ne samo maksimalnom razvoju fizičkih i organskih kapaciteta, već i psihološkoj zrelosti. Prema

tome, u konkretnom smislu, zrelo doba podrazumeva prevazilaženje stadijuma detinjstva, adolescencije i mladosti. Istovremeno, to je stadijum koji prethodi starosnom dobu, danas poznatom kao treće doba. Kod svakoga životnog doba zrelost može varirati u zavisnosti od velikog broja različitih faktora, kao što su biološki faktori (genetska predispozicija, hormonski razvoj, itd.), ili kulturni ili psihološki faktori (obrazovanje, životne okolnosti, dominantna kulturna sredina, svakodnevne navike, ishrana, itd. (...)) Može se desiti da neko ko je dostigao doba zrelosti sa fizičkog ili biološkog aspekta, ipak nije dostigao punu zrelost.“ (Miningz, 2023).

3.2 Starost

Starost je poslednja faza životnog ciklusa u razvoju ljudi, i dolazi nakon zrelog doba u kom se dostiže razvojni maksimum biološkog potencijala (Mansilja, 2000). Sa tačke gledišta koncepta ekonomske aktivnosti i zakonodavstva, prag predstavlja doba u kom stanovništvo prestaje da bude aktivno u odnosu na zapošljavanje, a prema starosnom dobu za penzionisanje u različitim zemljama. Svetska zdravstvena organizacija postavila je taj prag na 60 godina starosti. Međutim, u odnosu na životnu snagu, očekivan životni vek, intelektualni i emotivni razvoj i zakonski neregulisanu radnu aktivnost, postoji velika raznolikost i složenost situacija između polova koji prolaze kroz ovu fazu.

Jedna od takvih situacija obuhvata izbor raznih reči kojima se ova grupacija naziva: starac, starica, stariji, senior, u trećem dobu. Starost je *„kvalitet ili stanje kada je neko star (...) doba u kome je neko star“* (Moliner, 1990). Biti star *„primenjuje se na ljude, a u nekim odrednicama i na životinje, materijale i stvari koje već jako dugo postoje i tim pojmom se određuje njihov izgled“* (Moliner, 1990).

3.3 Reči koje vređaju

S obzirom da reči predstavljaju realnost, dobro bi bilo znati kako bi stariji voleli da se nazivaju i tretiraju, pošto se javlja otpor prouzrokovan korišćenjem nekih od ovih reči u pežorativnom značenju. Dajemo nekoliko odlomaka iz tri životne priče koje je prikupila Nataša Tordovid (2018) za fondaciju Help Age International Spain.

„Plivala sam u bazenu i bilo je dosta ljudi, a među njima je bilo dvoje dece. Imali su oko 11 godina, istog uzrasta u kome sam ja osvojila svoju prvu medalju. Njihov smeh mi je privukao pažnju i tada sam primetila da pokazuju u mom pravcu, govoreći svojim drugovima: 'Vidi onu staricu koja pliva', kao da sam ja vanzemaljac. Bilo mi je neprijatno što radim nešto što volim. Naravno, zaboravila sam da im kažem koliko imam godina. Imam 77 godina, ali plivam isto onako kako sam plivala kad sam imala 11 godina, 21 godinu, 24, 41 ili 60 godina. Sad se pitam zašto ponekad mladi ljudi, a ponekad i stariji, misle da starije žene ne bi trebalo više da plivaju. Da li je to zato što misle da u našim godinama nismo fizički sposobne da plivamo u bazenu? Ili misle da smo starice koje ne znaju da plivaju ili su to zaboravile posle toliko godina?“

Za razliku od drugih kultura gde stariji predstavljaju izvor iskustava i kolektivne mudrosti, u zapadnjačkoj kulturi ljudi se socijalizuju kroz proces učenja o kultu i visokim vrednostima mladosti, naročito u reklamama u medijima i na digitalnim platformama, što stvara lažnu sliku o vrednosti starosnih grupa i međugeneracijskom sukobu, i može dovesti do diskriminacije, diskriminacije po godinama starosti (ejdžizam), do nedostatka humane etike i usamljenosti, a koja često bude još više naglašena u slučaju bolesti ili situacijama kad postajemo zavisni od drugih.

“Ležim u bolničkom krevetu odakle mogu sve da čujem i vidim, ali ne mogu da se pokrenem niti da odgovorim na pitanja koja mi postavljaju (...) i čujem kako svi govore o meni. ‘Da, jako je stara, lepo je poživela’, i razmišljam kako ne bi trebalo o meni tako da govore, mislim, čujem sve, i trebalo bi da su dosta diskretniji. I kako sam sad u bolnici, razmišljam o tome kako je teško biti slab i nemoćan. Izgubila sam svoje sopstveno ime i postala sam samo ‘ta bolesna starica’. Samo kad bih mogla kosu da operem i odem kod frizera. A sad mi kosa nije prana 15 dana. Ranije sam i ja radila u ovoj bolnici, u stvari, bila sam bolničarka i svi koji sada brinu o meni nekada su bili moje kolege. Ali sada im više nisam koleginica, već samo neka starica koja tu leži u krevetu”.

Ako pojam aktivnog starenja označava zdravlje kao odsustvo invaliditeta i zavisnosti od drugih – što je situacija u koju su ljudi u poodmakloj starosnoj dobi na populacionoj piramidi svrstani – funkcionalna osoba koja zavisi od drugih – kao što je ova iz prethodne priče, koja oseća da joj je emotivno stanje izmenjeno, što je inače pogubno za njihovo zdravlje – mogla bi doživeti zadovoljavajuće starenje kad bi se investiralo u psihosocijalne resurse za obuku u okviru životne sredine koja je usmerena na poboljšanje emotivne dobrobiti.

„...kada me je prodavačica u radnji dobro osmotrila od glave do pete odmeravajući koliko imam godina. Obično bi mi govorili stvari poput: ‘Gospođo, mislim da ovo ne odgovara vašim godinama, to je za mlade (...)’ Ko tu treba da odluči šta ću ja da kupim? Ja znam šta volim da nosim i koje boje mi se dopadaju. Ono što je danas loše jeste što takve situacije postaju sve gore i gore. Jednog prolećnog dana, bila sam sa prijateljicom i tražile smo neko lepo mesto gde bismo popile kafu. Većina mesta je bila puna, ali smo uspele da nađemo sto u jednom kafeu. Čim smo prišle stolu, kelner nam je prišao i rekao da nema mesta, na šta sam ja odgovorila: ‘Kako to mislite, puno je? Ovaj sto nije zauzet’. A on nam je na to rekao: ‘Sve je puno. Ovde za vas nema mesta’. Bila sam zbunjena, iznenađena i bilo mi je neprijatno. Nije bilo slobodnih stolova za starije žene kao što smo nas dve. Da li je ovo? I dok sam stajala tako razmišljajući, naišle su dve mlade žene i sele za taj isti sto. Pa to je zaista skandalozno”.

U ovom trećem primeru prikazana nam je žena od 66 godina koja i dalje voli da ide po radnjama, proba odeću i bira boje koje voli, pije kafu sa prijateljicama, ali i primećuje reakcije onih koji je služe. Negativni stereotipi i predrasude koje se prenose o starosnom dobu izazivaju nelagodu, zbunjenost, iznenađenje i osećaj sramote. Takav način shvatanja starenja nije realan i suprotan je razvoju jer starije osobe opaža kao sliku „starosti“ koju mediji prenose kao ekonomsku i društvenu pošast, i koja podleže ponašanjima i verovanjima da dugovečnost više nije zdrava, uz očekivanja i zabrinutost koja dovodi u pitanje model koji se prenosi.

3.4 Životni ciklus drugih vrsta

U životnom ciklusu ljudske vrste genetsko nasleđe i uslovi životne sredine imaju istu odlučujuću i uslovljavajuću ulogu kao i kod drugih vrsta. Međutim, sticanje veština putem učenja da bi se dobavili resursi iz prirodnog i društvenog okruženja, razmnožavanje i preživljavanje jesu mnogo složeniji i heterogeni faktori nego kod drugih živih organizama. Ovde dajemo dva primera životnog ciklusa drugih vrsta: hrasta crnike (*Quercus ilex*) i morskog konjića (*Hippocampus*), koji su, iako se razvijaju u složenim ekosistemima i prolaze kroz iste životne faze u različitim i čudnovatim biološkim procesima svaka vrsta za sebe, daleko od stepena složenosti koju društveno- kulturna sredina donosi ljudskoj vrsti.

Kod biljnih vrsta kao što je crnika koja pripada rodu *quercus*, kao što su hrast plutnjak, hrast lužnjak i hrast prnar, rađanje i nicanje novog hrasta crnike podrazumeva cvetanje i umiranje cveta, razvoj žira na drvetu nakon osam do deset godina, i opadanje žira u sredinu koja poseduje povoljne uslove za život: krečno zemljište, svetlost, malo vode jer se biljka adaptirala na sušu, i osnovne hranljive materije (Ceballos & Ruiz De La Torre, 1995). Da bi izrastao nov hrast crnika, čiji životni vek može potrajati i do hiljadu godina. Njegova regeneracija, pored toga što je polna, može biti i bespolna, razvijanjem strategija rasta putem izdanaka, puštanjem vreža ili korena na terenima pašnjaka. Oni se takođe regenerišu puštanjem izdanaka i korenja u slučaju oštećenja kao što je orezivanje, bršćenje od strane životinja koje se njime hrane, ili u slučaju požara (Díaz & Pulido, 2009), a takođe i da obezbede život različitim vrstama u okviru pašnjačko-šumskog staništa koje obezbeđuje hranu divljim svinjama, iberskim svinjama, raznim pticama, miševima, divljim golubovima i bikovima.

Za stvaranje boje i života trešnjinog cveta, za razvoj trešnje i njenog umiranja u jesen neophodno je da voćka u zemlji proklija u novo drvo trešnje koja će ponovo cvetati i rađati voće.

Kod morskih vrsta kao što je morski konjić, inače zaštićena vrsta na listi ugroženih vrsta Međunarodne unije za zaštitu prirode (IUCN), jedno od staništa se nalazi na jugu Portugalijske, u laguni Ria de Formosa, u zoni mesta Algarve. Ova vrsta je jako osetljiva na klimatske promene, na pomorski i prirodni turizam, kao i na morske grabljivice. Njegov životni vek se kreće u proseku od jedne do pet godina. Polna reprodukcija je monogamna, ženka leže jajašca i pri parenju ih pohranjuje u trbušnu vrećicu mužjaka, gde ih mužjak oplođuje i dalje se razvijaju kao u inkubatoru do konačnog izleganja. Morski konjić se hrani sitnim ribama, ribljom mlađu i zooplanktonom. Njegova lovna strategija je svetlucava, fluorescentna mimikrija, i tada se sasvim umiri, čekajući da plen dopliva kada može da ga uhvati (Vida Animal, 2022). Ukratko, životni ciklus i starenje je nešto sasvim prirodno što pripada svim vrstama, a u slučaju ljudskog bića, od životne je važnosti da se nauči adaptaciji funkcionisanja u cilju poboljšanja kvaliteta života.

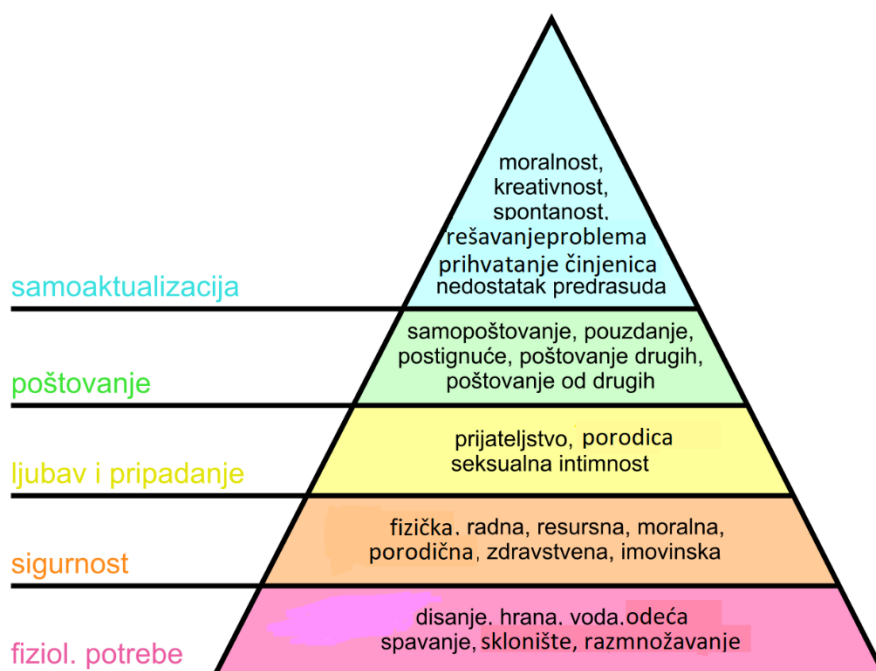
4. Potrebe za boljim životom u različitim fazama života

Ljudska vrsta, kao i ostali živi organizmi, razvila je strategije lova, saradnje, takmičenja, parazitiranja, zajedništva i komensalizma tokom životnog ciklusa, a u cilju adaptacije ponašanja u odnosu na raznolikost staništa na Zemlji. Tako su se ljudi transformisali da su u stanju da nabave sve što im je potrebno za život: vodu, sunčevu svetlost, vazduh iz koga dobijaju kiseonik, hranu, minerale, soli, sklonište, itd. Nasuprot nedovoljnom znanju o ponašanju drugih vrsta, znanje o

ponašanju ljudi je značajno napredovalo i tema je mnogih interdisciplinarnih studija. Da li je za životni ciklus ljudske vrste dovoljno da zadovolji samo svoje biološke potrebe? Da li ih društveni i socijalni konstrukti uslovljavaju?

Mi verujemo da pored potreba koje korespondiraju sa našom biološkom prirodom, postoje i one druge koje proističu iz načina na koji živimo na ovoj našoj planeti, iz naše kulture i istorijskih perioda, a što nas pokreće da sprovodimo određene aktivnosti da te potrebe podmirimo. Da bismo ih identifikovali, razvijale su se čitave teorije, a najviše korišćena teorija jeste ona Abrahama Maslova (1943), koji je postavio hijerarhiju ljudskih potreba koje se postižu kroz ljudsko ponašanje da bi se zadovoljilo samoispunjenje, a što je prikazano na pet nivoa u piramidalnom modelu (slika 1).

Slika 1 – Hijerarhija ljudskih potreba koje treba zadovoljiti prema Maslovu

Izvor: <https://www.simplypsychology.org/maslow.html>.

U svom pregledu Maslovljeve piramide, Elena Martinez (Martínez, 2023) izdvaja postojanje vrsta potreba:

„Osnovne potrebe su skup elemenata čiji nedostatak i potpuno odsustvo vodi u stanje siromaštva. Osnovnim ljudskim potrebama mogu se smatrati stanovanje, zdravstvena zaštita, obrazovanje i ekonomska sposobnost (...) Osnovne potrebe su direktno vezane za ljudska prava. Nezadovoljene osnovne potrebe koriste se kao indeks ili metod za određivanje osnovnih potreba koje postoje u nekom društvu, kao i da identifikuju, kvalifikuju i izmere neke dimenzije strukturnog siromaštva (...) Osnovne potrebe se takođe odnose i na one koje se nalaze u osnovi Maslovljeve piramide“.

Pošto se model zasniva na zadovoljenju nižih potreba, kao motivacionoj energiji da bi se prešlo na sledeći nivo, od baze do vrha samoispunjenja, a što bi bio kompletan osećaj ispunjene dužnosti kod postignuća sopstvenih ciljeva, to što ljudi duže žive, moglo bi se smatrati kao vrednost za postizanje ovih predloženih ciljeva. Prema tome, starosnoj grupi bi bilo lakše da postigne to samoispunjenje ukoliko bi živela duže. Suprotno tome, takva grupa bi mogla da pati od depresije ili mentalnih poremećaja usled percipiranja sebe kao onih koji nisu postigli ciljeve.

Od drugog nivoa piramide, koji sadrži ekonomske resurse od odlučujućeg značaja za blagostanje u starom dobu, zajedno sa zdravljem i nezavisnošću, pa preko sledećih nivoa sve do vrha, moglo bi se sa sigurnošću reći da osnovne potrebe kod određenih profila starih ljudi nisu u potpunosti zadovoljene. I to se sadrži u predrasudama, kao što je diskriminacija prema starosnoj dobi, stereotipima koji obezvređuju starenje, nedostatku međugeneracijskog poštovanja, nezi koja preopterećuje uže članove porodice usled nedostatka vremena koje bi inače posvetili starima, kao i u nazadovanju biološkog fizičkog razvoja zbog pogoršanja zdravlja.

Manfred Maks-Nif (Max Neef et al., 1986) ima drugu teoriju. U sintezi o ljudskim potrebama i njihovom zadovoljenju prema Maks-Nifu, a koju daje Anhelika Sančez (Sanchez, 2008), ističe se:

„Ovako preovlađujućim ekonomskim modelom pripisujemo vrednost predmetima, a ne ljudima, i to je suštinska poruka koju nam autori prenose. Ali kako možemo meriti kvalitativan razvoj ljudi? Na ovo autori odgovaraju: kvalitetom života koji s druge strane zavisi od mogućnosti koje ljudi imaju da adekvatno zadovolje svoje fundamentalne ljudske potrebe (...). Iz toga proizilazi da su ljudske potrebe konačne, da ih je malo, da se mogu klasifikovati i da su univerzalne u svim kulturama i svim istorijskim periodima. Autori ih klasifikuju u dve kategorije: prva, potrebe postojanja, posedovanja, obavljanja radnji i bitisanja; druga, potrebe ishrane, zaštite, ljubavi, razumevanja, učestvovanja, odmaranja, stvaranja, identiteta i slobode (...). Tradicionalno se veruje, a uz nametanje ekonomskog modela, da se ljudske potrebe stalno menjaju i da ih, prema tome, moramo zadovoljavati po bilo koju cenu, bilo da su socijalne, ekonomske ili kroz eksploataciju prirodnih resursa.“

Kultura, za koju znamo da se vremenom menja, jeste važna u okviru ovog modela. Takođe, važno je transformisati ekonomske modele tako da se poštuju i drugi živi organizmi, kao i životna sredina. U tom smislu, kvalitet života starijih i dece umnogome se zasniva na učestvovanju i sposobnosti učešća da bi se postigla jednakost. Stariji ljudi se moraju uključiti jer u njima leži izvor potencijala njihovog životnog iskustva, ti životi su sve vreme značajni i to blago mogu preneti na mlađe generacije – oni moraju biti uključeni u svaku sredinu u kojoj žive, moraju se motivisati da učestvuju.

5. Zaključak

Tokom čitavog svog postojanja ljudska vrsta je umela da se nosi sa izazovima kako da se prehrane, odbrane, da nađu sklonište i da se organizuju u grupe na prostorima različite veličine, urbanizujući prirodu i poboljšavajući zdravstvenu negu. Ljudski organizam, kao i kod drugih vrsta, pretrpeo je značajne promene, adaptirali smo se da bismo preživeli životne uslove i cikluse, očekivani životni vek se produžio, kao i dugovečnost, što je u prvi plan dovelo potrebe koje su u skladu sa novom realnošću: viši kulturni nivo, bolje zdravlje u poređenju sa prethodnim generacijama, zajedno sa

činjenicom da se ima više vremena uz bolje fizičko i mentalno stanje da bi u tom vremenu moglo i da se uživa. Upravo zbog toga starost nije slučajna. Ona je odgovor na genetsko i kulturno nasleđe, zajedno sa našom adaptacijom na promenljivu životnu sredinu. Iz iskustva znamo da kada se ovi uslovi iznenada promene, kada nastupe katastrofe ili pandemije, poput nedavne izazvane virusom Covid-19, kada dođe do promene životne sredine usled naših loše isplaniranih aktivnosti, tada ne uspevamo da preživimo jer se nismo prilagodili brzini nastanka ovih promena.

Za sve one koji žive duže, da bi uspeali da raskinu sa zastarelim stereotipima i predrasudama koje ih pogađaju, neophodno je stvoriti međugeneracijski prostor za informacije, učenje i uključivanje, kako bi na adekvatan način mogli da se nose sa problemima i situacijama koje proističu iz činjenice da se danas sve duže živi. Treba imati jasnu sliku o tome da postoje različiti profili starosti, čak ih je više nego u adolescentnom dobu. Starost ne mora obavezno da znači i zavisnost od drugih.

Naše socijalne i ekonomske strukture proizvode studije i mišljenja u ovom pravcu (na primer, SZO Starenje i zdravlje 2015, Akcioni plan i zdravlje starijih uključujući aktivno i zdravo starenje (2009), Bela knjiga o aktivnom starenju u Andaluziji (2012). Ali, u suštini, ovim problemima se bavimo kampanjski, tek onda kad se oni pojave, a da i nismo njih sasvim svesni, bez ikakvog šireg ili holističkog pristupa, i ne samo u ekonomskom smislu, jer trošak koji ide na starije jeste investicija za budućnost.

Primećeni trend dužeg ljudskog života, ali u skladu sa ostalim živim organizmima i prirodnom sredinom, otkriva da moramo da naučimo da živimo kvalitetnije, prekidajući sa zastarelim načinom razmišljanja o starenju (preduzetništvo, seksualnost, zdravlje, starosna dob, zavisnost od drugih, aktivnost), i unoseći novine tako što bi se predložila na podsticanje i uključivanje svi socijalni činioци usmerili na one koji žive duže.

LITERATURA

CEBALLOS, L. RUIZ DE LA TORRE, J. (eds.) 1995: Regiones de procedencia de *Quercus Suber* L. Edita ICONA, 100 p.

SANCHEZ, A. (2008): Necesidades y satisfacciones humanas a través de Max-Neef. In Lincenciatura y administración de empresa. Blog de UNLA .
<https://www.unla.mx/blogunla/necesidades-y-satisfactores-humanos-a-traves-de-max-neef>

DÍAZ, M., PULIDO, F. J., 2009. "Dehesas perennifolias de *Quercus*" spp. In: VV.AA., Bases ecológicas preliminares para la conservación de los tipos de hábitat de interés comunitario en España. Madrid: Ministerio de Medio Ambiente, y Medio Rural y Marino, pp. 69.

ESCUADERO, C.A., DELGADO, J.J., NUEVO, A., MARTÍN, F.M., 2022. "Juventud acumulada, conocimiento, y emprendimiento social femenino en el contexto pandémico del COVID-19", in Dykinson S.L. (ed.): Arco de Sombras. Madrid, pp. 313-325.

ESCUADERO, C.A., MARTÍN, J.J., ESCUDERO, E.L., MOYA, P., LÓPEZ, F., CRESPO, J.M. y VARGAS J., 2023: ESTIMAR el lugar donde vivimos: tierra y mar. Noche Europea de l@s investigador@s Universidad de Málaga.
<https://lanochedelosinvestigadores.fundaciondescubre.es/actividades/estimar-el-lugar-donde-vivimos/>

- GRUPO DE TRABAJO DE LBA 2012. Libro Blanco del envejecimiento active en Andalucía. Ed. Junta de Andalucía. Consejería de Igualdad y Bienestar Social.
<http://envejecimiento.csic.es/documentos/documentos/andalucia-libroblanco-01.pdf>.
Consulted 16 July 2023.
- MARTÍNEZ, E. (2023). "Las necesidades humanas". En: Significados.com.
<https://www.significados.com/necesidades-humanas/>. Consulted 24 June 2023.
- MASILLA, M. E. (2000): "Etapas del desarrollo humano". Revista de Investigación en Psicología, volumen III, nº 2. Lima, Perú.
- MAX NEEF, M., ELIZALDE, A. Y HOPENHAYN, M. (2010). Desarrollo a Escala Humana: Una opción para el futuro. Número especial de la Revista Development Dialogue, CEPUR/Fundación Dag Hammarskjöld, Uppsala, Suecia. <http://habitat.aq.upm.es/deh/>
- MOLINER, M., 1990: Diccionario de uso del español. Editorial Gredos, Tomo I, 1446 p. Tomo II, 1585 p.
- ORGANIZACIÓN MUNDIAL DE LA SALUD. OMS. 2018: Informe mundial sobre el envejecimiento y la salud, 5 febrero 2018. WHO/FWC/ALC/15.01.
https://apps.who.int/iris/bitstream/handle/10665/186471/WHO_FWC_ALC_15.01_spa.
Consulted 16 July 2023.
- ORGANIZACIÓN MUNDIAL DE LA SALUD. OMS. Y ORGANIZACIÓN PANAMÉTICA DE LA SALUD. Plan de Acción sobre la salud de las personas mayores incluido el envejecimiento activo y saludable. 49 Consejo Directivo, 28-2 octubre 2009, CD49/8 (Esp).
<https://www.paho.org/hq/dmdocuments/2009/CD49-08-s.pdf>. Consulted 16 July 2023.
- PÉREZ LA TORRE, A.V., CABEZUDO, B., NIETO, J.M., y NAVARRO, T. 1996: "Caracterización fenológica y ecomorfológica de alcornoques andaluces (Málaga, España)". Anales Jard. Bot. Madrid 54: 554-560
- SIGNIFICADOS.COM (2023): Significado de Adultez. Disponible en:
<https://www.significados.com/aduldez/>. Consulted 20 June 2023.
- TORDOVID, N. (2018): Tres historias conmovedoras sobre envejecimiento ¿Cuándo dejaremos los estereotipos de la edad en el pasado? En Historias de vida, Noticias. HelpAge España.
<https://www.helpage.es/tres-historias-conmovedoras-sobre-el-envejecimiento-cuando-dejaremos-los-estereotipos-de-la-edad-en-el-pasado/>. Consulted 19 June 2023.
- VIDA ANIMAL (2022): Todo sobre el caballito de mar. <https://www.youtube.com/watch?v=9an-gPub0SU>. Consulted 28 June 2023.

POGLAVLJE 2
NA MARGINAMA INKLUZIVNOG RASTA
IZAZOVI FEMINIZACIJE SIROMAŠTVA U EVROPSKOJ UNIJI

Carmen Romo Parra¹, Teresa Vera Balanza² & Silvia Escobar Fuentes³

^{1,3} Faculty of Social and Labour Studies/University of Malaga, ²Faculty of Communication Sciences/University of Malaga)

¹cromo@uma.es, ²teresavera@uma.es, ³silviaescobar@uma.es

SAŽETAK

U ovom odeljku o aktivnom starenju želimo da dodamo jedan krucijalni indikator, a to je pol, a sve da bismo se koncentrisali na veliki izazov u EU, koji kombinuje pol i starosnu dob da bi se identifikovala ograničenja ili mogućnosti da ljudi dočekaju zrelu dob u uslovima koji su za sve jednaki. Analiziramo koncept feminizacije siromaštva, koji je od velikog uticaja na obe krajnosti starosnog dijapazona. Prema tome, pozivamo se na najvažnije rezolucije EU, a koje se odnose na ranjivost njenih građana, i analiziramo glavne faktore koji utiču na siromaštvo kod žena starije dobi.

Ključne reči: *žene, socijalna politika, feminizacija siromaštva, Evropska unija*

1. Siromaštvo žena kao problem globalnih razmera

Uvodeći pol kao sredstvo za analiziranje javne politike znači izaći izvan onoga što se otkriva kod dostignuća formalne ravnopravnosti između žena i muškaraca (Martín Bardera, 2016) da bi se razmatrale potrebe i problemi žena i da bi se postigao napredak u smeru ženskih strateških potreba.

Svakako da neke pojedinačne razlike, kao što su nivo obrazovanja, situacija na tržištu rada ili tip porodice kojoj pojedinac pripada, pomažu da se razumeju uzroci i razlozi siromaštva. Ali takođe je neophodno pozabaviti se uticajem siromaštva u odnosu na grupe kojima pripadaju, uzimajući u obzir pol, starosnu dob, društvenu klasu ili narodnost, kao i institucionalni kontekst koji ih okružuje (Gornick & Jäntti, 2010). Razvoj socijalne politike i sistema socijalne zaštite u okviru svake zemlje, karakteristike tržišta rada i nivo rodne ravnopravnosti (Bárcena-Martín & Moro-Egido, 2013), daju objašnjenja za to koliko je dubok jaz siromaštva i dokle seže u odnosu na različite društvene grupe.

Kao što smo rekli, ovaj složeni sklop varijabla i faktora neizbežno nas navodi da se pozabavimo fenomenom siromaštva iz ugla polova i sa našeg stanovišta, funkcije polova kao centralne varijable u generisanju društvenog isključivanja i siromaštva. Proučavanje društvenih i kulturnih stereotipa i predrasuda vezanih za pol trebalo bi da vodi merenju nivoa siromaštva, korišćenjem preciznijih indikatora koji ne kriju, na primer, nesimetričan tretman između žena i muškaraca pri raspodeli resursa u okviru domaćinstva (Corsi, Botti & D'Ippoliti, 2016), kao uticaj nesimetrične raspodele rada oko brige o članu/članovima porodice, a u okviru domaćinstva i porodice u smislu nivoa i kvaliteta prisustva žena na tržištu rada i u domenu političkog predstavljanja (La Barbera, 2016), a što su pokazatelji nižeg razvoja građanskih prava žena. Feminizacija siromaštva se posmatra iz ovog ugla kao rezultat struktura i sistema neravnopravnosti zasnovanih na polovima, a što se povremeno ukršta sa drugim smerovima diskriminacije, kako je gore navedeno. U tom smislu, Konvencija o eliminisanju svih oblika diskriminacije žena (Generalna skupština Ujedinjenih nacija, 1979.) izražava zabrinutost „što u situaciji siromaštva, žene imaju minimalan pristup hrani, zdravstvenim službama, obrazovanju, obuci i prilikama za zapošljavanje, kao i zadovoljenju drugih potreba“.

Sedamdestih godina prošlog veka, koncept feminizacije siromaštva počeo je da se koristi u Sjedinjenim američkim državama, odnoseći se na uskraćivanje kada su u pitanju domaćinstva gde su žene glava porodice, a što je tesno povezano sa situacijama samohranih majki. Koncept feminizacije siromaštva prvi put je 1978. godine upotrebila Dijana Pirs (Diane Pierce) u svom radu „Feminizacija siromaštva: žene, rad i blagostanje“, gde je istakla činjenicu da su u okviru američke socijalne pomoći, u nepovoljnom položaju bile žene. Od osamdesetih godina prošlog veka pa nadalje, ovaj koncept počinje da se koristi kada se pažljivije posmatrala situacija žena na slabo plaćenim poslovima, a koje su bile i slabo ekonomski nezavisne i zarobljene u začaranom krugu nasilja na rodnoj osnovi. Takođe, od tog vremena nadalje, feminizam sa Juga osuđivao je čudnovat uticaj siromaštva na žene: uzroci i posledice siromaštva potvrđuju ga kao univerzalni fenomen, a polje omeđeno kombinacijom razvoj-siromaštvo-pol daće novo značenje ovom terminu:

Identifikovali su čitav niz pojava u okviru siromaštva koje je posebno pogađalo žene, i istakli su da je broj siromašnih žena veći nego siromašnih muškaraca, da je siromaštvo kod žena dramatičnije nego kod muškaraca i da postoji trend u smeru izrazitijeg siromaštva kod žena, naročito kad su u pitanju domaćinstva sa ženom kao glavom porodice. Da bi se ovaj skup fenomena posebno obeležio, korišćen je izraz „feminizacija siromaštva“ (ECLAC-UNIFEM, 2004:13).

EIRR (Evropski institut rodnu ravnopravnost – EIGE, 2023) podvlači značaj projektovane perspektive polova u analizi siromaštva:

Jaz između polova i neravnopravnost između žena i muškaraca jesu neke od glavnih karakteristika društvene isključenosti i siromaštva. Ovo se objašnjava nizom međusobno povezanih faktora, i to: velika razlika između nivoa plata i penzija u odnosu na polove, teret brige o članovima porodice i ravnoteža između posla i redovnog života, društveno isključivanje i nasilje nad ženama. Kod nekih vrsta siromaštva žene pate više od muškaraca. Žene koje žive same, migrantkinje, one starije životne dobi i žene invalidi su pod još većim rizikom.

Prema ovim nalazima, EIRR definiše feminizaciju siromaštva kao „trend povećanja broja i preovlađivanje siromaštva kod žena u poređenju sa muškarcima, a kao rezultat strukturne diskriminacije koja pogađa žene i ogleda se u niskim platama, penzijama i socijalnim davanjima“ (EIRR). Iako su za Gotjea (Gauthier, 2002) i Songa (Song, 2009) sve veće učešće žena na tržištu rada i poboljšanje stanja kod državnih socijalnih programa pozitivno uticali na smanjenje feminizacije siromaštva, i dalje ostaje ogroman izazov, kao što se može videti u kontekstu Evropske unije. U ovim okvirima, odraz neravnopravnosti u pružanju prilika kao okosnica siromaštva žena vodiće naš predlog, povezujući borbu protiv feminizacije siromaštva u okviru Unije sa situacijom žena starije životne dobi, što varijabila od posebnog značaja u Evropi koja se suočava sa izazovom ne samo aktivnog starenja već i sa time da ovo mora da se uvaži, te da se promoviše ravnopravnost i u poodmaklim godinama života.

2. Okvir politike: komentari o promociji rodne ravnopravnosti i borba protiv siromaštva u Evropskoj uniji

2.1 Kontroverzna posvećenost jednakim šansama i za žene i za muškarce

Razvoj institucija Evropske unije, njihovih procesa i politika, od samog početka se zasniva na obraćanju pažnje na pružanje jednakih šansi i ženama i muškarcima, čime se i formira narativ građenja evropskih projekata (Kantola, 2010.). Međutim, uprkos naporima koji se ulažu, uporno i dalje postoje velike i značajne razlike, a rešavanje takve situacije zahteva mnogo odlučniju posvećenost primeni rodnog pristupa, dok se još uvek sporo napreduje (Evropska komisija, 2020:1-2).

U tom kontekstu, pristup realističnih politika zahteva sagledavanje različitih nacionalnih realnosti koje koegzistiraju u okviru Evropske unije (Català and Nieto, 2018; Somarriba i Zarzosa, 2019), kao i sagledavanje različitih značenja koja se pripisuju konceptu rodne ravnopravnosti u različitim kontekstima, kao što su teritorijalni i politički, društveni i kulturni, a koji su pak, često u raskoraku (Verlo, 2007. (Verloo). Naravno, i u okviru ideologije zajednice, primena principa ravnopravnosti prošla je kroz različita tumačenja (Ruiloba-Núñez, 2019), kulminirajući u pretpostavci rodnosti kao

značajne analitičke kategorije kojom se objašnjavaju nesimetričnosti između žena i muškaraca u svim oblastima života (Lombardo, 2002:225).

Osuđivanje velikih razlika u ravnopravnosti između zakona i iskustva činjenične diskriminacije izbacuje na površinu duboke strukturne korene neravnopravnosti, a koja je postala vidljiva kroz posvećenost da se postigne evropska socijalna dimenzija koja se obelodanila u ugovorima iz Amsterdama, (1997.), Nice, (2001.) i Lisabona (2009.). Ugovor iz Amsterdama (1997.) formuliše dosta zahtevniji pristup pošto poziva na uklanjanje vrednosti koje zahtevaju veliki politički angažman (Peto i Maners, 2006.; Elomaki i Kantola, 2022. (Peto & Manners, Elomäki & Kantola). Ugrađivanje rodosti kao sastavnog dela glavnih tokova u institucionalne aktivnosti u okviru Unije, uključujući i politiku razvoja saradnje (Sanz, 2021), obrazuje okvir koji prepoznaje strukturne barijere koje su stalna smetnja napretku u simetriji između žena i muškaraca, a kao odgovor na zahteve koje postavljaju razne svetske konferencije o ženama, a koje su između 1975. i 1995. promovisale Ujedinjene nacije. Izradom planova i strategija vezanih za unapređenje učešća žena u procesima donošenja odluka, kao i za borbu protiv rodno određenih uloga i stereotipa, analiza rodosti će biti postavljena kao osa na planu nove vizije u službi delotvorne promocije ravnopravnosti. Glavni tokovi u domenu rodosti u saglasnosti su sa prethodnim strategijama, integrišući zalaganje za jednake šanse tokom čitavog ciklusa političkog odlučivanja (Lirola & Rodríguez, 2002). U tom cilju, uvrstiće se i princip rodne međusobnosti da bi se rešavao čitav skup prepreka zbog kojih neke ženske grupacije trpe usled, na primer, starosne dobi, etničkog porekla, pripadnosti nekoj društvenoj klasi ili invaliditeta (Evropska komisija, 2006.).

Prema tome, promovisanje ravnopravnosti u svim oblastima i nivoima života i u borbi protiv svih oblika nasilja nad ženama biće jasno formulisano u svim dokumentima, između ostalih, i u Povelji o osnovnim ljudskim pravima EU (2000/2007.), Povelji o ženama (Evropska komisija, 2010a) i u Evropskoj povelji o rodnoj ravnopravnosti (2011-2020.); 2010. godine osnovan je Evropski institut za rodnu ravnopravnost (EIRR) kao telo koje treba da prati napredak u postizanju ravnopravnosti.

Ukratko, politička regulativa EU o rodnoj ravnopravnosti mora se posmatrati kao centralna tema kada se govori o ekonomskom rastu, sa fokusom na poboljšanje uslova na tržištu rada, kao i na izgradnju monetarne i trgovinske unije, kao okosnice identiteta institucija Unije (Peto & Manners, 2006.). Tako je ubrzo izbio na površinu jaz između ravnopravnosti *de facto* i ravnopravnosti *de jure*, pošto se rodna ravnopravnost nije rešavala sa holističke, sveobuhvatne tačke gledišta. Jedan od možda najvećih izazova danas jeste detaljno usaglašavanje koordinacije i monitoringa EU politike o rodnoj ravnopravnosti na nivou pojedinačnih država članica. Različite brzine, ako ne i otpor uvršćivanju rodosti u glavne tokove, a što je takođe tesno vezano za sam proces proširenja same Unije (Lombardo, 2002.), određuju kakva će biti budućnost promovisanja ravnopravnosti među građanima Unije, pa sledstveno tome, i kakva će biti budućnost borbe protiv feminizacije siromaštva.

2.2 Uticaj rodnosti na borbu protiv siromaštva

Kao odgovor na vrednosti pravde i ljudskog dostojanstva (Gaisbauer, Schweiger & Sedmak, 2020), evropski stav prema promociji rodne ravnopravnosti vezan je za borbu protiv društvenog isključivanja i siromaštva. Napredak ka društvenoj koheziji zahteva proučavanje i rešavanje neravnoteža po različitim oblastima, kao i diskriminaciju grupacija koje zbog njih trpe na strukturnom nivou. Prema tome, vezano za plan bolje održivog i inkluzivnog ekonomskog rasta (Madanipour, Shucksmith & Talbot, 2010). godine promocija evropske socijalne dimenzije posebno je dobila na snazi proglašenjem Evropske godine borbe protiv siromaštva i društvenog isključivanja i objavljena je Platforma protiv siromaštva, kao vodeća inicijativa dokumenta *Evropa 2020* (European Commission, 2010b). Prema takvim postavkama, analiza siromaštva u okviru Unije podstakla je mnogobrojne studije, izveštaje i donošenje regulativa, u čijem glavnom fokusu je bila integracija isključenih grupacija u tržište rada, unapređenje socijalne zaštite za sve, kao i ravnopravan pristup obrazovanju i zdravstvu, a sve pod budnim okom rodne ravnopravnosti.

U tom smislu, *Povelja o osnovnim pravima Evropske unije* (European Parliament, Council of the European Union and European Commission, 2000), a naročito Evropski stub socijalnih prava (European Parliament, Council and Commission, 2017) i Akcioni plan (2021) podvlače da pravedna, inkluzivna i sa jednakim šansama za sve svoje građane Evropa mora da podrži postizanje odgovarajuće socijalne zaštite. U okviru toga, u slučaju nedostatka odgovarajućih resursa, pravo na beneficije na minimalnu zaradu imaće za cilj da se obezbedi dostojan život tokom svih faza ljudskog života. *Refleksije o socijalnoj dimenziji Evrope* (European Commission, 2017.) nadovezuju se na ove predloge, mada upozoravaju na veliki izazov koji nosi uporan jaz između polova u svim oblastima.

Tokom poslednjih dvadeset godina, Evropski parlament je izdao niz rezolucija usmerenih na siromaštvo koje građani Evrope trpe. Ova dokumenta, naručena za parlamentarnu Komisiju o ženskim pravima i rodnoj ravnopravnosti, po našem mišljenju pružaju tipične podatke za razumevanje razvoja debate o borbi protiv feminizacije siromaštva i u direktnoj su vezi sa razvojem politike rodnosti. Isto tako, izbor rezolucija koje mi predlažemo uzima u obzir i situaciju koja proističe iz ekonomskih, finansijskih i zdravstvenih kriza, a koje su posebno osvetlile otpor struktura istinskom unapređenju jednakih šansi u okviru Unije. Sada ćemo detaljnije pogledati svaki od ovih dokumenata.

Rezolucija evropskog parlamenta od 13. oktobra 2005. godine o ženama i siromaštvu u Evropskoj uniji (2004/2217(INI)) otvara dubinsku debatu o feminizaciji siromaštva u Evropi. Iako se ovaj termin ne koristi izričito, podvlači se da je veća verovatnoća da će pre žene nego muškarci osiromašiti, da je ženama teže da se iz siromaštva izvuku, te da su one pod većim rizikom da zapadnu u situaciju stalne ekonomske nemaštine, a koja vodi isključenju iz društva. Prema tome,

preventivne radnje moraju postati prioritet. Ovaj članak ističe da, uprkos primeni različitih EU strategija, na primer, Program socijalne politike, Evropska unija još nije počela da se efikasno bori za iskorenjivanje siromaštva među ženama.

Članak ističe široku uključenost na tržištu rada kao suštinski način borbe protiv neravnopravnosti: otkriva se da zaposlenost nije odlučujući faktor kada tradicionalne uloge polova oblikuju različite prilike na tržištu rada i kada se zalaže za dobru ravnotežu između posla i privatnog života, kao i za zajedničku odgovornost kao sredstvo za ispravljanje te neravnoteže. Žene koje su zaposlene i dalje su plaćene manje nego muškarci i mada se ta razlika smanjila primenom Direktive 75/117/EEC Saveta o jednakim zaradama i za žene i za muškarce, ona ipak iznosi 15% u proseku za 2003. godinu. Pored toga, žene se i dalje zapošljavaju na nisko kvalitetnim poslovima ili sa skraćenim radnim vremenom (30% u odnosu na 6,6% kod muškaraca). Prema tome, dok žene čine dve trećine evropske populacije starosti iznad 65 godina, one opet imaju niže penzije od muškaraca. Ovu razliku izveštaj pravda većim prisustvom žena na poslovima sa skraćenim radnim vremenom i odsustvom neplaćenog i proizvodnog rada u izračunavanju penzija.

Godine 2010., Rezolucija Evropskog parlamenta od 8. marta 2011., a suočavajući se sa ženskim siromaštvom u Evropskoj uniji (2010/2162(INI)), već počinje da koristi izraz 'feminizacija siromaštva' da istakne posledice ekonomske krize koja je 2008. godine pogodila Evropu. Ovo je još više osvetlilo slučajeve siromaštva koji proističu iz razlika u tretmanu polova jer su primenjene mere štednje pogodile naročito žene. Teške posledice ekonomske i finansijske krize još su produbile težak položaj kod zapošljavanja žena, ostavljajući ih u još gore položaju po pitanju otpuštanja i sa još manjom pokrivenošću po pitanju socijalne zaštite. I ponovo biva jasno da je siromaštvo kod žena više vezano za uporno održavan stereotip polova, a što stvara razlike u zaradi i predstavlja prepreku za usklađivanje zaposlenja i porodičnog života, a da nije toliko vezano za posledice ekonomske krize.

Društveno-ekonomski kontekst koji je nastao kao rezultat ekonomske krize jasno pokazuje kako siromaštvo sve više ima lice žene, naročito one iz najranjivijih grupa, kako se vidi iz sedam grupacija koje na kojima se odražava: žene a invaliditetom, one starije dobi, one sa niskim obrazovanjem, samohrane majke, migrantkinje ili one koje pripadaju manjinskim etničkim grupama, uvodeći princip preseka rodosti kako bi se objasnili njihovi uslovi života.

U tom kontekstu, zemlje članice se podstiču da koncept rodne ravnopravnosti uvedu u sve glavne tokove, u sve politike i mere vezane za zapošljavanje. Potreba da se primene indikatori na žene i siromaštvo, a koje je kreirala Pekinška platforma za delovanje, jeste jedan delotvoran instrument za praćenje uticaja društvene i ekonomske politike i politike zapošljavanja sa ciljem da se smanji siromaštvo. To povlači i potrebu da se uspostave odgovarajuće metode za procenu toga koliko su

žene uskraćene, posmatrajući posebne rodno-specijalne prilike koje to stanje prouzrokuju i/ili otežavaju.

Rezolucija Evropskog parlamenta od 26. maja 2016. godine o siromaštvu i rodnoj perspektivi (2015/2228(INI)) beleži da prethodne preporuke nisu dale željene rezultate i da se pojava novih siromašnih ljudi – onih koji imaju posao a i dalje ne mogu pristojno da žive – i dalje formuliše u odnosu na žene. Podaci Eurostata pokazuju veći stepen siromaštva među ženama: 64,6 miliona stanovnica i 57,6 miliona stanovnika bilo je u ozbiljno nezavidnom položaju, pri tom podvlačeći da stopa siromaštva varira od zemlje do zemlje.

Jaz između polova je ostao nepromenjen od kad je izdata prva rezolucija na koju se pozivamo. Posebno u pogledu razlike kod penzija, zemlje članice se podstiču da eliminišu te razlike i prilagode penzioni sistem kojim bi postigle ravnopravnost između žena i muškaraca koji su starosne dobi za penzionisanje. I ponovo se naglašava da je to rezultat odsustva ravnopravnosti u sferi zapošljavanja, a što je proizvod razlikovanja sposobnosti na radu po ulogama, a što onda utiče na nesimetričan nivo zarada tokom celog životnog ciklusa jer, kako se ističe, to usporava ekonomski i društveni razvoj Unije. Prema tome, naglašava se potreba da se uspostavi ravnoteža između posla i privatnog života i stvarna i delotvorna podela odgovornosti, čime se i muškarci uključuju u borbu.

Sa svoje strane, rezolucija Evropskog parlamenta od 5. jula 2022. godine o ženskom siromaštvu u Evropi (2021/2170(INI)), a u novom kontekstu krize, ovog puta u sektoru zdravstva, ističe činjenicu da siromaštvo i dalje pogađa više žene nego muškarce, sa 22,9% žena u siromaštvu u poređenju sa 20,9% muškaraca. Žene su ozbiljno trpele kod društveno-ekonomskog pada izazvanog pandemijom Covid-19, a uticaj toga je bio još veći nego kod ekonomske krize iz 2008. godine: na primer, rodna razlika kod penzija se povećala za 29,4% do 2019. godine. U tom smislu, uloga javnih službi je istaknuta kao ključni element u eliminisanju siromaštva među ženama i najavljeno je formulisanje evropske strategije za borbu protiv siromaštva do 2030. godine, i to sa posebnim ciljem smanjenja feminizacije siromaštva.

Sve rezolucije o kojima smo govorili ističu ulogu zemalja članica u reagovanju na ovakvu situaciju, kao i ulogu javnih službi u borbi protiv ženskog siromaštva, naročito u pogledu podsticanja kvaliteta zapošljavanja svih žena, a posebno onih iz jako ranjivih grupacija, uključujući starije žene. Feminizacija siromaštva jeste fenomen koji pogađa napredak društva u celini. Takođe, rad na tržištu ne predstavlja uvek prepreku za siromaštvo, uzimajući u obzir niske zarade, teške i opasne radne uslove koji se uporno ne menjaju, kao i to da progresivno raspadanje sistema socijalne zaštite pokazuje zabrinjavajuću inerciju. Kvalitetno zaposlenje još uvek se vidi kao preduslov da žene steknu ekonomsku nezavisnost, postignu profesionalno ispunjenje, pobegnu iz atmosfere nasilja i steknu aktivnu ravnopravnost.

Da bi se stalo na kraj ženskom siromaštvu od suštinske je važnosti ići mnogo dublje u eliminaciju uloga polova i promovisanje podele odgovornosti u okviru porodice. Trenutno, Evropska unija prepoznaje nedostatke u ugrađivanju rodne perspektive u ciklus donošenja politika, pošto istinski integrisane aktivnosti koje se bave svim pravcima koji doprinose neravnopravnosti još uvek nisu uspostavljene. To zahteva intervenciju u dva glavna pravca: ugrađivanje sveobuhvatnog rodnog pristupa u plan, implementaciju i evaluaciju javne politike, i intenziviranje napora u istraživanju fenomena feminizacije siromaštva, uzimajući u obzir višedimenzionalnost koja uključuje, na primer, razlike u tome kako se iskorišćava vreme. Merenje uzroka i posledica zahteva različite parametre za izračunavanje, iznad svega uzimajući u obzir starosnu dob, očekivani životni vek ili porodične obrasce i pomoć koju primaju, dok se siromaštvo i dalje meri prema prihodima porodice, ne uzimajući u obzir pojedinačne dohotke i raspodelu resursa u okviru domaćinstva. Da bismo dubinski shvatili koje su karakteristike siromaštva koje pogađa žene i muškarce, neophodno je usmeriti se na određene grupe, kao što su žene iznad 65, samohrane majke ili migrantkinje. Faktori u vezi sa takvim životnim prilikama mogu uvećati rizik od siromaštva i isključivanja iz društva ili otežati izlazak iz takvih pozicija ranjivosti. Prema tome, Evropski institut za rodnu ravnopravnost (EIRR) dobio je zadatak da obezbedi podatke sveobuhvatno razvrstane po polovima, te da bi svaka zemlja mogla da pruži istinski delotvorne inicijative. Pored toga, od zemalja članica se traži da se fokusiraju na specifične situacije, kao što su one koje nastaju iz siromaštva u energiji, podele u savladavanju digitalizacije, različitih nivoa zdravlja i neželjene usamljenosti, ukratko, koje omogućavaju pristup punom društvenom ostvarenju kao građana.

3. Glavni faktori koji utiču na feminizaciju siromaštva među starijim ženama

Kao što smo već videli, osiromašenje žena je zabrinjavajući i složen problem u okviru Evropske unije. Sa tačke gledišta ukrštanja, starije građanke Evrope su posebno pogođene siromaštvom, a što je rezultat skupa više različitih faktora koji ih sprečavaju da dostignu prihvatljiv nivo kvaliteta života. Nasuprot gorenavedenim političkim deklaracijama, višestruka ranjivost koju trpe izlaže ih mnogo većem riziku od siromaštva i isključenosti iz društva, a što zahteva ne samo odlučno integrisanje rodne perspektive da bi se razumela situacija i tako počela da rešava, već i planiranje i bavljenje posebnim ciljevima i merama usmerenim na ovaj deo stanovništva. I kako EIRR tvrdi, jaz između polova je još veći u starijoj dobi nego među mlađom populacijom, stavljajući starije žene u nepovoljan položaj za pet procentnih poena za 2017. godinu (EIRR, 2020.).

Štaviše, rešavanje problema starenja populacije i svih deficita koji odatle proizilaze zahteva promovisanje društvenog učešća ove ogromne i raznorodne grupacije. Međutim, po našem mišljenju, politika aktivnog starenja, a što je glavni cilj EU institucija, prihvata „pojednostavljeni pristup“, fokusirajući se strogo samo na ekonomski aspekt.

„Bavimo se samo debatom o mogućnostima država da održe prihode starijih, dok u stvari, kada govorimo o starenju, bilo kao globalnom problemu starenja populacije ili o dostojanstvu ljudi, ne smemo da zaboravimo da to uključuje bezbroj aspekata: govorimo o penzijama, ali takođe i o zdravlju, o dobrobiti ili zavisnosti od drugih; govorimo o rizicima od isključivanja iz društva, o usamljenosti i siromaštvu energije, o povezanosti, uslovima života, pokretljivosti, slobodnom vremenu, potrošnji i štednji, ekonomskim naukama, o statistici i matematici, demografiji, pravu i etici“ (Fundación mutualidad abogacía/ Cátedra economía del envejecimiento, 2023:4).

Kao odgovor na sve ovo, niže u tekstu, razmišljamo o tri osnovna pravca za postavljanje šire debate o feminizaciji siromaštva kod odraslih.

3.1 Refleksije o radničkom jazu kod pristupa odgovarajućim penzijama i o uticaju negovateljskog rada.

Finansijska situacija muškaraca bolja je u zrelo doba, što se može videti u svim EU zemljama (*Fundación Mutualidad abogacía/Cátedra Economía del envejecimiento, 2023*). Ono što se smesta odražava na kvalitet života žene jeste uporno istrajavanje razlika u zaradi, profesionalna segregacija i veća prisutnost žena u privremenim poslovima, a što sve dalje projektuje u doba zrelosti niža penzijska primanja vezana za obavljanje plaćenog posla. Pored ovih navedenih prilika, postoji tendencija da žene obavljaju poslove koji su manje plaćeni i dobijaju ugovore koji pružaju manju sigurnost zadržavanja radnog mesta, što su ključni faktori koji negativno utiču na njihove penzije. Mnogo je više žena nego muškaraca na poslovima u uslužnim delatnostima, što opet, u obrazovanju, zdravstvu i socijalnim službama odražava tradicionalnu ulogu polova. U okviru ovih delatnosti, one obično imaju niže plate, a u mnogim EU zemljama žene teško ispunjavaju uslove za punu penziju zbog prekida u karijeri, a što je rezultat situacije da je i dalje odgovornost na ženi da ispunjava zadatke brige o porodici, kako je gore istaknuto.

I konačno, briga o porodici sprečava učešće na tržištu rada, a i kvalitativno, njihovo učešće je nižeg kvaliteta: posvećenost brizi o porodici tokom celog života potencijalno je izvor sadašnjeg i budućeg siromaštva kod žena. Neproporcionalni teret neplaćenih obaveza brige o porodici, a koji je i dalje u ogromnoj meri na ženama u EU zemljama, uključuje brigu o deci, o starijima i onima koji zavise od drugih u okviru porodice, što pak utiče na njihova prava na prihod i penziju kao rezultat kumulativnog efekta nepovoljnog položaja tokom njihovog celog radnog veka. Prema tome, rešavanje problema feminizacije siromaštva kako to doživljavaju starije žene, zahteva donošenje politika koje promovišu jednake plate, smanjenje profesionalne segregacije i olakšavanje ravnoteže između posla i privatnog života. Za one koje su već u penziji, neophodno je

garantovati im odgovarajuće penzije zasnovane na priznanju i vrednovanju njihovog neplaćenog rada u brizi o porodici.

3.2 Razlike u obrazovanju i digitalne veštine

Uporni rodni jaz u nivoima obrazovanja (Anjon, 2020. (Añón) predstavlja izazov programima EU za aktivno starenje. Održavanje načina obrazovanja koje rezultira vidljivom rodnom razlikom u zreloj dobi i kasnije tokom celog života zahteva istraživanja koja posebno uključuju rodnu perspektivu da bi se razvili privlačni programi koji odgovaraju potrebama i interesovanjima starijih žena.

Nesimetričnosti u nivoima formalnog obrazovanja takođe se odražavaju i u razlikama u vladanju digitalnim tehnologijama. Procenat muškaraca koji imaju bar srednjoškolsko obrazovanje jeste veći u odnosu na žene u skoro svim zemljama (*Fundación mutualidad abogacía/ Cátedra economía del envejecimiento*, 2023:88), a to pak proizvodi poteškoće starijim ženama da pristupe i koriste digitalne uređaje. Generacijska razlika u poznavanju digitalne tehnologije još je veća kad se uvede rodna varijabla. Iako su digitalne veštine starijih Evropljana slabije u odnosu na opštu populaciju, što se odražava na manji pristup obuci iz te oblasti, postoje i rodne razlike, što je još jedan faktor rizika isključenosti iz društva za starije žene u okviru EU.

Povodom toga, Arijas, Lirio, Alonso i Erans (Arias, Lirio, Alonso & Herranz, 2018) ukratko kažu da je rodna razlika kod korišćenja kompjutera među evropskim građanstvom za osam poena povoljnija za muškarce u odnosu na žene, što se odražava i na razliku u učestalosti svakodnevnog korišćenja kompjutera i pristupanja internetu.

I generalno, dok je rodna razlika u poznavanju digitalne tehnologije velika u svim EU zemljama, najveća je u Austriji (20 postotnih poena), zatim u Španiji (18 poena) i Luksemburgu (17 poena). Stariji muškarci više koriste kompjuter u Hrvatskoj, Austriji i na Malti, dok ga žene više koriste u Estoniji i Finskoj iako je rodni jaz u ovim zemljama manji od onih prethodnih. Što se tiče aktivnosti na internetu, starije žene su usmerene na traženje informacija o zdravlju i društvenim odnosima, što su interesovanja koja dodatno odražavaju tradicionalna interesovanja žena i u životu van interneta.

Ukratko,

„Evropljanke su imale, a i dalje imaju više poteškoća u pristupanju digitalnom svetu (...) Prema tome, diskriminacija je dvostruka: što su stare i što su žene. Ova digitalna neravnopravnost dalje podrazumeva još veće poteškoće u pristupanju sistemu socijalne zaštite, ličnom radu, slobodnom vremenu, društvenom učešću, obuci, itd., gde je korišćenje

digitalne tehnologije sve više od suštinskog značaja“ (Arias, Lirio, Alonso & Herranz, 2018:311).

3.3 Različiti nivoi zdravlja, društvenih odnosa i izloženosti nasilju

Razlike u zdravlju nisu samo biološke prirode, već takođe uključuju i ekonomske, političke i kulturne faktore, kako smo već ranije napomenuli. Uticaj ovih varijabla na različite nivoe blagostanja od velike su važnosti u tome što čine vidljivim uticaj polova na zdravlje Evropljana, kako je primećeno, na primer, u najnovijim zdravstvenim programima EU, a koji, međutim, i dalje ne uvažavaju rodnu perspektivu kada su u pitanju izrade i primena posebnih programa.

Prema *Evropskom indikatoru pristojnog kvaliteta života starijih: pitanja polova (Fundación mutualidad abogacía/ Cátedra economía del envejecimiento, 2023:87)*, starije Evropljanke su boljeg zdravstvenog stanja – uglavnom zbog toga što se zdravije hrane – a i kao što je već poznato, imaju duži životni vek u svim evropskim zemljama, što takođe podrazumeva i mnogo više situacija zavisnosti od drugih. Ovakvo stanje stvari se uvećava ako uzmemo u obzir da više žena živi u ruralnim oblastima gde su sve očiglednije prepreke pristupu službama uopšte, a posebno onim zdravstvenim, što pak određuje i koji su prihvatljivi nivoi kvaliteta života. Kako EIRR (2020.) podvlači, rodni stereotipi i dalje imaju veliku ulogu, naročito u neravnopravnom pristupu preventivnim i lečilišnim i zdravstvenim službama.

Štaviše, iako generalno nivoi udruživanja i učešća u dobrovoljnim aktivnostima ostaju jako niski među starijim Evropljanima, ovaj izveštaj pokazuje prilično visok prosečan nivo zadovoljstva ličnim odnosima kod starijeg građanstva, mada je borba sa neželjenom samoćom još jedan od izazova s kojim se suočavaju politike EU.

Ovo drugo se još odnosi i na nasilje kojem su starije žene izložene u mnogo većoj meri nego muškarci. Vrste i oblici nasilja po svojoj prirodi variraju, i kreću se od nasilja od strane intimnog partnera i porodičnog nasilja do institucionalnog u obliku zanemarivanja i napuštanja, što predstavlja preovlađujuće zlostavljanje starijih žena (Braunvel i Latejlad, 2013. (Brownell and Lataillade).

4. Zaključak

Kao što vidimo, neefikasnost rodne politike nastavlja da pospešuje feminizaciju siromaštva. Takva istrajnost u okviru EU jeste simptom nedovršene borbe protiv struktura koje podržavaju rodnu neravnopravnost u čitavoj EU kao celini. U poređenju sa situacijom od pre deset godina, rodne

razlike kod pružanja šansi i dalje su veoma velike, pa prema tome i ne čudi što duboke razlike u siromaštvu koje trpe Evropljanke i dalje opstojavaju.

Sa aspekta atmosfere vezane i za obim i rodne politike i borbe protiv siromaštva i društvene isključenosti uopšte, problem leži u prirodi formulisanja društvene politike. Iako evropske institucije imaju važnu ulogu u koordinisanju i finansiranju aktivnosti i programa, odgovornost za razvoj mera u ovim oblastima jeste na svakoj državi članici, a u skladu sa principom podređenosti koji treba da prati različite brzine promena na regionalnom nivou. Marban Galjego i Rodriguez Kabrero (Marbán Gallego and Rodríguez Cabrero, 2011) podvlače da se debata o feminizaciji siromaštva i društvenom uključivanju nalazi u sferi *meke politike* EU, jer, iako nailazimo na preporuke, one nemaju uporište u zakonu, a što bi onda omogućilo napredak prema zajedničkoj socijalnoj politici, kao što se takođe može videti kod prepreka harmonizaciji zdravlja, socijalne sigurnosti i sistema socijalne zaštite. Prema rečima Ferere i Sakija (Ferrera and Sacchi, 2009), izgradnja socijalne Evrope trenutno je više vezana za puko deklarisanje principa nego za postizanje nove realnosti.

Različiti izveštaji i deklaracije institucija EU odražavaju reprodukciju rodne nesimetričnosti, određujući još uvek slabo prisustvo i snagu žena u svim sferama u kojima se razvijaju društveni odnosi. Glavni faktori koji stavljaju žene u veći rizik od siromaštva nisu samo neravnopravan pristup zapošljavanju, već takođe i uslovi pod kojima ulaze na tržište rada i pod kojim tu ostaju, a gde su odlučujući faktori nesigurno zaposlenje, žrtvovanje karijere u korist brige o porodici, kao i velike razlike u platama i penzijama. Prema tome, iako je stopa nezaposlenosti kod žena u EU niža nego kod muškaraca, stopa rizika od siromaštva još uvek je veća kod žena u odnosu na muškarce (Kiaušienė, 2016). A to se, u zatvorenom krugu povratnih informacija,

još dodatno komplikuje nedostacima u podeli zadataka i resursa u okviru domaćinstva, poteškoće u pristupanju imovini, razlikama u mogućnostima obrazovanja i razlikama u nivou obrazovanja.

Kako smo već naveli, neophodno je razvijati analize koje sadrže metodologije mnogo više zasnovane na polovima, a što bi nam omogućilo da identifikujemo koji su različiti uticaji kojima siromaštvo deluje na živote i žena i muškaraca, a posebno na starije žene. Za Fukuda-Par (Fukuda-Parr, 2010), merenje siromaštva kod žena nije realistično: ono se fokusira isključivo na primanjima domaćinstva, ignorišući unutrašnju raspodelu resursa u okviru samog domaćinstva. Drugi faktori kao što su autonomija, šanse i odluke vezane za trošenje, takođe se ne uzimaju u obzir. Isto tako postoji hitna potreba da se pozabavimo uticajem drugih promenljivih faktora vezanih za pristup zdravlju i obrazovanju, vodeću žensku ulogu u pružanju nege i situacije gde je rodna diskriminacija u vezi sa drugim vrstama isključivanja.

Prema tome, razumevanje kako neravnopravnost i dalje samu sebe proizvodi, a posledično i veća učestalost siromaštva kod žena, naročito vidljiva među onim koje su deo svog života posvetile brizi

o drugima, a koje za to ne dobijaju priznanje koje bi im garantovalo kvalitetan život u starosti, jeste problem koji zahteva hitnu pažnju evropskih institucija. Uspeh ili neuspeh procesa evropskih integracija zasnovanih na „neotuđivim i univerzalnim vrednostima ljudskog dostojanstva, slobode, jednakosti i solidarnosti“ (European Parliament, Council of the European Union and European Commission, 2000/2007), a što čini EU svetionikom ovih vrednosti za sav ostali svet (Peto & Manners, 2006) umnogome zavise od svega ovoga.

LITERATURA

AÑÓN ROIG, M. José (2020). Mujeres y vulnerabilidades. Tiempo de paz, 138, 47-54.

ARIAS FERNÁNDEZ, Enrique, LIRIO CASTRO, Juan, ALONSO GONZÁLEZ, David, & HERRANZ AGUAYO, Inmaculada (2018). Acceso y uso de las TIC de las mujeres mayores de la Europa comunitaria. Revista Prisma Social, 21, 282–315.

ASAMBLEA GENERAL DE NACIONES UNIDAS (1979). Convención sobre la eliminación de todas las formas de discriminación contra la mujer. <https://www.ohchr.org/es/instruments-mechanisms/instruments/convention-elimination-all-forms-discrimination-against-women>

BÁRCENA-MARTÍN, Elena & MORO-EGIDO, Ana I. (2013). Gender and Poverty Risk in Europe, Feminist Economics, 19(2), 69-99. <https://doi.org/10.1080/13545701.2013.771815>

BODELÓN, Encarna. (2010). Las leyes de igualdad de género en España y Europa: ¿Hacia una nueva ciudadanía? Anuario de filosofía del derecho, 26, 85-106.

BROWNELL, Patricia y LATAILLADE, Jasmine (2013). Domestic violence victims in later life: older women and intimate partner abuse. Sociedad y Utopía. Revista de Ciencias Sociales, 41, 168-185.

CATALÁ OLTRA, Lluís & NIETO FERRÁNDEZ, Maxi. (2018). Identidad supranacional europea en un contexto de crisis. OBETS. Revista De Ciencias Sociales, 13(1), 15–43. <https://doi.org/10.14198/OBETS2018.13.1.01>

CEPAL-UNIFEM (2004). Entender la pobreza desde la perspectiva de género. Serie Mujer y Desarrollo, 52, Naciones Unidas, Santiago de Chile.

COMISIÓN EUROPEA. (1996). Integrar la igualdad de oportunidades entre hombres y mujeres en el conjunto de las políticas y acciones comunitarias. Bruselas.

COMISIÓN EUROPEA. (2006). Plan de trabajo para la igualdad entre las mujeres y los hombres 2006-2010. Bruselas.

COMISIÓN EUROPEA. (2010a). Un compromiso reforzado en favor de la igualdad entre mujeres y hombres. Una Carta de la Mujer. Bruselas.

COMISIÓN EUROPEA. (2010b). Europa 2020. Una estrategia para un crecimiento inteligente, sostenible e integrador. Bruselas.

COMISIÓN EUROPEA. (2017). Documento de reflexión sobre la dimensión social de Europa. Bruselas.

COMISIÓN EUROPEA. (2020). Una Unión de la igualdad: Estrategia para la Igualdad de Género 2020-2025. Bruselas.

CORSI, Marcella, BOTTI, Fabrizio & D'IPPOLITI, Carlo. (2016). The Gendered Nature of Poverty in the EU: Individualized versus Collective Poverty Measures. *Feminist Economics*, 22(4), 82-100. <https://doi.org/10.1080/13545701.2016.1146408>

EIGE (2020). Beijing + 25: the fifth review of the implementation of the Beijing Platform for Action in the EU Member States. Recuperado el 16 de julio, 2023, en file:///C:/Users/Carmen/Downloads/20190417_mh0119036enn_pdf.pdf

EIGE (2023). Grey Literature on Poverty. Recuperado el 13 de julio, 2023, en file:///C:/Users/Carmen/Downloads/20191465_mh0419239enn_pdf.pdf

EIGE. (s.f.). Feminización de la pobreza. En Thesaurus. Recuperado el 19 de abril, 2023, en <https://eige.europa.eu/thesaurus/terms/1133?lang=es>

ELOMÄKI, Anna & KANTOLA, Johanna. (2022). Feminist Governance in the European Parliament: The Political Struggle over the Inclusion of Gender in the EU's COVID-19 Response. *Politics & Gender*, 1-22. <https://doi.org/10.1017/S1743923X21000544>

FERRERA, Maurizio & SACCHI, Stefano. (2009). A more Social EU: Issues of where and how. En Stefano Micossi y Gian L. Tosato (Eds.), *The European Union in the 21st Century. Perspectives from the Lisbon Treaty* (pp. 31-47). Centre for European Policy Studies.

FUKUDA-PARR, Sakiko. (2010). What Does Feminization of Poverty Mean? It Isn't Just Lack Of Income. *Feminist Economics*, 5(2), 99-103. <https://doi.org/10.1080/135457099337996>

FUNDACIÓN MUTUALIDAD ABOGACÍA/ CÁTEDRA ECONOMÍA DEL ENVEJECIMIENTO (2023). Indicador europeo de calidad de vida digna de las personas mayores: Consideraciones de género. Recuperado el 16 de julio, 2023, en https://fundacionmutualidadabogacia.org/wp-content/uploads/2023/03/Dignidad-Adultos_UE_CAST_MUjer_2202.pdf

GAISBAUER, Helmut, SCHWEIGER, Gottfried & SEDMAK, Clemens. (Eds.). (2020). Absolute poverty in Europe: Interdisciplinary perspectives on a hidden phenomenon. Policy Press.

GAUTHIER, Anne H. (2002). Family policies in industrialized countries: Is there convergence? *Population*, 57(3), 447-474. <https://doi.org/10.2307/3246635>

GORNICK, Janet & JÄNTTI, Markus. (2010). Woman, poverty, and social policy regimes: A cross-national analysis. Luxembourg Income Study.

KIAUŠIENĖ, Ilona. (2016). Comparative assessment of women unemployment and poverty in European Union. *Intelektinė ekonomika*, 9(2), 91-101. <https://doi.org/10.1016/j.intele.2015.12.001>

LA BARBERA, M. Caterina. (2016). Igualdad de género y no discriminación en España en el marco de la Unión Europea: una introducción. In M. Caterina La Barbera & Marta Cruells (Coords.), *Igualdad de género y no discriminación en España: evolución, problemas y perspectivas* (pp. 3-22). Centro de Estudios Políticos y Constitucionales.

LIROLA DELGADO, Isabel y RODRÍGUEZ MANZANO, Irene. (2002). La integración de la perspectiva de género en la Unión Europea. *Anuario de derecho europeo*, 2, 259 -280.

LOMBARDO, Emanuela. (2002). La política de género de la UE: ¿Atrapada en el “dilema de Wollstonecraft?” In Andrés García Inda & Emanuela Lombardo (Coords.) *Género y Derechos Humanos*, Terceras Jornadas. *Derechos Humanos y Libertades Fundamentales* (pp.225-248). Mira Editores.

MADANIPOUR, Ali, SHUCKSMITH, Mark & TALBOT, Hillary. (2015). Concepts of poverty and social exclusion in Europe. *Local Economy*, 30(7), 721-741. <https://doi.org/10.1177/0269094215601634>

MARBÁN GALLEGÓ, Vicente y RODRÍGUEZ CABRERO, Gregorio. (2011). Estudio comparado sobre Estrategias de inclusión activa en los países de la Unión Europea. Ministerio de Sanidad, Política Social e Igualdad.

MARTÍN BARDERA, Sara M. (2016). Una mirada, distintas propuestas: género y políticas públicas. *Investigaciones feministas*, 7(1), 289-312. https://doi.org/10.5209/rev_INFE.2016.v7.n1.51954

PARLAMENTO EUROPEO, CONSEJO DE LA UNIÓN EUROPEA y COMISIÓN EUROPEA. (2000/2007). Carta de los Derechos Fundamentales de la Unión Europea. Diario Oficial de las Comunidades Europeas.

PARLAMENTO EUROPEO (2004). Mujeres y pobreza en la Unión Europea. Diario Oficial de la Unión Europea.

PARLAMENTO EUROPEO (2017). La igualdad entre hombres y mujeres. Bruselas.

PARLAMENTO EUROPEO, CONSEJO y COMISIÓN (2017). Pilar europeo de derechos sociales. Bruselas.

PEARCE, Diane. (1978). The Feminization of Poverty: Women, Work and Welfare. Urban and Social Change Review, 11, 28-36.

PETO, Andrea & MANNERS, Ian. (2006). The European Union and the value of gender equality. In Sonia Lucarelli & Ian Manners (Eds.), Values and Principles in European Union Foreign Policy (pp. 97-113). Routledge.

RUILOBA-NÚÑEZ, Juana. (2019). La política pública de igualdad de género en la Unión Europea ¿En una coyuntura crítica? In Laura García-Álvarez et al., (Eds.), El mercado único en la Unión Europea.: balance y perspectivas jurídico-políticas, (pp.611-626). Dykinson.

SANZ VENTÍN, Sonia (2021). La transversalización de género en la política de desarrollo de la Unión Europea: el caso de Túnez. Journal of Feminist, Gender and Women Studies, 10, 51-61.

SOMARRIBA ARECHAVALA, Noelia & ZARZOSA ESPINA, Pilar. (2019). Quality of Life in the European Union: An Econometric Analysis from a Gender Perspective. Soc Indic Res, 142, 179–200. <https://doi.org/10.1007/s11205-018-1913-4>

SONG, Liangjun. (2009) Globalization and the changing male breadwinner model: a perspective from OECD countries. Universitas, 21.

VERLOO, Mieke. (Ed.) (2007). Multiple meanings of gender equality: A critical frame analysis of gender policies in Europe. Central European University Press.

POGLAVLJE 3
INKLUZIVNI TURIZAM I PRISTUPAČNI TURIZAM: AKTIVNO STARENJE I OBUKA.
PRIKAZ STUDIJE SLUČAJA

Josefa García-Mestanza¹, Migdely Barbarita Ochoa Ávila² & Elizabeth del Carmen Pérez-Ricardo³

¹University of Malaga

²University of Holguín

³Andalusian Institute for Research and Innovation in Tourism of the University of Granada, Málaga and Sevilla (IATUR))

jgm@uma.es, migdely@uho.edu.cu, eliza941025@uma.es

SAŽETAK

Kao rezultat promena u društvu i potrebe za razvijanjem aktivnog starenja, a i kako se to odražava na društveno-ekonomskom planu, u ovom poglavlju se predstavlja proces integrisanja znanja o inkluzivnom turizmu i pristupačnom turizmu sa diplomskim studijama turizmologije. Stoga se ističe uticaj nacionalnog i internacionalnog zakonskog okvira koji se primenjuje u mnogim poljima društvenog aspekta. Jedan od primera jeste univerzitetska politika turizma u prikazanom slučaju, a koja omogućava zemljama kao što je Španija da direktno utiču na ekonomiju turizma i društvo, i u samoj zemlji, kao i u zemljama sa kojima Španija sarađuje, a zahvaljujući finansiranju EU koja je jasno posvećena problemima politike socijalnog turizma u okviru koncepta održivog razvoja i regenerativnog turizma.

Ključne reči: *inkluzivni turizam, pristupačni turizam, aktivno starenje, obuka*

1. Uvod

Starenje stanovništva jeste realnost usled opadajuće stope fertiliteta i produženog životnog veka.¹ Ovaj fenomen je prisutan u mnogim zemljama, a takav trend, koji je prvo nastao u razvijenim zemljama, sada se primećuje i u skoro svim zemljama u razvoju (UN, 2022.).

Ujedinjene nacije (UN, 2022.) predviđaju da će stopa populacije koja stari tokom 21. veka prevazići stopu iz prethodnog veka. Broj ljudi od 60 i više godina utrostručio se od 1950., a do 2050. dostići će 2,1 milijardu, što čini skoro četvrtinu svetske populacije. Ova agencija takođe

¹ U 2020. godini, po prvi put posle 1950. godine, stopa rasta globalne populacije pala je na ispod 1 posto godišnje, a očekuje se dalje smanjenje mortaliteta usled dugovečnosti (UN, 2020.).

predviđa da će generacija koja je počela kasnije da stari imati manje vremena da se adaptira na posledice starenja.

Turistička delatnost budućnosti prigrliće sve veći broj starijih turista (Otto and Kim, 2020). Inkluzija i pristupačnost su ustanovljeni kao ključni faktori, kako stariji ljudi ili oni sa privremenim invaliditetom ili sa stalnim ograničenim sposobnostima postaju direktni korisnici turističkih usluga. Štaviše, ne smemo zaboraviti da je invaliditet direktno u vezi sa starima i da, uz starenje postepeno raste i invaliditet ili ograničene sposobnosti (Burnett, 1996).

Pored toga, i kod javnog zdravlja postoje posledice u vezi sa fizičkim i mentalnim zdravljem starijih turista, a što je prepoznato kao važno pitanje dobrog stanja u starosti (Qiao et.al., 2022). Ovaj proces promene ukazuje na hitnost razvijanja politika i strategija koje bi udovoljile njihovim izmenjenim potrebama (Li and Chan, 2021).

Ovakva transformacija zahteva od predavačkog rada da kroz programe, vezane naročito za obuku u turizmu, a dodatno u zdravstvu i obrazovanju, promoviše znanje, razumevanje, odgovornost i održivost, pošto je turizam takođe i pravo priznato od strane Konvencije o pravima osoba sa invaliditetom i Svetske turističke organizacije (World Tourist Organisation, UNWTO). U svom etičkom kodeksu STO (2020) kaže da svako ima prava da uživa u svemu u čemu i drugi bez invaliditeta uživaju.

Da bi se odgovorilo na ovu transformaciju društva i olakšalo aktivno starenje, ovaj rad ima za cilj da pokaže Odeljenje za turizmologiju Univerziteta u Malagi u Španiji radi u korist inkluzivnog i pristupačnog turizma i njegovom uticaju na Univerzitet u Olguinu (Holgúin) sa Kube.

Ovaj odeljak sadrži uvod koji pokazuje koliki je značaj inkluzivnog i pristupačnog turizma za starije ljude, kao i kakve rezultate to može da da u smislu društveno-ekonomske profitabilnosti koja se može ostvariti turizmom. Nakon postavljanja koncepta inkluzivnog i pristupačnog turizma, predstavljen je teorijski okvir zajedno sa politikama koje određuju smernice u ovoj oblasti na lokalnom, regionalnom, nacionalnom, evropskom i međunarodnom nivou. Odmah zatim su prikazani smerovi aktivnosti koje je postavio Fakultet za turizam Univerziteta u Malagi, a što je dobilo podršku i od Odeljenja za turizmologiju Fakulteta ekonomskih nauka Univerziteta u Olguinu. I konačno, dat je niz zaključaka i budućih smerova delovanja u ovoj oblasti.

2. Teoretski okvir

U ovom delu dajemo preliminarni koncept koje se uklapa sa evropskim, nacionalnim, regionalnim i lokalnim zakonskim okvirom.

1.2 Konceptualni okvir

Ovo poglavlje se bazira na dva suštinska koncepta koja se moraju pojasniti da bi se razumeli u okviru konteksta: inkluzivni i pristupačni turizam.

- Inkluzivni turizam: tu se prepoznaje da su mnogi ljudi u prošlosti bili isključeni iz turizma, te se sada pronalaze načini da se takva situacija prevaziđe da bi što više ljudi imalo koristi od turizma (Craven, 2016). Ovaj koncept podrazumeva (Scheyvens & Biddulph, 2018): prevazilaženje prepreka za grupacije sa poteškoćama da bi imale pristup turizmu kao pružaoci usluga i kao korisnici istih; lakše predstavljanje samog sebe, onih koji pripadaju marginalizovanim ili potlačenim; dovođenje u pitanje odnose na poziciji dominantne moći; proširivanje raspona ljudi koji doprinose procesu donošenja odluka u vezi sa razvojem turizma; stvaranje prilika da neka nova mesta dođu na turističke mape; i negovanje učenja, razmene i uzajamno korisnih odnosa koji promovišu razumevanje i poštovanje između lokalnog stanovništva i turista.
- Pristupačni turizam: ovaj izraz potiče od pristupačnosti u smislu univerzalnosti, a što leži u omogućavanju lakšeg korišćenja proizvoda i usluga za sve korisnike, kao i sa njihovim učešćem u procesu oblikovanja i vrednovanja procesa (Marcos and González, 2003., Guerrero, 2018; Tite et al., 2021). Prema tome, pristupačnost turizmu se odnosi na kvalitet neke usluge ili objekta koji omogućava njegovo korišćenje i korisniku da uživa, uključujući bilo koju osobu koja koristi usluge turizma bez obzira na njene fizičke, senzorne, mentalne ili kognitivne sposobnosti (Hurado-Almonte, 2014).

Shodno tome, i inkluzivni turizam i pristupačni turizam predstavljaju društvena prava prvog reda. Fundamentalno pravo koje je tesno vezano za ljudski razvoj, t.j. nezamenljivo je u ostvarenju punog razvoja ljudskog dostojanstva i mora biti dostupno svim građanima bez izuzetka, kao populacionoj grupi (Soler et al., 2018.). Prema tome, neporecivo pravo svake osobe da aktivno učestvuje u turističkim aktivnostima, a da njihova fizička, kognitivna ili psihološka ograničenja ne predstavljaju nikakvu prepreku, ne dovodi se u pitanje, ali predstavlja i izazov za turističke destinacije i institucije, ali i prilika za konkurenciju u ekonomskom i društvenom smislu.

2. Zakonski okvir

Grupacija o kojoj govorimo, t.j. isključeni turista ili turista sa invaliditetom i/ili onaj sa posebnim potrebama jeste deo populacije koji se zbog trenutnih prilika (gravidnost, ekstremitet u gipsu, ekonomske situacije...) ili zbog stalnog stanja (starost, fizički ili senzorni invaliditet...) našao u situaciji gde mu je potrebna posebna pažnja prilagođena tim novim potrebama,

i. Internacionalno: globalno

Međunarodna Konvencija o pravima osoba sa invaliditetom usvojena je 13. decembra 2006. godine. Deo koji se tiče turizma starijih osoba, a čime se u prošlosti nije mnogo bavilo, sada postaje sve važniji i postavljen je kao prioritet u politici vođenja aktivnosti (Alen et al., 2012.).

Kao pravni dokument, Konvencija nosi posledice za osobe sa invaliditetom, a glavne su što je ova grupacija stanovništva postala vidljiva u okviru sistema zaštite ljudskih prava Ujedinjenih nacija, t.j. sad se obavezno uzima u obzir fenomen invaliditeta kao pitanje ljudskih prava, kao i dostupnost obavezujućih načina za primenu tih prava kod ovakvih osoba.

Program za 2030. godinu uključuje pružanje jednakih prilika u Ciljeve održivog razvoja; a održivost uključuje druge relevantne aspekte, kao što su društveni elementi, zbog čega turističke kompanije moraju biti društveno odgovorne i moraju garantovati turistički kvalitet, mudre turističke destinacije, što uključuje upravljanje, tehnologiju, inovacije, održivost i pristupačnost (González, 2022).

ii. Internacionalno: Evropska unija

U tom smislu, zemlje članice Evropske unije (EU) imaju skoro punu autonomiju u odnosu na turističku politiku. Na osnovu toga treba primetiti da nema horizontalne turističke politike, za razliku od drugih domena evropske politike. Međutim, postoje drugi uređeni aspekti koji pokrivaju tržište tur-operatera koji deluju na ovoj teritoriji, uključujući pitanja zaštite korisnika. Ili teme kao što su turistički događaji i turističke usluge u vezi s tim (Directive, 2015).

Pored toga, postoje evropski fondovi i tela koja rade na razvoju turizma, a čime se udovoljava novim potrebama društva, a to su:

- Evropski institut za inkluzivni turizam, koji kroz Evropski fond za regionalni razvoj unapređuje konkurentnost malih i srednjih preduzeća. Institut je takođe pokrenuo Međunarodni digitalni marketinški plan u cilju unapređenja pozicioniranja na stranim tržištima preko interneta.
- Evropska mreža za pristupačni turizam, EMPT (European Network for Accessible Tourism – (ENAT). To je međunarodna asocijacija sa ciljem da radi sa kompanijama i organizacijama koje žele da budu pioniri u proučavanju, promociji i primeni pristupačnog turizma.

iii. Nacionalno: Španija

Međunarodna Konvencija o pravima osoba sa invaliditetom sa Opcionim protokolom potpisana je i ratifikovana na nacionalnom nivou, tako da je od 3. maja 2008. godine ovaj međunarodni dokument sastavni deo španskog pravnog sistema.

Preambula Konvencije posebno precizira da je invaliditet koncept koji je još u fazi razvoja i da se suštinski odnosi na interakciju između ljudi sa nekim oštećenjem i preprekama, a koje ne moraju biti samo fizičke već i u obliku ljudskih stavova, a što smeta ili sprečava puno i delotvorno učešće u društvu na ravnopravnoj osnovi. Takođe se navodi da su pristupačnost i neisključivanje nezamenljivi uslov za razmatranje održivosti (UN, 2006).

Pored toga, sada je na snazi Kraljevski zakonodavni dekret 1/2013 od 29. novembra, kojim se odobrava Konsolidovan tekst opšteg zakona o pravima osoba sa invaliditetom, kao i njihova društvena inkluzija. Ovaj tekst jeste rezultat unošenja izmena i uređivanja u cilju pojašnjenja i harmonizacije prethodnih zakona i neophodnih zakonskih adaptacija gore pomenute Konvencije. S druge strane, kako je Španija vodeća zemlja sa aspekta turizma, nesporno je da su UNE standardi (UNE – španska Asocijacija za standardizaciju) imali glavnu ulogu u polaganju temelja i razvoju u skladu sa potrebama sistema. To uključuje standard UNE EN 63080 (2017, ratifikovano 2018) o definiciji i uslovima pristupačnosti, UNE 41531 (2018) pod naslovom *Pristupačnost nepokretnom kulturnom nasleđu* i UNE 17161 (2020) pod naslovom Dizajn za sve ljude: pristupačnost kroz dizajnerski pristup za sve po pitanju proizvoda, robe i usluga.

Standard UNE 17161 (2020) zauzima stav za sve ljude, čime u suštini uzima u obzir ljudsku raznolikost u cilju proširenja raspona korisnika, favorizujući inkluzivan i nediskriminatorski mentalitet. Njime se takođe želi promovisati kultura koja daje prioritet ljudima i preuzima koncept pristupačnosti standarda 41531 (2018.), uz ugrađivanje tehnoloških elemenata. Time se takođe tvrdi da takav dizajn za sve može maksimalno iskoristiti raznolikost potencijalnih korisnika, te prema tome i biti od koristi korisnicima i organizacijama.

S druge strane, standard UNE 178503 (2022.) o mudrim turističkim destinacijama: semantika primenjena na turizam uvodi koncept pristupačnosti turističkih destinacija kao kompleta proizvoda i usluga vezanih za posebne geografske o društveno-kulturne prostore, a koji imaju za cilj da omoguće, olakšaju i promovišu korišćenje turističke atrakcije tog mesta, pa je tako pristupačan i inkluzivan turizam onaj koji poseduje univerzalnu pristupačnost i koji može da koristi i u njemu uživa svako, bez obzira kakve ima veštine, sposobnosti ili potrebe. Tako se smatra da takav pristup treba da omogući svakome da takvo mesto koristi i u njemu uživa nezavisno, a da ne mora da traži ikakvu pomoć od nekog trećeg.

U tom cilju, Španija sarađuje sa nacionalnim fondovima i organizacijama u korist inkluzivnog turizma i pristupačnog turizma, kao što su:

- Nacionalna organizacija za fondaciju slepih (The National Organisation for the Blind Foundation (ONCE) za saradnju i društvenu inkluziju osoba sa invaliditetom, u cilju unapređenja uslova života drugih grupacija sa invaliditetom, a putem inkluzije kod zapošljavanja i programa

obuke, kao i širenje koncepta univerzalne pristupačnosti, uz stvaranje globalno pristupačnih sredina, proizvoda i usluga.

- Španska konfederacija osoba sa fizičkim i organskim invaliditetom (The Spanish Confederation of People with Physical and Organic Disabilities (COCEMFE) ima za cilj da se ostvari inkluzivno društvo koje garantuje puno ostvarivanje prava osoba sa fizičkim i organskim invaliditetom. U zemlji, oni koordiniraju, predstavljaju i promovišu pokret udruživanja osoba sa fizičkim i organskim invaliditetom. Ovo telo se sastoji od 92 državne, regionalne i pokrajinske organizacije, predstavljajući više od dva i po miliona ljudi sa invaliditetom, i povezuju više od 1.600 udruženja.

- Državna reprezentativna platforma za osobe sa fizičkim invaliditetom (The State Representative Platform for People with Physical Disabilities (PREDIF) predstavlja i promoviše aktivnosti u korist skoro dva i po miliona ljudi sa invaliditetom. Ona promoviše jednake šanse i unapređenje kvaliteta života osoba koje su pogođene teškim oblikom invaliditeta.

- Institut za starije osobe i socijalne službe (The Institute for the Elderly and Social Services (IMSERSO) koji je kreirao sistem zaštite za osobe zavise od drugih i razvio je politiku i programe vezane za aktivno starenje stanovništva. Na nivou države, Institut je odgovoran za upravljanje socijalnim službama, a u saradnji sa španskim sistemom socijalne bezbednosti, kao i za sastavljanje planova upravljanja, programa i usluga za stare osobe i one koji zavise od drugih.

- Posmatrači pristupačnosti i nezavisnog načina života inkluzivnog turizma (The Observatory of Accessibility and independent living of inclusive tourism (COCEMFE) ističu potrebu za pristupačnošću, za primenom asistiraјуće tehnologije i postojećih resursa u svrhu lične autonomije, i to od pristupa koji se zasniva na pravu do promovisanja čitavog raspona sloboda osoba sa fizičkim i organskim invaliditetom, a kako bi sve unapredilo kvalitet njihovog života.

iv. Autonomno: Andaluzija

U okviru Autonomne zajednice Andaluzije, ističe se zakon (4/2017 od 25. septembra) o pravima i nezi osoba sa invaliditetom. Ovo je od posebnog značaja jer turistička aktivnost nosi karakter nezavisne kompetencije kako stoji u članu 71 organskog zakona (2/2007 od 19. marta) o reformi andaluzijskog Statuta autonomije.

Autonomna zajednica poseduje isključive kompetencije po pitanju turizma, a što svakako uključuje: organizaciju i planiranje turističkog sektora; regulative i klasifikaciju turističkog poslovanja i ustanova; i upravljanje mrežom turističkih ustanova u posedu Hunte, kao i koordinaciju sa administrativnim telima ugostiteljske organizacije *Paradores de Turismo de España* (španski državni lanac luksuznih hotela, *prim. prev.*); unutrašnju i spoljašnju promociju; regulative posebnih prava i obaveza korisnika i pružalaca turističkih usluga; obuke u vezi sa

turizmom i postavljanje kriterijuma, regulisanje uslova, kao i rad i kontrola javnih linija pomoći i promociju turizma.

Pored toga, treba pomenuti neke regulative koje se tiču aspekata vezanih za turizam, kao što su: kraljevski zakonodavni dekret 7/2015; dekret 293/2009; uredba VIV/561/2010; kraljevski dekret 173/2010; i kraljevski dekret 1544/2007.

Ove uredbe posebno se bave pitanjima pristupačnosti i postavljaju uslove za ustanove koje pružaju usluge smeštaja. One takođe ukazuju na karakteristike javnog i privatnog prostora, prilaza, toaleta, parking prostora, plaža i prostora u prirodi.

v. Pokrajinsko: Malaga

Kad je u pitanju opštinska sfera, grad Malaga ima regulatornu uredbu o pristupačnosti opštini, a koja predlaže ustanovljavanje osnovnih pravila i kriterijuma u cilju omogućavanja lakše pristupačnosti i lakšeg korišćenja robe i usluga društva a za osobe sa bilo kojom vrstom organskog, stalnog ili indirektnog invaliditeta, izbegavajući ili eliminišući fizičke, senzorne ili društvene prepreke i barijere koje sprečavaju ili ometaju normalan razvoj. Ova uredba definiše grupaciju koja uključuje osobe sa nekim ograničenjem, sa problemima pri kretanju ili smanjene sposobnosti komunikacije, i definiše šta se podrazumeva pod pristupačnošću. U tom smislu, predlaže model na tri nivoa: pristupačno, praktično i prilagodljivo.

S druge strane, 2023. godine, grad Malaga je objavio svoj Plan pristupačnog turizma, a koji predlaže skup korisnih načina da se podstakne razvoj pristupačnosti, osmišljen od analize situacije i promišljanja, a čime bi se garantovala budućnost ove važne ekonomske delatnosti grada, uz pružanje neophodnih načina kako bi se celo područje osnažilo, produbilo i dalo okvir za mere koje se poslednjih godina primenjuju, sa fokusom na projekat Mudre turističke destinacije i Osu pristupačnosti.

3. Fakultet za turizmologiju Univerziteta u Malagi i ogranci na Univerzitetu u Olguinu

3.1 Univerzitet u Malagi

Univerzitetska politika se mora uklapati u dati zakonski okvir usled promena u društvu. Univerzitet u Malagi, kao javna institucija, stara se da sadržaj koji se nudi na zvaničnoj univerzitetskoj internet stranici jeste pristupačna svim građanima bez obzira koje prirode im je oštećenje: vid, sluh ili motorika. Prema tome, pristupačnost je zasnovana na tehnološkim

kriterijumima, a glavna stranica, kao i navigacija prvog nivoa, u skladu je sa važećim pravilima pristupačnosti internetu.

Ova institucija takođe ima Kancelariju za raznolikost koja se bavi univerzitetskom zajednicom onih sa različitim funkcionalnim sposobnostima i/ili poteškoćama u učenju.

Isto tako, Univerzitet u Malagi se bavi i obrazovnim potrebama svojih studenata sa invaliditetom i u tom smislu im prenosi znanja i obučava ih, prepoznajući vrednosti svake osobe i pravo na visoko obrazovanje i obuku u polju turizma.

3.1.1 Fakultet za turizmologiju

U okviru ovog polja, a da bi se definisao minimum opšteg učenja, 2. februara 2023. godine, Španska konferencija dekana (Spanish Conference of Deans (CEDTUR) odobrila je Smernice za kreiranje i modifikaciju diplomskih studija iz turizmologije u Španiji, a da bi ih primenila u sledećoj školskoj godini.

Inicijalno, Upravni savet je predvideo skup od šesnaest oblasti koje se uče (na kraju grupisane u trinaest oblasti), nezvezano za oblasti znanja, a koje predstavljaju početne tačke za izradu predloga od strane kancelarije dekana na više fakulteta.

Na osnovu tih predloga i nakon analiza i sinteza komisija i skupštine Konferencije dekana, definisan je niz opisnih uputstava (što može biti znanje, kompetencije, ishod učenja ili skup svega navedenog), koji na otvoren i sveobuhvatan način postavlja sve što bi diplomirani student turizma trebalo da zna i da zna kako se radi.

Ta opisna uputstva su konkretna na različitim nivoima, tako da se ne pretpostavlja da treba da se prenose na ekvivalentne jedinice studentskog napora. Ono što je važno jeste da su uputstva razvijena (u većoj ili manjoj meri) na svim stepenima diploma turizmologije.

Da bi se pripisala relativna težina ili značaj znanju, odlučeno je da se predloži skup predmeta u koje bi se bez mnogo napora prethodno predložena uputstva integrisala. Dva skupa problema je proisteklo iz grupisanja ovih uputstava. Nazivi pod kojima su ovi predmeti uvršćeni u dokument više su opisne prirode nego što su normativni. Prema tome, ti nazivi ne moraju ostati isti kao što to moraju predmeti predloženi u ponovnom kreiranju programa za dobijanje diplome. Štaviše, svaki od predloženih predmeta može odgovarati za više od jednog predmeta u konačno oblikovanoj verziji i verovatno bi bili i dobar vodič za upotpunjavanje obaveznog (ili čak izbornog) dela za diplomski stepen koji univerzitet nudi. Neka uputstva se takođe mogu uvrstiti u skup obaveznih predmeta svakog univerziteta.

Prema tome, suština dokumenta se sastoji od niza uputstava i grupe predmeta koje budući programi treba da sadrže, a koji će predstavljati 50% opšteg učenja budućih fakultetskih diplomaca turizmologije u celoj Španiji. Među tim uputstvima, tri se direktno tiču inkluzivnog turizma i pristupačnog turizma (što je skoro ¼ ukupnih uputstava):

- Turizam i društvo: društvene promene, rodna ravnopravnost, diverzitet i inkluzija i turizam.
- Upravljanje i poslovanje turističkih kompanija: kvalitet i standardizacija u turizmu. Pristupačnost.
- Turističke destinacije i teritorijalni razvoj: kvalitet i standardizacija turističkih destinacija. Pristupačnost.

Glavna ideja ovih smernica, kako je dogovoreno na skupštini Konferencije dekana, jeste da uspostavi opšti skup sadržaja i drugih ishoda učenja koje oni koji diplomiraju turizmologiju treba da steknu, bez obzira na kom su fakultetu ili školi studirali.

Dogovoreno je da taj minimum i opšti sadržaj treba da obuhvataju 50% kredita (1 kredit = 10 sati pohađanja akademskih časova i izrade radova i zadataka, *prim. prev.*) koje student sam uzima (ne oni koje nudi univerzitet), isključujući stažiranje i diplomske projekte, što svakom fakultetu ili školi ostavlja širok prostor da studije turizmologije prilagodi svojim partikularnim potrebama, potrebi da se razlikuje od drugih ustanova te vrste ili svom interesu da se specijalizira u jednoj ili više grana turizma ili podsektora.

Treba istaći da se ove smernice odnose samo i isključivo na minimum opšteg sadržaja. I to je nešto što svaki diplomac turizmologije koji studira u Španiji treba da zna i što bi trebalo da se razume kao centralni deo studija. Prema tome, ovaj dokument ne ulazi u detalje u vezi sa posebnim načinima i procesima ili još uži sadržajima, bilo samih predmeta ili nekog posebnog segmenta ili vrste turizma. Iz tog razloga, predlog ovog dokumenta jeste vrlo širok i ne daje mnogo detalja, ali se jasno vidi na šta se odnosi.

Ovakav okvir obuke na španskim univerzitetima, a kroz njihove fakultete i škole koje nude studije turizmologije, istaći će buduće stručnjake iz turizmologije. Kao rezultat sticanja ovih kompetencija, oni će saznati za aktivnosti inkluzivnog i pristupačnog turizma, biće ih svesni i umeće da ih primene, a što će doprineti i aktivnom starenju.

3.1.2 Evropski fondovi i aktivnosti koje sprovode oba fakulteta

U 2017. godini, Ibero-američka postdiplomska univerzitetska asocijacija (IAPUA – Ibero-American Postgraduate University Association (AUIP)) dodelila je stipendiju nastavnicima sa Odeljenja

turizmologije, Ekonomskog fakulteta Univerziteta u Olguinu da sprovede istraživanje na Fakultetu turizmologije, Univerziteta u Malagi. Njeni kontakti sa nastavnikom Fakulteta turizmologije, Univerziteta u Malagi predstavljali su početak prvog projekta saradnje.

Projekat „Upravljanje održivim turizmom na destinacijama u Olguinu (GeSTur)“ odobrila je i finansirala Evropska unija 2018. godine, a preko programa ERASMUS K107. Ovaj projekat međunarodne saradnje omogućio je boravak i sastanke profesora i direktora sa oba univerziteta, kao i priliku da nauče nešto o održivim međunarodnim trendovima u turističkom upravljanju. Kasnije se taj projekat ponavljao jednom godišnje i postao deo stalnog programa ERASMUS K107.

Glavni rezultati dobijeni ovom saradnjom uključuju podizanje svesti univerzitetske zajednice i društva uopšte o potrebi da se zaštite turistički resursi i razvija održivi turizam; posvećenost održivom turizmu i korporativnoj društvenoj odgovornosti u okviru univerzitetskog života obe ustanove; i razmena dobre prakse između univerziteta.

Direktan uticaj ove saradnje na projektu uključuje uvrščivanje elemenata osmišljenog modela proizvoda održivog turizma, bibliografska podrška i pristup visokokvalitetnim naučnim informacijama, veći broj publikacija, uvrščivanje novih tema istraživanja i jačanje metodološkog rada.

Štaviše, 2019. godine učvršćene su pripreme za predavanja izbornog predmeta „Turistički resursi i prirodno nasleđe kod turističkih organizacija“ kao stalnog stuba predavanja iz menadžmenta uključivanjem interdisciplinarnosti u različite organizacione oblike predavanja.

Godine 2020., predavači projekta su radili na pripremi teme „Interpretacija prirodnog nasleđa“, a koje predavano tokom 2021. godine u okviru ponude novog kratkog ciklusa za više srednje tehničare u okviru turističke asistencije.

Od maja meseca 2022. godine, oformljena je studentska naučna grupa „Turizam i ataksija“ u okviru Odeljenja turizmologije na UO sa profesorima i studentima treće godine diplomskih studija turozmologije.

Na taj način, aktivnosti projekta su doprinele jačanju odnosa između različitih disciplina i predmeta, omogućavajući osavremenjavanje i obogaćivanje sistema znanja predavača i njihovih pojedinačnih tema istraživanja. Uopšteno govoreći, postignuta je veća integracija sadržaja, te je na taj način postignut cilj edukacije nastavnika u ovoj disciplini, a putem razmene i posvećenosti napretku prema boljem doprinosu i jačanju obrazovanja o održivom turizmu. Saradnja između nastavničkog kadra ove dve institucije ima dalekosežne posledice za budućnost, kao što je zajedničko učešće na master studijama „Turizam i upravljanje“ ili primena aktivnosti da bi se postigao dvostruki doktorat i veći broj post-doktorskih mesta.

3.1.3 Univerzitet u Olguinu

Kubanski društveno-ekonomski model za 2030. godinu ima za cilj da unapredi gradski turizam, kao i turizam odmora na suncu i plaži, a putem diversifikacije, sa naglaskom na kulturnom, istorijskom i zdravstvenom turizmu, a kao odgovor na jačanje unutrašnje integracije ekonomije i očuvanja i zaštite prirodnih resursa i životne sredine (Ministarstvo ekonomije i planiranja, 2019.).

Kuba se trudi da posetiocima ponudi obnovljene, različite, mirne i pristupačne destinacije, a koje su prepoznate u smernicama politike utvrđene za aktivnosti turizma. Prema tome, u okviru Međunarodne konferencije on pristupačnom turizmu 2020., stvorena je kubanska Mreža pristupačnog turizma sa ciljem da podstakne inkluziju osoba sa posebnim potrebama u različitim oblicima turizma. Jedan od primera jeste potpisivanje ugovora o saradnji između ECOTUR-a, kubanske Asocijacije osoba sa fizičkim i motornim invaliditetom (ACLIFIM), Nacionalne asocijacije gluhih Kube (ANSOC) i Nacionalne asocijacije slepih Kube (ANCI). I u isto vreme, radilo se na eliminaciji fizičkih prepreka, kao na boljoj situaciji u sferi prepreka u stavovima (Ećevarija, 2020. (Echevarría).

U nedavnom izveštaju „Starenje populacije. Kuba i njene teritorije“ (2023.), Nacionalna kancelarija za statistiku i informacije (ONEI) tvrdi da je upravo starenje stanovništva glavni demografski izazov za Kubu. Danas ima na Kubi 2.478.087 ljudi od 60 i više godina. Najnovija projekcija koju je dala Kancelarija za statistiku, procenjuje da će do 2050. godine populacija starih dostići broj od 3.343.520, a što bi značilo da je stopa starenja 39,9%. Krajem marta 2023. godine, preliminarni broj kubanske populacije bio je 11.082.964, a trend se smanjuje usled niskog fertiliteta, negativnog odnosa između stope nataliteta i mortaliteta i spoljnog migratornog balansa (Fariña and Carmona, 2023.).

U odnosu na turizam i stare osobe, postoji kontradikcija između promocije, razvoja i pozicioniranja Kube kao jedne od najznačajnijih pristupačnih i inkluzivnih destinacija u Karipskom moru i objektivnih i subjektivnih ograničenja koje je usporavaju. Stoga Odeljenje turizmologije Univerziteta u Olguinu radi na jačanju upravljanja inkluzivnim i pristupačnim turizmom, ne samo putem predavanja, već i kroz istraživanja, a kao odgovor na pitanje kako turističke procese učiniti inkluzivnijim, pristupačnijim i sa većim društvenim uticajem na osobenosti kao što je invaliditet starijih osoba.

3.1.4 Odeljenje turizmologije na Fakultetu ekonomskih nauka

Sekcija Odeljenja turizmologije Fakulteta ekonomskih nauka poseduje iskustvo u nastavi o radu sa starima još od razvoja postdiplomskih aktivnosti Univerziteta u Olguinu tokom prve decenije 21. veka, doprinoseći razvoju važnih aktivnosti između kompanija, obrazovnih institucija i predstavnika starih osoba, jačajući njihovu aktivnu ulogu u društvu i demonstrirajući značaj

njihovog učešća u potrazi za rešenjima lokalnih problema. Od tada, sprovedeni su istraživački projekti koji su započeti na Odeljenju za pažnju na procese koji su stekli univerzalnost (DAPU), a koji su učvršćeni kao deo aktivnosti predsednika starijih odraslih na univerzitetu. Prethodno iskustvo trenutno omogućava Odeljenju za turizmologiju da radi u smeru aktivnog starenja u turističkim procesima, o čemu će biti više detalja u daljem tekstu.

Na Odeljenju za turizmologiju Univerziteta u Olguinu, 2019. godine započeto je istraživanje o pristupačnom turizmu, kada je sprovedeno istraživanje uprave pristupačnog turizma po rekreacionim kompleksima u Ekvadoru, studija sprovedena na nivou master studija iz turističkog menadžmenta. Pored toga, baza koja broji probleme turističkih centara u Olguinu nije otkrila nijedan nedostatak vezan za upravljanje inkluzivnim, pristupačnim turizmom ili turizmom za starije osobe. Od tog trenutka, nekoliko profesora i studenata započinje sa proučavanjem ove teme na diplomskim i postdiplomskim studijama, a prvi naučni rezultati su dobijeni 2020. godine.

Na osnovu tvrdnji Tite et al. (2021.) i dubljim zadiranjem u teoretske, metodološke i praktične reference o upravljanju kod inkluzivnog turizma, formiraju se strateške aktivnosti na najvažnijim nivoima, ljudskim, pravnim, tehnološkim i na nivou odnosa, a sve da bi se rešili problemi vezani za obuku u ovom ovako osetljivom i značajnom domenu, kao što je upravljanje u pristupačnim i inkluzivnom turizmu. Aktivnosti su prikazane na Tabeli 1.

Tabela 1. Strateške aktivnosti za obuku o inkluzivnom i pristupačnom turizmu

DIMENZIJA	AKTIVNOST	ODGOVORNI	UČESNICI	USKLAĐENOST
Ljudska	Upravljanje znanjem o inkluziji i pristupačnosti u turizmu	Odeljenje za turizmologiju UHo	Posmatranje turizma sa Olguin Mintura, Odeljenje za turizmologiju UHo, CCT	Sistematično
	Iskoristiti mobilnost u okviru projekta ERASMUS potpisanog do 2027. god. Da bi se ažurirali naučni podaci o upravljanju u inkluzivnom i pristupačnom turizmu.	Odeljenje za turizmologiju UHo	Odeljenje za turizmologiju UHo, Fakultet za turizmologiju, UMA	Prema ICM programu mobilnosti
	Predavanja izbornog predmeta o upravljanju inkluzivnim turizmom	Odeljenje za turizmologiju UHo	Vanredni profesor, nastavnici, studenti	Prema nastavničkoj tabeli
Pravna	Uvrstiti protokol za predavanja ažuriranog zakonodavstva o inkluzivnom i pristupačnom turizmu.	Pravni savetnik MINTUR Olguin	Direktor Odeljenja turizmologije	Obavljena

Poređenje resursa različitih subjekata u vanrednim situacijama

DIMENZIJA	AKTIVNOST	ODGOVORNI	UČESNICI	USKLAĐENOST
	Obuka nastavnika o kubanskoj regulativi vezanoj za inkluziju i pristupačnost i primena na arhitektonsku sredinu.	Vanredni profesor	Nastavnici	Prema Metodološkom radnom planu Odeljenja za turizmologiju.
	Sprovođenje diplomskih i postdiplomskih istraživanja o primeni inkluzivnosti i pristupačnosti u turizmu.	Vanredni profesor	Nastavnici, studenti	Prema Naučno-tehnološkom planu
Tehnološka	Upravljanje projektom tehnološkog transfera za istraživanje o upravljanju u turizmu za korisnike sa invaliditetom.	Odeljenje za turizmologiju UHo	Nastavnici i istraživači	Traže se međunarodni projekti
	Dizajn mobilnih aplikacija sa proizvodima za pristupačni turizam.	Fakultet matematičke informatike UHo, Ekonomski fakultet	Nastavnici i istraživači, studenti	Drugi semestar 2024.
	Kreiranje programa za odmor za osobe sa invaliditetom.	Odeljenje za turizmologiju UHo	Odeljenje za turizmologiju UHo Mintur, putničke agencije, Tur - operatori	Drugi semestar 2024.
	Kreiranje turističkog vodiča za osobe sa invaliditetom.	Odeljenje za turizmologiju UHo	Odeljenje za turizmologiju UHo Mintur, Travel Agencies, Tour Operators	Drugi semestar 2024.
	Kreiranje nove vrste turističkih proizvoda za osobe sa invaliditetom.	Odeljenje za turizmologiju UHo	Odeljenje za turizmologiju UHo Mintur, putničke agencije, tur - operatori	Na vreme
Odnosa	Produbiti naučne i profesionalne odnose sa inostranim stručnjacima u vezi sa upravljanjem pristupačnim turizmom	Odeljenje za turizmologiju UHo	Nastavnici i istraživači	Sistematski

U okviru IAPUA post-doktorskog istraživačkog boravka tokom 2023. godine, profesorka sa UHo držala je zajednička predavanja studentima završnih godina i dobila je podatke od Posmatrača

pristupačnog turizma da pronađe gde je dobra praksa kad je u pitanju inkluzivni i pristupačni turizam u Evropi, Španiji i Andaluziji, a da bi kasnije to mogla to da prenese na svoj univerzitet.

To je omogućilo da se formira izborni predmet za diplomske studije turizmologije, a pod nazivom „Upravljanje inkluzivnim turizmom“ koji u sebi integriše važne aspekte kao što je turizam za stare osobe i kako prilagoditi turističke procese ograničenjima koja su rezultat starenja. Ovaj predmet će predavati nastavnički tim i prikazaće kakva je perspektiva i rezultati dobijeni kroz različitim iskustva nastavnika predavača.

Ukratko, otvara se put sve solidnije razmene između dve institucije, omogućavajući sticanje sve više važnih iskustava, a s druge strane se ostvaruje sve veća posvećenost stvaranju socijalnog turizma uz sve više koristi za ovaj sve brojniji segment društva, a to su stare osobe.

4. Zaključak

I upravo kako je vrednost turizma uključena u studije o aktivnom starenju (UNSZO, 2020.), tako i obuka u vezi sa turizmom treba da uvrsti inkluzivni turizam i pristupačan turizam u cilju prilagođavanja novim potrebama.

Ovo poglavlje prikazuje proces uključivanja inkluzivnog turizma i pristupačnog turizma koji su rezultat promena u društvu i potrebe da se razvija aktivno starenje zbog društveno-ekonomskih posledica. Otuda se ističe uticaj prethodnog zakonskog okvira koji se primenjuje u mnogim poljima i društvenim aspektima. Jedan od primera jeste politika univerzitetske turizmologije, a koja omogućava zemljama kao što je Španija da direktno utiču na ekonomiju turizma i na društvo, kako u svojoj zemlji tako i u zemljama sa kojima sarađuje, zahvaljujući finansiranju iz EU.

I zaista, pitanja politike socijalnog turizma, a naročito inkluzivnog turizma i pristupačnog turizma, treba da se zasnivaju u okvirima koncepta održivog razvoja (Scheyvens & Biddulph, 2018; Panasiuk, 2020; Panasiuk & Wszendybył-Skulska, 2021) i regenerativni turizam (Bellato & Cheer, 2021; Ong et al., 2022). A posebno danas kada se turizam smatra za globalnu kategoriju i holističku aktivnost. Prema tome, saradnja na svim nivoima (javni-privatni, privatni-privatni i javni-javni) od životne je važnosti, kao i potreba da se grade mostovi između istraživanja, privrede i zajednice (Gillovic & McIntosh, 2020).

Zahvalnost

Upućujem zahvalnost Ibero-američkoj postdiplomskoj univerzitetskoj asocijaciji (IAPUA), projektu Erasmus +KA171, a posebno Projektom strateškom partnerstvu Erasmus KA2 za obrazovanje

odraslih kroz projekat Saradnja za inovacije i razmenu dobre prakse „CrxSiSS – Poređenje resursa različitih subjekata u vanrednim situacijama“, koji su omogućili objavljivanje ove publikacije.

LITERATURA

ALÉN, E., DOMÍNGUEZ, T. & LOSADA, N. (2012). “New opportunities for the tourism market: Senior tourism and accessible tourism”. Visions for global tourism industry: Creating and sustain-ing competitive strategies: 139-166.

BELLATO, L. & CHEER, J. M. (2021). “Inclusive and regenerative urban tourism: capacity develop-ment perspectives”. International Journal of Tourism Cities, 7(4): 943-961.

BURNETT, J. J. (1996). “What services marketers need to know about the mobility-disabled con-sumer”. Journal of Services Marketing, 10(3): 3-20.

CRAVEN, C.E. (2016). “Negarse a la gira: Trabajo, turismo y la productividad de la 'Vida' en la Amazonía colombiana”. Antípoda, 48 (3): 544-562.

DANN, G. M. (2002). “Senior tourism and quality of life”. Journal of hospitality & leisure market-ing, 9(1-2): 5-19.

ECHEVARRIA, N. (2020). “Cuba apuesta por un turismo más accesible”. Disponible en: <https://www.cuba.travel/Blog/Post/80277/Cuba-apuesta-por-un-turismo-más-accesible> Consul-ted 24 July 2023.

FARIÑAS A. & CARMONA, T. E. (2023). “Cuba en datos: Envejecimiento y esperanza de vida, ¿qué dicen los indicadores demográficos? Cubadebate, 2 de junio de 2023. Disponible en: www.cubadebate.cu Consulted 24 July 2023.

GILLOVIC, B. & MCLINTOSH, A. (2020). “Accessibility and inclusive tourism development: Current state and future agenda”. Sustainability, 12(22): 9722.

GONZÁLEZ, D. J. (2022). “Intervención especial en la I Feria Internacional de Turismo Médico y Bienestar FITSaludCuba 2022”. Ponencia en: <https://turismodecuba.info/assets/2022/fit-salud/Informacion-FITSalud-2022.docx>

GUERRERO, P. (2018). “¿Cómo Medir La Accesibilidad Turística? Importancia de los sistemas de indicadores para validar Destinos Turísticos Accesibles”. Tierra Infinita (4): 131-146. <https://doi.org/10.32645/26028131.785> Consulted 15 July 2023.

HSU, C. H., CAI, L. A. & WONG, K. K. (2007). "A model of senior tourism motivations—Anecdotes from Beijing and Shanghai". *Tourism management*, 28(5): 1262-1273.

HUBER, D., MILNE, S. & HYDE, K. F. (2018). "Constraints and facilitators for senior tourism". *Tourism management perspectives*, 27: 55-67.

JURADO-ALMONTE, J. M. (2014). "El turismo accesible en Andalucía. Un producto turístico emergente". *Revista de Estudios Andaluces*, (31): 1-34.

LI, T. E. & Chan, E. T. (2021). "With a young spirit, we will be young forever: Exploring the links between tourism and ageing well in contemporary China". *Tourism Management*, 86: 104345.

MARCOS, D. & GONZÁLEZ, D. (2003). "Turismo accesible". (C. E. de R. de P. con D.- CERMI, Ed.). Boletín del Real Patronato sobre Discapacidad.

MINISTERIO DE ECONOMÍA Y PLANIFICACIÓN (2019). "Plan Nacional de Desarrollo Económico Social 2030". Disponible en: <https://observatorioplanificacion.cepal.org/en/planning-development> Consulted 24 July 2023.

NIKITINA, O. & VORONTSOVA, G. (2015). "Aging population and tourism: socially determined model of consumer behavior in the "senior tourism" segment". *Procedia-Social and Behavioral Sciences*, 214: 845-851.

OMT. (2020). Global Code of Ethics for Tourism. Disponible en: <https://www.unwto.org/global-code-of-ethics-for-tourism> Consulted 14 July 2023.

ONG, F., QI, H., NICOLE YU, N. & YE, I. Q. (2022). "Greening exhibition events in China: beyond sustainability into regeneration". *Event Management*, 26(4): 813-829.

ONU (2022a). "World Population Prospects 2022: Summary of Results". In file:///C:/Users/34610/Downloads/World%20Population%20Prospects%202022%20-%20Summary%20of%20Results.pdf Consulted 12 July 2023.

ONU. (2022). Aging and health. United Nations. Disponible en: <https://www.who.int/news-room/fact-sheets/detail/ageing-and-health> Consulted 14 July 2023.

ORGANIZACIÓN DE LAS NACIONES UNIDAS (2006). "Convención sobre los derechos de las personas". <https://www.un.org/esa/socdev/enable/documents/tccconvs.pdf> Consulted 17 July 2023.

OTOO, F. E. & KIM, S. (2020). "Analysis of studies on the travel motivations of senior tourists from 1980 to 2017: Progress and future directions". *Current Issues in Tourism*, 23(4): 393-417.

PANASIUK, A. (2020). "Policy of sustainable development of urban tourism". Polish Journal of Sport and Tourism, 27(2): 33-37.

PANASIUK, A., & WSZENDYBYT-SKULSKA, E. (2021). "Social aspects of tourism policy in the European Union. The example of Poland and Slovakia". Economies, 9(1): 16.

QIAO, G., DING, L., XIANG, K., PRIDEAUX, B. & XU, J. (2022). "Understanding the value of tourism to seniors' health and positive ageing". International Journal of Environmental Research and Public Health, 19(3): 1476.

SCHEYVENS, R. & BIDDULPH, R. (2018). "Inclusive tourism development". Tourism Geographies, 20(4): 589-609.

SOLER, J. A. C., DÍAZ, M. B. & VERA; P. S. (2018). "El turismo social accesible como nuevo modelo turístico". Cuadernos de turismo, (41): 139-159.

TITE, G. M., CARRILLO, D. A., y OCHOA, M. B. (2021). "Turismo accesible: estudio bibliométrico". Turismo y Sociedad, 28: 115-132.

POGLAVLJE 4

ISKUSTVA MEDIJSKE I DIGITALNE PISMENOSTI NA VIŠEM UNIVERZITETU: UNIVERZITET U MALAGI

María Purificación Subires-Mancera¹ & Francisco Marcos Martín Martín²

Department of Journalism. University of Málaga

¹purificacion@uma.es, ²franmartin@uma.es

SAŽETAK

U ovom radu je izvršena analiza akademskog programa - Učionica za starije (Aule de Maiores +55) Univerziteta u Malagi tokom akademske 2022/23. godine sa ciljem analize ponude obuke o medijskoj i digitalnoj pismenosti. Metodologija istraživanja zasnovana je na analizi sadržaja – ispitivanje kompetencija, sadržaja, metoda i resursa koji se koriste – i studija slučaja, kroz analizu dve specifične obuke: Radionica i podkast radionica „Glas života“ i Digitalna fotografija i video radionica. Glavni zaključci koji se mogu istaći su raznovrsnost ponude, mogućnost uključivanja novih obuka za medijsku i digitalnu pismenost i korišćenje metoda koje promovišu učešće učenika i učenje kroz praksu.

Ključne reči: univerzitetski programi za starije osobe, Učionica za starije (Aule de Maiores +55), medijska i digitalna pismenost, doživotno učenje, obrazovni program.

1. Uvod

Jedan od fenomena koji definišu savremeno društvo je revolucija dugovečnosti, definisana kao globalna činjenica koja odgovara značajnom povećanju životnog veka ljudi i povezana je sa promenama u demografskoj strukturi stanovništva (Alexander Kalache, 2015). U demografskom smislu to znači da svetsko stanovništvo stari. Prema izveštaju *Prospekti svetske populacije 2019: Izveštaj o najzanimljivijim detaljima* (UN, 2019), u svetu će do 2050. godine, svaka šesta osoba biti starija od 65 godina. Do navedene godine broj ljudi starijih od 80 godina će se utrostručiti i dostići 426 miliona osamdesetogodišnjaka.

U Španiji, populaciona piramida ima sličnu evoluciju: naime, broj starijih ljudi raste, i zastupljenost osamdesetogodišnjaka se povećava, dostižući 6% celokupne populacije ((Pérez Díaz, et al., 2022)). Povećava se i broj ljudi koji su navršili 100 ili više godina. U Španiji trenutno ima 18.020 registrovanih stogodišnjaka. Koji faktori su uticali na dugovečnost stanovništva? U evropskim zemljama kao što je Španija, dobar javni zdravstveni i penzioni sistem doprineli su produženju života i blagostanju. Politika aktivnog i zdravog starenja takođe je doprinela povećanju dugovečnosti.

Ujedinjene nacije su u *Izveštaju Druge svetske skupštine o starenju* (2002) definisale pojam aktivnog starenja kao „proces optimizacije mogućnosti za zdravlje, učešće i bezbednost u cilju poboljšanja kvaliteta života tokom starenja“. Termin aktivan se odnosi na učešće u društvenim, ekonomskim, kulturnim, građanskim i duhovnim pitanjima, a ne samo na to biti fizički i ekonomski aktivan (IMSERSO, 2011). Zdravo starenje se takođe odnosi na strategije čiji su glavni ciljevi promovisanje i održavanje funkcionalnog kapaciteta koji omogućava dobrobit ljudi u starosti

(WHO, 2015). Funkcionalni kapacitet je kombinacija svih fizičkih i mentalnih kapaciteta koje osoba ima i okruženja koje čini kontekst života (odnosi, stavovi, vrednosti, zdravstvena i socijalna zaštita, itd.). Kao što se može videti, zdravo starenje i aktivno starenje su dva međusobno povezana koncepta, koji se međusobno pojačavaju. Aktivno starenje doprinosi zdravom starenju održavanjem fizičke, mentalne i socijalne vitalnosti, dok zdravo starenje predstavlja osnovu za aktivno i smisleno učešće u aktivnostima tokom starosti. Postoji mnogo naučnih dokaza koji ukazuju na to da, ako je period od penzionisanja aktivno povezan sa sportskim aktivnostima, daljim obrazovanjem, društvenim aktivnostima i emocionalnim blagostanjem, sve to usporava funkcionalno starenje (Minagawa and Saito, 2015). Stvoreni su brojni resursi i programi za promovisanje aktivnog starenja, kako u urbanim tako i u ruralnim sredinama (treba napomenuti da ruralne sredine imaju veći nedostatak resursa za zadovoljavanje potreba starijih ljudi). Stariji građani mogu ići u centre ili udruženja za aktivno učešće, na mesta koja nude usluge i aktivnosti, kao što su učenje informacionih i komunikacionih tehnologija, radionice socijalnih veština, umetnički, sportski programi i društveni i rekreativni događaji. Na ovakvim mestima stariji ljudi mogu da se druže, steknu nove veštine i učestvuju u aktivnostima koje promovišu aktivno starenje. S druge strane, postoje volonterske organizacije u koje su uključeni stariji ljudi koji svoje vreme posvećuju aktivnostima u zajednici. Volonterski rad pruža zadovoljstvo starijim osobama i pomaže, pre svega, socijalno osetljivim i ugroženim grupama.

Još jedan ključ za aktivno i zdravo starenje jeste i doživotno učenje. S tim u vezi, univerziteti za starije osobe nude širok spektar specijalizovanih programa i kurseva koji zadovoljavaju interesovanja starijih studenata. Ovi programi omogućavaju starijim ljudima da nastave da uče, steknu nove veštine i ostanu društveno i mentalno aktivni.

U tom smislu, Savet Evrope definiše doživotno učenje kao „*sve aktivnosti učenja koje se preduzimaju tokom života, sa ciljem unapređenja znanja, veština i kompetencija u okviru lične, građanske, društvene i/ili perspektive u vezi sa zapošljavanjem*“, u rasponu od predškolskog uzrasta do odlaska u penziju, uključujući formalno, neformalno i svakodnevno učenje (Official Journal of the European Communities, 2002). Socijalni samit šefova država i vlada Evropske unije u Portu 2021. postavio je cilj da do 2030. godine „*najmanje 60% odraslih pohađa kurseve obuke*“ godišnje (European Council, 2021). U Španiji, Savet univerziteta, u skladu sa postulatima Evropske unije, shvata doživotno učenje kao:

„sve oblike obrazovanja, kao što su obuka za korišćenje slobodnog vremena, unapređenje kvaliteta života, društvena uključenost, unapređenje mogućnosti zapošljavanja, kao i obuke za starije osobe različitih vrsta i drugo. Drugim rečima, svaka obuka koja služi unapređenju čoveka i korisna je za društvo.“ (Council of Universities, 2010)

Univerzitetski programi za seniore španskih univerziteta integrisani su, u skladu sa odredbama Saveta univerziteta, u okviru obrazovne ponude celoživotnog učenja. Trenutni državni univerzitetski zakon reguliše ovu obuku, iako se ona ne odnosi direktno na ove programe. U slučaju Andaluzije, autonomne zajednice u kojoj se nalazi Univerzitet Malage, univerziteti organizuju obuke za starije osobe, bez obzira na njihov nivo obrazovanja uz podršku Autonomne administracije – regulisano od 1999. godine Zakonom 6/1999, od 7. jula, o nezi i zaštiti starih lica.

Glavna ideja ovih programa je upravo činjenica da ljudi mogu da se upišu, bez obzira na stepen obrazovanja, što omogućava da stariji ljudi koji su oduvek želeli da studiraju, ali su bili sprečeni iz

ličnih razloga, sada dožive i to iskustvo, zajedno sa drugima koji su mogli da studiraju, i žele da to ponove.

Na Univerzitetu u Malagi, "Aula de Maiores +55" je započela svoju aktivnost 1995. godine, zajedno sa Univerzitetom u Granadi, koji je jedan od pionira u Andaluziji (Univerzitet u Malagi, 2023). Tokom ovih godina program je varirao, sve dok se konačno nije opredelio za ponudu aktivnosti sa otvorenim programom, u kome studenti mogu slobodno birati koje predmete i radionice žele da upišu. Tokom akademske 2022/23. godine, prema podacima Univerziteta u Malagi (2023.), 1.695 ljudi se upisalo u "Aula de Maiores +55", i to 1.180 žena i 515 muškaraca. Starosna grupa sa najvećim brojem upisanih je od 66 do 75 godina- 884, zatim od 55 do 65 godina- 659, i od 76 do 85 godina -144. Konačno, upisano je 8 osoba starijih od 86 godina.

Na kraju treba pomenuti dva ključna koncepta u ovom radu. Medijska i digitalna pismenost shvaćene su kao celina, budući da je u današnjem informacionom društvu neophodno biti digitalno pismen da bi se bio medijski pismen i obrnuto. U publikaciji koju sponzorise UNESCO, Medijska i informaciona pismenost: Kurikulumi za nastavnike su utvrđeni kao ključni elementi medijske pismenosti (Vilson et al., 2011):

- „Shvatiti ulogu i funkcije medija u demokratskim društvima.”
- „Razumeti uslove pod kojima mediji mogu da obavljaju svoje funkcije“
- „Kritički proceniti medijski sadržaj u svetlu medijskih funkcija“ (kritička potrošnja)
- „Angažovanje sa medijima za samoizražavanje i demokratsko učešće“ (aktivno učešće u medijima)
- „Pregledati veštine (uključujući ICT) potrebne za proizvodnju sadržaja koji generišu korisnici“ (razvoj digitalnih veština za kreiranje sadržaja)

Ovome se pridružuje informaciona pismenost, koja se zasniva na znanju kako „*definirati i artikulirati potrebe za informacijama*“, locirati ih, proceniti, organizovati, etički koristiti, komunicirati i koristiti IKT za njihovu obradu (Vilson et al., 2011).

U slučaju starijih ljudi, medijska i digitalna pismenost postaje ključni element u borbi protiv generacijske digitalne podele, kako bi se garantovalo njihovo puno učešće i uključivanje u informaciono društvo. Otuda je važno posvetiti dovoljno pažnje ovom pitanju u univerzitetskim programima za starije odrasle, kao što je onaj na Univerzitetu u Malagi.

2. Ciljevi

Glavni cilj ovog rada je analiza ponude obuke iz oblasti medijske i digitalne pismenosti u okviru akademskog programa Aule de Maiores +55 UMA za akademsku 2022-2023.

Iz ovog glavnog cilja proizilaze sledeći sekundarni ciljevi:

- Identifikovati specifične kurseve i radionice u vezi sa medijskom i digitalnom pismenošću,
- Analizirati sadržaje i pedagoške pristupe kurseva (ciljevi, metodologije i resursi koji se koriste),
- Dokazati i predložiti poboljšanja ili prilagođavanja ponude obuke o medijima i digitalnoj pismenosti,

- Proučiti i istaći dva slučaja didaktičke intervencije programa obuke Aula de Maiores +55: Radio i podcast radionica „Glas života“ („The voice of life“) i radionica digitalne fotografije i videa.

Postavljaju se sledeća istraživačka pitanja:

- Koje specifične aktivnosti obuke o medijskoj i digitalnoj pismenosti se predaju u “Aula de Maiores+55” Univerziteta u Malagi i koje specifične sposobnosti se razvijaju u svakoj od njih?
- Koji su sadržaji, metodologija i resursi koji se koriste u ovim akcijama?
- U svetlu ponuđenih aktivnosti obuke, koji se predlozi ili poboljšanja mogu dati?

3. Metodologija

Da bi se postigli ciljevi pomenuti u prethodnom odeljku, dizajniran je metodološki predlog sa kvalitativnim pristupom (Cook & Reichardt, 1986; Cohen and Manion, 1990; Pérez Serrano, 1994) koristeći analizu sadržaja kao preferirani metod. Upotreba analize sadržaja je razmotrena jer je to metoda koja olakšava sistematsko beleženje informacija (Hernandez Sampieri et al., 2014), što je osnovni kvalitet za sprovođenje analize obrazovno-komunikativnih radnji koje čine deo uzorka. (Hernandez Sampieri et al., 2014).

Sprovedena je vrsta uzorkovanja koje nije usmereno na verovatnoću. Jedinice uzorkovanja bili su predlozi obuke za medije i digitalno obrazovanje uključeni u akademski program “Aula de Maiores” za školsku 2022/23. Za izbor uzorka edukativno-komunikativnih akcija inspirisale su nas dimenzije medijskog obrazovanja koje su razvili Feres i Piscitelli (2012). Odnosno, odabrali smo inicijative koje predlažu razvoj kompetencija u vezi sa šest dimenzija medijskog obrazovanja: jezici, tehnologija, procesi interakcije, proizvodnja i širenje, ideologija i vrednosti i estetika.

Na osnovu ovih kriterijuma, i nakon jednostavne konsultacije sa programom “Aula de Maiores +55”, od 140 predloga obuke, uzorak je ograničen na 21 kurs. Po oblastima znanja: 7 ICT radionica, 5 o bioskopu, 3 o radiju i podcastingu, 2 o kritičkom mišljenju i 1 o štampi, fotografiji i digitalnom videu, reklamiranju i dezinformacijama, redom.

Za prikupljanje podataka napravljen je analitički list pomoću programa Excel. Ovaj instrument obuhvata sledeće kategorije: naziv, predmet, oblasti studija, periodičnost nastave, ciljeve i kompetencije, sadržaje, pedagošku i didaktičku metodologiju, obrazovne resurse i evaluaciju sposobnosti. Analiza podataka je omogućila da se identifikuju obrasci i odnosi između različitih kategorija, aspekata koji su olakšali ispunjenje ciljeva ovog rada.

S druge strane, sprovedena je studija slučaja sa ciljem da se stekne dubinsko i kontekstualizovano razumevanje predmetnog slučaja. Studije slučaja nam omogućavaju da ispitamo uzročne veze, identifikujemo obrasce i dobijemo detaljne informacije o studiji slučaja (Stake, 2007). Za ovu studiju odabrane su dve didaktičke akcije: Radio i podcast radionica „Glas života“ i radionica digitalne fotografije i videa. Isto tako, za analizu i razvoj slučajeva vođena je sledeća struktura: opis aktivnosti, ciljeva i kompetencija, sadržaja, pedagoške metodologije (kako se odvijao proces nastave i učenja) i didaktičke metodologije (planiranje i razvoj aktivnosti), obrazovnih resursa i

evaluacije sposobnosti. Na kraju, uključen je i deo u kome se argumentuje doprinos aktivnom i zdravom starenju analiziranih slučajeva.

4. Rezultati

4.1. Analiza programa „Aula de Maiores +55” na Univerzitetu u Malagi

4.1.1 Teme i oblasti studija

Proučavanje programa obuke „Aula de Maiores +55” omogućava nam da otkrijemo postojanje raznovrsne ponude predmeta koji doprinose razvoju medijskih i digitalnih kompetencija polaznika. Aktivnosti obuke su zasnovane na oblastima društvenih nauka, humanističkih nauka i inženjerstva. Nastavno osoblje uključeno u ove aktivnosti dolazi iz oblasti kao što su komunikologija (novinarstvo), dokumentacija i bibliotekarstvo, ekonomija, pravo, umetnost, arhitektura, filozofija, filologija i računarsko inženjerstvo. Neke od predloženih aktivnosti su sveobuhvatne, što omogućava da procesi nastave i učenja doprinose razvoju višestrukih sposobnosti, uključujući medijske i digitalne veštine. Ovo je slučaj dva predmeta o kritičkom mišljenju, kojima se pristupa iz oblasti filozofije, ali koji su podjednako prikladni za ispunjenje potonjeg cilja, medijske i digitalne pismenosti, pa su stoga uključeni u ovu studiju. Takođe, vredi pomenuti – iako nisu uključene u ovu analizu jer se ne odnose posebno na medijsku i digitalnu pismenost – radionice *Tehnike javne komunikacije* (I). *Uvod i osnove* i (II) *Argumentacija i debata*, jer obe imaju za cilj razvoj komunikacijskih veština kod učenika, koje potom mogu primeniti učestvujući, na primer, u medijima. Imajući to u vidu, programske aktivnosti se mogu kategorisati u sledeće teme:

Tabela 1. Aktivnosti obuke o medijima i digitalnoj pismenosti

<i>TEMA</i>	<i>Naziv aktivnosti obuke i periodičnost</i>
Štampa	Istorija Malage ispričana u štampi (1. semestar, 1 dan/sedmično)
Pozorište	Bet Dejvis i Džoan Kraford: Dve kraljice klasičnog Holivuda (2. semestar, 1 dan/sedmično) Bioskop i arhitektura (3. semestar, 2 dana nedeljno) Fatalna žena (Femme fatale) u američkom filmu noir (1. semestar /1 dan/sedmično) Bioskop seminar: dva romba (1. semestar, 1 dan/sedmično) Zine sa Z: Bioskop očima Marije Zambrano (3. semestar, 1 dan/sedmično)
Radio i podcast	Radio i podcast radionica: Glas života (Godišnje, 1 dan/sedmično) Radio dramska i audio-fantastična radionica (godišnje, 1 dan/ sedmično) Dodatak Netfliks-u, podcast: uzbudljivo putovanje u audio revoluciju (3. semestar, 2 dana sedmično)

Fotografija i video	Radionica fotografije i digitalnog videa (1. i 2. semestar -2 izdanja-, 1 dan/sedmično)
ICT	Informatika-Microsoft Office (Godišnje, 1 dan/ sedmično) Informatika I – Uvod u Windows i Internet (Godišnje, 1 dan/ sedmično) Informatika II - Google Cloud (Godišnje, 1 dan/ sedmično) Korišćenje mobilnog telefona (1., 2. i 3. semestar, 1 dan/ sedmično) Tehnologija 21.veka (3. semestar, 2 dana/sedmično) Nove tehnologije za unapređenje svakodnevnog života: Društvene mreže i Internet (2. semestar, 1 dan/sedmično) Knjige, časopisi, slike i video zapisi: gde ih pronaći, besplatno i legalno, na Internetu (3. semestar, 1 dan/sedmično)
Oglšavanje	Ubeđivanje u oglašavanju (2. semestar, 1 dan/sedmično)
Kritičko mišljenje	Uvod u kritičko mišljenje (2. semestar, 1 dan/sedmično) Razmatranje istine u vremenima post-istine (3. semestar, 1 dan/sedmično)
Dezinformacije	Lažne vesti: dezinformacije u vezi sa lažnim vestima (3. semestar, 1 dan/sedmično)

Sopstvena razrada. Izvor: Aula de Maiores +55 Univerziteta u Malagi, 2022.

Analiza tema nam omogućava da uočimo da ponuda programa obuke kombinuje tradicionalne medije sa novim formatima, pisane sa vizuelnim, zvučnim i audiovizuelnim, i da IKT zauzimaju dominantno mesto. Studenti koji pohađaju različite aktivnosti obuke imaju priliku da steknu znanja i veštine iz različitih oblasti komunikacije i IKT, kao i da razviju kritičko mišljenje.

4.1.2 Periodičnost

Periodičnost obuke je kvartalna, osim u slučaju tri informatičke radionice i dve radionice radio medija, koje su godišnje. U većini slučajeva, radionica se održava u jednom terminu, osim u slučaju radionice *Digitalna fotografija i video* i radionice *Korišćenje mobilnih telefona*, u kojima aktivnosti mogu biti u dva, odnosno tri termina. Sve aktivnosti obuke imaju učestalost od jednog časa nedeljno, sa izuzetkom podkasta *Dodatak Netflixu: uzbudljivo putovanje u audio revoluciju, Bioskop i arhitekturu i Tehnologije 21. veka*, koji se predaju dva puta nedeljno. Ova učestalost omogućava studentima da se upišu na različite aktivnosti programa, ukoliko žele, osmišljavajući sopstveni plan i program obuke, ili da kombinuju svoje vreme sa drugim zadacima na jednostavniji način nego kada bi se podučavali više puta nedeljno.

4.1.3 Ciljevi i kompetencije

Ciljevi svake aktivnosti odgovaraju veštinama koje one treba da razviju. Tako se u predmetu *Istorija Malage ispričana putem štampe* predlaže analiza prošlih događaja kroz istorijsku štampu, za koju se učenicima pokazuje kako da joj pristupe. Studentima se stoga pružaju veštine za

kritičku analizu medija i traženje izvora, pored znanja koje stiču o istorijskoj štampi Malage. To je dobar primer akcije usmerene na medijsku i informatičku pismenost, koja takođe ima jedinstvenost fokusiranja na prošlost, umesto na sadašnjost.

Aktivnosti obuke o filmu imaju za cilj sticanje znanja i učenje kritičkog gledanja filmova, mada ima prostora i za razvoj praktičnih predloga. U nekim slučajevima, aktivnosti su orijentisane na specifične filmske žanrove ili figure, kao što su *Fatalna žena u američkom filmu noir i Bet Dejvis i Džon Kraford: dve kraljice klasičnog Holivuda*, dok u drugima međusobno povezuju teme, kao u filmu *i Arhitektura ili Zine sa Z: bioskop očima Marije Zambrano*. Prve dve pomenute aktivnosti se fokusiraju na figuru žene i imaju, među svojim ciljevima, analizu uloge koju imaju u klasičnoj kinematografiji i njenu evoluciju tokom vremena. U filmu i arhitekturi, cilj je da se otkrije kako su to dvoje međusobno povezani, učenje kroz film, „arhitektonski uticaji” koji se mogu uočiti u nekim filmskim žanrovima i podžanrovima ili kako „prepoznati neke arhitektonske stilove u filmu” (Aula de Mayores +55 of the University of Malaga, 2022). *Zine sa Z: Bioskop očima Marije Zambrano*, sa svoje strane, originalan je predlog koji ima za cilj da učenici nauče o glavnim idejama koje je razvila Marija Zambrano i o tome kako ona, kroz bioskop, „nalazi drugačiji način sagledavanja sveta”, istovremeno da upoznaju glavna kinematografska kretanja 20. veka i referentne filmove. Program Aula de Mayores +55 nudi i Bioskop Seminar: dva romba, koji, za razliku od prethodnih, koji su bili konkretniji, imaju za cilj da studentima pruže opšta znanja o bioskopu i da unaprede njihovo pamćenje kroz film, kao i bavljenje razvojem audiovizuelnih veština kroz izradu malog dela u kome učestvuju svi učenici. Sve ove aktivnosti obuke imaju za cilj razvijanje medijskih veština u kinematografskom mediju.

Aktivnosti oko radija i podkasta u svim slučajevima imaju izrazito praktičnu orijentaciju i traže aktivno učešće polaznika. Tako, u tri radionice koje se predaju o ovoj temi – *Radionica radija i podkasta: Glas života* (koji će biti analizirana kao studija slučaja), *Radio drama i zvučne fantastike i Pored Netfliksa podkast: uzbudljivo putovanje u audio revoluciju* – cilj je da učenici nauče, u osnovi, da razvijaju scenarije, pišu, izraze, snimaju i emituju svoj rad. Osnovni cilj kome se teži je da studenti steknu neophodne veštine za kreiranje i emitovanje sopstvenog zvučnog sadržaja u radio mediju i u podkast formatu. *Radionica digitalne fotografije i videa* (koja će takođe biti detaljno analizirana u studiji slučaja) ima dvostruki cilj. S jedne strane, sticanje znanja koja će se primeniti na praktičan način, a s druge strane, razvijanje veština i sposobnosti u korišćenju fotografske i video opreme, kao i aplikacija i računarskog softvera za slike, video i uređivanje zvuka. Stoga je cilj sličan onom na radio i podkast radionicama, da učenici razviju neophodne veštine za kreiranje sopstvenog sadržaja, bilo u vizuelnom ili audiovizuelnom formatu.

Osim u slučaju tehnologija 21. veka, koji je više teoretski, IKT kursevi imaju izrazito praktičan karakter. Glavni cilj je razvoj tehničkih veština i sposobnosti upravljanja u novom “digitalnom ekosistemu”. Kroz tri godišnje radionice, cilj je da učenici steknu prvo osnovne veštine – korišćenje miša i tastature – i da nauče da koriste osnovne računarske programe za svakodnevni život – kao što je Microsoft Office, da surfuju internetom, i da koriste Google-ove Cloud alate. Tromesečni kursevi se fokusiraju na razvoj specifičnih veština kao što su učenje kako da koriste mobilne telefone i aplikacije, kako da komuniciraju preko društvenih mreža ili kako da lociraju resurse na Internetu u različitim formatima (tekst, slika, video...). Kurs *Tehnologija 21.veka*, s druge strane, ima teorijski fokus i za cilj da pomogne studentima da razumeju evoluciju i razvoj

tehnologija. Sve predložene aktivnosti usmerene su na razvoj digitalnih, komunikativnih i informacionih veština.

U predmetu *Ubeđivanje u oglašavanje*, svrha je da polaznici nauče „osnovno funkcionisanje aktuelnog oglašavanja“, da znaju kako da otkriju ubeđivanje i manipulaciju u ovim porukama i da razviju „kritički duh“ (Aula de Mayores +55 of the University of Malaga, 2022). Cilj je, dakle, da učenici usvoje kritički stav prema oglašavanju i da razmisle o vrsti poruke koja se ovim putem širi.

Aktivnosti obuke *Uvod u kritičko mišljenje i Razmatranje istine u vremenu postistine* su odvojeni slučajevi, jer su to dva predloga koji polaze iz oblasti filozofije i ne vode direktno razvoju medijskih i digitalnih kompetencija. Međutim, zbog svoje tematike, a pre svega zbog činjenice da promovišu kritičko mišljenje, mogu se savršeno uokviriti kao akcije koje doprinose unapređenju ovih sposobnosti. U *Uvodu u kritičko mišljenje*, na primer, studenti se ohrabruju da budu u stanju da „objektivno analiziraju bilo koju informaciju, izvor ili uverenje kako bi procenili njihovu tačnost, validnost ili važnost“ (Aula de Mayores +55 of the University of Malaga, 2022), jedne od ključnih komponenti medijske i digitalne pismenosti. U slučaju *Razmatranje istine u vremenima postistine*, nema direktnog pozivanja ni na ove sposobnosti, ali govori o „važnosti promišljanja istine i njenog odnosa sa ljudskom slobodom“. Ovo je apsolutno neophodno u svetu u kome laži koje kruže dovode demokratska društva u opasnost, jer su to poruke koje nastoje da izazovu strah i nesigurnost u stanovništvu i na taj način doprinesu političkoj i društvenoj nestabilnosti.

Poslednja od analiziranih aktivnosti, *Lažne vesti: dezinformacija iz lažnih vesti*, bavi se istim problemom. Ovoj aktivnosti se pristupa iz pravne perspektive, jer je nastavnik profesor prava. Cilj aktivnosti je da studenti budu u stanju da „identifikuju prava građana u suočavanju sa lažnim vestima“, kao i da se upoznaju sa „aktuelnim pravnim mehanizmima za borbu protiv dezinformacija“ i ulogom države u tom pogledu. (Aula de Mayores +55 of the University of Malaga, 2022). Dakle, cilj kome se teži jeste da studenti steknu veštine u borbi protiv dezinformacija iz pravne perspektive, što je, takođe, deo medijske i digitalne pismenosti, jer im poznavanje prava koja štite građane pomaže da se odbrane od ove vrste poruka.

Ukratko, kroz različite predložene obuke, studenti mogu razviti veštine za kritičku analizu informacija, traženje kvalitetnih izvora i resursa, komunikaciju u virtuelnim okruženjima, kreiranje i širenje vizuelnog, zvučnog i audiovizuelnog sadržaja, korišćenje digitalnih uređaja i korišćenje softvera i aplikacija za mobilne telefone i tablete. Sve ovo doprinosi osnaživanju starijih učenika u informacionom društvu, posedovanjem znanja, veština i resursa za aktivno učešće, što je osnova za njihovo potpuno uključivanje.

4.1.4 Sadržaj

Predmet *Istorija Malage ispričana kroz štampu* pokriva istoriju Malage kroz štampu na širok način, kroz devet tema. Počinje vestima u modernom dobu i završava se u 20. veku, Frankovom diktaturom. Koristeći onovremenu štampu, bavi se događajima kao što su prirodne katastrofe, epidemije, suše, društveni zahtevi, kraljevske posete i događaji. Skrenuta je pažnja na industrijsku Malagu, republikansku Malagu, građanski rat i diktaturu. Takođe, jedna tema posvećena je slavnim ličnostima u štampi, a druga reklamiranju početkom 20. veka. Ovi sadržaji omogućavaju studentima da kroz štampu koja se čuva u arhivima steknu dubinsko znanje o istoriji svog grada,

neposrednog okruženja, iz kritičke perspektive, upoznajući se sa svrhom, orijentacijom i uređivačkom politikom različitih novina i, kako to uslovljava pristup štampi, svakog događaja ili javne ličnosti. Istorijska perspektiva omogućava da se činjenice analiziraju sa dovoljne distance i sa sopstvenim saznanjem o tome šta se dogodilo, što obogaćuje pogled i omogućava da se promišlja o pitanjima koja su deo dnevnog reda medija u svakom istorijskom trenutku i da se detektuje različiti pristup istom događaju – nešto što pomaže u razvijanju kritičkog pogleda na sadržaj medija.

Pet aktivnosti koje se fokusiraju na bioskop imaju širok spektar tema. U slučaju Fatalna žena u američkom filmu noir, na primer, program obuke se sastoji od osam tema, jedne opšte, o sadržaju kursa, i sedam usmerenih na određeni film. Ovo uključuje i projekciju dva filma o kojima se govori na času. Sadržaj Bet Dejvis i Džoan Kraford: dve kraljice klasičnog Holivuda - ogleda se u naslovu samog kursa. Program se sastoji od dve teme posvećene svakoj od glumica predstavljenih na kursu i šest tema o tri filma svake od njih. Kao i u prethodnom slučaju – s obzirom na to da je isti nastavnik taj koji zadaje aktivnost – predviđeno je prikazivanje dva filma, jednog Bet Dejvis i drugog Džoan Kraford. Obe aktivnosti obuke omogućavaju studentima da steknu dubinsko znanje o filmovima koji se obrađuju na času i da osposobe svoj kapacitet za analizu filma, posebno kroz projekciju i naknadnu diskusiju o ova dva dela.

U slučaju bioskopa i arhitekture, program obuhvata deset predmeta, neki su opšte prirode, a drugi su specifičniji. Proučava proces stvaranja kinematografskog dela; poreklo odnosa između bioskopa i arhitekture; žanr vesterna u odnosu na pejzaž i grad; prostor i arhitektura kod Alfreda Hičkoka; arhitektonsko istraživanje zasnovano na analizi filma; imaginarni gradovi u fantastičnim filmovima i gradovi budućnosti u naučnoj fantastici; arhitektura u žanru dokumentarnog filma u Španiji i zvučni zapisi u filmu. Ovo je aktivnost koja svoju pažnju usmerava, dakle, na filmske lokacije i posebno na arhitekturu. To učenike osvešćuje o važnosti prostora u kome se odvijaju filmovi, o nameri kreatora pri odabiru određenih lokacija za snimanje i o ulozi arhitekture u oblikovanju priča. Na taj način edukuje gledaoca da nauči da vidi bioskop mimo izvedbe protagonista i priča koje se pričaju, fokusirajući pažnju na samo mesto. Aktivnost *Zine sa Z: Bioskop očima Marije Zambrano* bavi se likom mislioca i istorijom filma, povezujući ih. Istovremeno sa detaljnom analizom života i misli Marije Zambrano, proučavaju se glavni kinematografski pokreti 20. veka i neki od njihovih najistaknutijih stvaralaca. Jedna od tema je posvećena uticajima između Marije Zambrano i filmskih stvaralaca, a druga „učenju posmatranja“. Na ovaj način, nastoji se da studenti steknu znanje iz dvojne perspektive i da razviju kritičku svest za gledanje ili analizu audiovizuelnih dela zasnovanih na misli Marije Zambrano.

Seminar o kinematografiji: Dva romba, konačno, ima program sa nekoliko modula: različite etape u istoriji kinematografije, takmičenja za zvučni zapis i sinhronizaciju, oglašavanje 50-ih i 60-ih godina, filmske profesije i istorija kinematografije u Malagi. Uključeni su i kratki filmovi, kroz gledanje različitih radova, kao sredstvo međugeneracijskog zbližavanja. Ovi sadržaji daju učenicima koji učestvuju u aktivnosti opšte predstave o svetu kinematografije, iz istorijske perspektive, ali i iz aktuelne perspektive, čime se kroz ovaj medij ostvaruje rad na medijskom opismenjavanju.

Analiza sadržaja bioskopa koja se uči u Aula de Maiores +55 omogućava nam da vidimo da se nude i opšti i specijalizovani sadržaji i da je u svima njima glavni fokus na učenju gledanja filmova. S obzirom na raznovrsnost pristupa svetlu filma, postoji mogućnost povećanja ponude obuke u ovoj oblasti i promovisanja novih aktivnosti usmerenih, na primer, na filmske trendove, žanrove, autore ili zemlje.

U ponudi su tri radio i podkast radionice koje se dopunjuju, nudeći neke zajedničke blokove sadržaja, kao i druge koji se razlikuju, s obzirom na specifičnu prirodu svakog kursa. Radionica radija i podkasta, koja je opšteg karaktera, sastoji se od osam predmeta koji pokrivaju osnove radio produkcije: jezik, žanrove i formate, dokumentaciju, skicu koraka i skripte, glasovno snimanje (nega glasa, tehnike disanja, intonaciju itd.), radio studio, postprodukcija (zvučni resursi i montaža), novi narativi (poboljšani podkast) i načini širenja zvučnog sadržaja putem radija i podkast formata. Radio-drama i audio-fantastična radionica, koja se posebno fokusira na ove žanrove sastoji se od tri različita bloka, organizovana po nivoima: početni, srednji i napredni. Početni modul obuhvata tehnike disanja i negu glasa, interpretaciju scenarija i nacrtu koraka, vežbanje pred mikrofonom i pripovedanje u zvučnoj fikciji. U srednjem modulu se detaljno izučava navedeno, čemu se dodaje stvaranje likova, scenario radio drame, zvučni efekti i produkcija ili radio sapunica. Napredni modul, konačno, radi na istim aspektima kao i prethodna dva modula i bavi se tehnikama snimanja, editovanjem i montažom ili javnim izvođenjem. Treće, *Dodatak Netfliks-u*, podkast: uzbudljivo putovanje kroz audio revoluciju, fokusira svoj sadržaj na format podkasta i organizovan je u četiri modula. Prvi i drugi modul se fokusiraju na definisanje formata, karakteristika, tipologije i platforme, dok su treći i četvrti posvećeni osnovama kreiranja podkasta. Obuhvaćene su mobilne aplikacije za snimanje, razvoj ideje i scenarija, zvučni resursi, snimanje u radio studiju i emitovanje putem audio platformi. U poslednjem slučaju, za razliku od prethodna dva, radionica ne uključuje nikakav poseban blok o tehnici naratora (iako metodologija kaže da će pojmovi biti dati).

Radionica digitalne fotografije i videa ima prvu zajedničku temu o nepokretnim i pokretnim slikama, kompoziciji slike i audiovizuelnom jeziku, i dva specifična bloka, jedan o fotografiji, a drugi o videu. Blok fotografije bavi se osnovnim tehnikama snimanja fotografija i uvodom u GIMP program za retuširanje fotografija. A u video bloku je obrađeno planiranje snimanja i osnovne tehnike snimanja videa mobilnim telefonom, kao i rad sa aplikacijom Action Director i programima za uređivanje zvuka Audaciti i OpenShot, za montažu videa. Aktivnosti se stoga pristupa iz dvostruke perspektive, posmatrajući zajedničke elemente fotografije i videa i posebno razvijajući svaki od njih.

Što se tiče aktivnosti obuke usmerenih na IKT učenje, treba istaći njihovu stratešku prirodu, jer sadržaj ovih aktivnosti koje se predaju ima za cilj da pokrije čitav spektar potreba za obukom u borbi protiv digitalnog jaza. U slučaju tri godišnje IT radionice, sadržaji su organizovani na dva nivoa. Prva od radionica, Informatika I – Uvod u Windows i Internet, obuhvata osnove računara i Interneta, operativni sistem Windows, digitalnu fotografiju (sa posebnim fokusom na upravljanje datotekama i kopiranje) i navigaciju Internetom. U drugom nivou nude se dva različita predloga: Informatika II – Google Cloud i Informatika – Microsoft Office. Prva od ovih radionica fokusira se na Google cloud resurse (Gmail, Google Meet, Calendar, Drive i Google office aplikacije), dok se druga fokusira na Word, Excel i Power Point.

Radionica o korišćenju mobilnih telefona daje pregled kako se koristi pametni telefon. Uključuje različite aspekte, kao što su konfiguracija (podešavanja), Internet veza (podaci ili Wi-Fi), Cloud, pretraživači i browseri, Google pomoćnik i Gmail, poruke, fotografije i video snimci, bezbednost i instalacija i konfiguracija aplikacija (Eduroam, Twitter, Whatsapp, YouTube, Facebook, Skype, antivirus, uređaji za čišćenje memorije, Mape i Waze, menadžer lozinki, Dropbox, Drive ili UMA aplikacija). Na ovaj način učenici koji učestvuju u aktivnosti mogu steći osnovna znanja o svim podešavanjima i resursima svojih mobilnih telefona. Predlog koji se ne fokusira isključivo na mobilni telefon obezbeđen je od strane nove tehnologije za unapređenje svakodnevnog života: Društvene mreže i Internet. Ova akcija obuke podeljena je u tri bloka. U prvom se proučavaju osnovni IKT i internet rečnik i nude se „osnovne smernice za bezbedno surfovanje internetom“ (Aula de Mayores +55 Univerziteta u Malagi, 2022). Drugi se fokusira na komunikacione alate: Facebook, Instagram, Whatsapp, Skype i Facetime, dok se treći bavi aplikacijama za razonodu i bezbednu kupovinu na mreži.

Knjige, časopisi, slike i video zapisi: gde ih pronaći, besplatno i legalno, na Internetu je aktivnost kroz koju učenici mogu da nauče o otvorenom pristupu i autorskim pravima, onlajn resursima dostupnim u javnim bibliotekama i posebno u Biblioteci Univerziteta u Malagi, kao i druge veb stranice na kojima mogu „pronaći (zakonito) besplatne knjige, časopise, slike i video zapise“ (Aula de Mayores +55 of the University of Malaga, 2022). Stoga je to aktivnost usmerena na učenje kako da pretražujete onlajn resurse.

Konačno, *Tehnologije 21. veka* ima teorijski nastavni plan i program koji uključuje uvod u koncept tehnologije, inovacije, intelektualne svojine i patenata, "računarske nauke i veštačke inteligencije", "komunikacije, internet i IOT", " kibernetika i robotika", „roboti za spasavanje i hirurški roboti“ i „tehnologija putovanja“ (Aula de Mayores +55 of the University of Malaga, 2022). Za razliku od ostalih aktivnosti koje nastoje da razviju veštine i sposobnosti učenika, u ovom slučaju se traži da oni stiču znanja i razmišljaju o značaju tehnologije u današnjem društvu.

Ubeđivanje u oglašavanju je aktivnost koja se bavi karakteristikama reklamne komunikacije danas – u poređenju sa prošlošću – i proučava funkcije koje ispunjavaju tekstovi i slike, ulogu humora, kao i retorike, kroz analizu strategija ubeđivanja i reklamne etike u pitanjima kao što su seksizam, rasizam ili nasilje. To je akcija obuke koja doprinosi medijskoj pismenosti učenika, jer ih uči da identifikuju strategije ubeđivanja koje koriste oglašivači kako bi znali kako da se nose sa njima na kritički i svestan način.

U *Uvodu u kritičko mišljenje* proučavaju se karakteristike kritičkog mišljenja, argumentacije, „nesvesnih verovanja i predrasuda u rasuđivanju“, kao i ključni elementi za dijalog i ubeđivanje (Aula de Mayores +55 of the University of Malaga, 2022.). U slučaju *Razmatranja istine u vremenima postistine*, koncept istine kroz istoriju se odnosi sa posebnom pažnjom na 20. vek i na koncepte slobode i samoprihvatanja.

U slučaju akcije obuke *Lažne vesti: dezinformi sanje kroz lažne vesti*, pojmovi kao što su propaganda, manipulacija, pravo na informisanje naspram slobode izražavanja, „prava javnosti i profesionalaca pred medijskim sadržajem“, analiziraju se samoregulacija, žalbe i državni mehanizmi za borbu protiv dezinformacija i uloga Nacionalne komisije za tržišta i konkurenciju (Aula de Mayores +55 of the University of Malaga, 2022).

4.1.5 Pedagoška I didaktička metodologija

Metodologija koja se koristi u skoro svim aktivnostima obuke je master čas u kombinaciji sa praktičnim aktivnostima u učionici i učešćem studenata kroz analizu i debatu. Ovo potonje je posebno važno u slučaju kurseva koji su više teorijske prirode. U drugim predmetima sa većim fokusom na praksu, praktične vežbe u učionici i van učionice postaju najrelevantniji element za studente da konsoliduju svoja znanja, veštine i sposobnosti.

Koriste se različite vrste aktivnosti u zavisnosti od teme obuke. Tako se, na primer, u slučaju istorijske štampe, radi na času sa slikama iz novina. U slučaju filmskih kurseva, logično se opredeljujemo za gledanje filmskih odlomaka radi analize. U reklamnom kursu se pribegava gledanju reklamnih spotova. Na kursu fotografije i videa prikazani su praktični primeri i učenici koriste sopstvenu opremu. U radio i podkast radionicama usvaja se praktična metodologija zasnovana na učenju kroz rad i učešću učenika. U aktivnostima koje se bave IKT radi se i sa praktičnim primerima i praktičnim vežbama u učionici ili se učenici podstiču na učešće. Učenje zasnovano na igri se, takođe, koristi na jednom od kurseva. Zanimljiv slučaj je akcija obuke o postistini, koja koristi metodologije koje podstiču kritičko mišljenje, kao što su majeutika, simulacija, studije slučaja, kritičko čitanje ili dileme, gejmfikacija, mapiranje koncepta, upitnici i rezime viđenog. U svim aktivnostima obuke postoji interes da se podstakne učešće studenata i da se nastava ne zasniva isključivo na prenošenju znanja od strane nastavnog osoblja, već i na analizi i debati studenata, kao i na izvođenju praktičnih vežbi na osnovu primera viđenih na času. Ukratko, pristup je učiti radeći, a ne isključivo posmatranjem ili komentarisanjem. U nekim slučajevima, ovo učešće prevazilazi samu učionicu i prevodi se, kao u slučaju Radionice za radio i podkast, koji se preneo u radio program koji se emituje na radio stanici van samog Univerziteta u Malagi.

4.1.6 Nastavni resursi

Najčešće korišćeni resursi za lekcije su PowerPoint prezentacije, odlomci filmova i video zapisa. Pored njih, koriste se i novinski isecci, fotografije, reklame, beleške koje su unapred obezbeđene za učenike da prate nastavu, računari, besplatni ili vlasnički softver i internet. U nekim slučajevima se koriste i Cloud aplikacije i digitalne platforme za učešće, kao što su Mentimeter, Kahoot ili Socrative. Na kursevima radija i radio drame koristi se radijski studio. Takođe, treba pomenuti, na nekim akcijama obuke i korišćenje, virtuelnog kampusa Univerziteta u Malagi kao obrazovne platforme na koju nastavnici postavljaju i dele materijale, kao i da se isti koristi i kao sredstvo komunikacije kroz forume i kao prostor za predaju praktičnog rada.

4.1.7 Sposobnost evaluacije

“Aula de Maiores +55” Univerziteta u Malagi nema uspostavljen sistem za evaluaciju sposobnosti, jer ne postoji zvanična akreditacija ovih kompetencija. Međutim, nastavno osoblje utvrđuje načine za ovu procenu putem aktivnosti i praktičnih vežbi koje se izvode u učionici ili koje se zahtevaju kao praktična vežba na kraju kursa. U onim predmetima koji su više teorijske prirode, ocenjivanje se sprovodi kroz učešće studenata, putem analize primera ili slučajeva predstavljenih

na času ili debati. Tako se u slučaju kurseva o bioskopu, na primer, analiziraju fragmenti filmova i na osnovu te analize se vode debate. U tim aktivnostima obuke fokusiranim na učenje kroz rad, kao što su kursevi radija ili radio drame, evaluacija je u sopstvenoj produkciji programa. Na Filmskom seminaru i radionici Digitalna fotografija i video predlaže se završetak i izložba finalnog projekta, isprva kroz tim, a u drugom krugu pojedinačno. Postoje i konkretni primeri procene putem gejmfikacije ili upitnika.

4.2. Iskustva u nastavi u oblasti medija i digitalne pismenosti za aktivno starenje

4.2.1 Radio i podkast radionica „Glas života“

Opis aktivnosti

Radio i podkast radionica „Glas života“ je predlog obuke namenjen studentima “Aula de Maiores +55” Univerziteta u Malagi. Radionica se sastoji od kreiranja radio programa. Učenici se, pod koordinacijom monitora, bave različitim fazama kreativnog procesa sadržaja programa: predprodukcijom, produkcijom, emitovanjem uživo ili postprodukcijom i emitovanjem na podkast platformama. Emisije uživo rade se u studiju radio stanice Color Comunitaria, iako se za snimanje i programe na otvorenom koriste i objekti i tehnički materijali radio studija Fakulteta komunikoloških nauka UMA. Ovo je godišnji akademski predlog. Obuke se održavaju četvrtkom, u naizmeničnim malim grupama za realizaciju radio programa i u velikim grupama za teorijsko-praktičnu nastavu.

Ciljevi i kompetencije

Ova radionica uglavnom ima za cilj:

- Poboljšanje usmenih i pismenih veština;
- Razvijanje društvenih i timskih veština;
- Sticanje informacionih, digitalnih, estetskih i medijskih veština;
- Podsticanje društvene promocije učesnika;
- Povećanje prisustva i poboljšanje imidža starijih osoba u medijima;
- Doprinošenje zdravom starenju.

Sadržaj

Prema metodološkom predlogu učenje-kroz-rad, akademski program se sastoji od 8 predmeta koji odgovaraju trima blokovima ili linijama delovanja. Prva tri predmeta: „Radio jezik“, „Žanrovi i formati“ i „Dokumentacija“ imaju za cilj da obezbede poznavanje radio kodova i pripremnu fazu za kreiranje sadržaja. Kada se steknu osnovne sposobnosti i veštine za razradu sadržaja, obezbeđuju se alati za izradu zvučnih komada. Na primer, uči se praksa pisanja poruke, tehničko-literarnog scenarija, obrisa koraka i pripovedanje pisanog sadržaja. Konačno, postoji veliki

tehnološki blok ili blok tehničkih resursa. Izuzetno, u ovoj radio radionici učenici obavljaju poslove tehničke kontrole i miksovanja zvuka. Zbog toga je radio studiju posvećen blok: zvučni sto, gluma pred mikrofonom i gestikulacija. Nakon što je sadržaj generisan ili je delo snimljeno, učenici imaju priliku da uređuju ili naknadno produciraju snimak. Ovaj blok je direktno povezan sa kreiranjem podkasta ili uređenog dela koji će se emitovati na digitalnim platformama za asinhronu potrošnju. Isto tako, distributeri podkasta se podučavaju i kreiranju kanala/profila.

Pedagoška i didaktička metodologija

U ovoj radionici se primenjuje metodologija „učenje kroz rad“. Umesto da se prati redosled od teorije do prakse, proces je obrnut. Ova metodologija u početku može stvoriti određeni stepen nesigurnosti kod učenika. Međutim, na kraju vežbe, i nakon analize i povratne informacije instruktora učesnici prepoznaju da se po ovoj metodologiji znanje efikasnije usvaja. Ova praktična faza procesa učenja odvija se u radio studiju, ispred mikrofona.

S druge strane, na ovoj radionici korišćene su kolaborativne metode. Svi učenici su podeljeni u podgrupe od šest ljudi da bi napravili program u formatu magazina. Program magazina karakteriše širok spektar sadržaja i raznovrsnost, što zahteva i olakšava koordinisan timski rad. Pod ovom pretpostavkom, učesnik pravi predlog sadržaja koji se po vremenu, formatu i temi uklapa sa predlozima ostalih učenika iz programa. Predlozi se prikupljaju u *step outline*, instrument koji konsoliduje timski rad.

Nastavnik na *step outline* sastancima, dodeljuje ulogu koju će preuzeti učesnici radionice: vozač, saradnik, kontrolni tehničar, itd. Uloge se rotiraju kako bi se obezbedilo da učenici postignu sveukupno znanje, kao i da bi promovisali i ispoljili empatiju.

Teorijski časovi su planirani da studentima pruže osnovna znanja i resurse za proizvodnju radio sadržaja. Pokrivene su sve faze, od predprodukcije, do montaže i emitovanja komada i programa. Teorijska i praktična sesija se odvijaju u virtuelnom režimu, svake druge nedelje u mesecu. Međutim, na kraju programa, svaki student dobija izveštaj u kome se ocenjuje njegov ili njen rad. Pored toga, studenti imaju pristup platformi digitalnih resursa kako bi se olakšao pristup svakoj od faza proizvodnje zvučnog sadržaja.

Evaluacija kompetencija

Evaluacija se sastoji od usmene ili pismene ocene izvođenja u radijskom programu ili komada koje su kreirali učesnici. Ova evaluacija se sprovodi u grupnoj sesiji kako bi se učenicima podelile ocene. Ocenjeni učenik ima mogućnost da izvrši samoevaluaciju. Ostali učesnici radionice, takođe, mogu intervenisati u vezi sa svojim ocenama. Da bi se olakšala intervencija grupe u ovoj fazi, programi se distribuiraju na podkast platformama i čuvaju u zajedničkoj digitalnoj fascikli pre teorijsko-praktične grupne sesije.

Doprinos aktivnom i zdravom starenju

Grupna radio praksa daje studentima znanja koja proizilaze iz odgovornosti u vezi sa pripremom sadržaja za emitovanje u medijima. Učešće u medijima obezbeđuje razvoj informacione, digitalne i medijske pismenosti. Istovremeno, stvaranje radija u grupi olakšava učenje od vršnjaka. Takođe, u starijem dobu, mreža porodičnih i društvenih veza može biti oslabljena neželjenim gubicima. Učešće starijih osoba u inicijativama kao što je ova koja je ovde opisana doprinosi obogaćivanju i jačanju mreže poznanika i prijatelja. Stoga, praktikovanje aktivnosti na radiju deluje na jačanje aktivnog i zdravog života. S druge strane, prisustvo starijih ljudi kao proizvođača sadržaja u medijima obezbeđuje širenje stvarne slike ove grupe, za razliku od stereotipne slike o starijim ljudima koju šire mediji.

4.2.2 Radionica digitalne fotografije i videa

Opis aktivnosti

Radionica digitalne fotografije i videa je predlog obuke koji je proizašao iz otkrivanja potrebe da se studentima Aula de Maiores +55 Univerziteta u Malagi pruži aktivnost u kojoj bi mogli da se upuste u nešto što je deo svakodnevnog života, kao što su fotografija i video – posebno sada, sa mobilnim telefonima, koji nam omogućavaju da stalno imamo foto aparat i video kameru u rukama. Takođe, ova potreba je rođena i iz spoznaje da je fotografija način da se stariji ljudi približe IKT, kao i da je to jednostavan način da se promoviše razvoj medijskih i digitalnih veština, jer je to deo njihovih vitalnih interesa. Na ovoj tromesečnoj radionici, koja se održava u dve verzije, učenici uče osnovne kompozicije slike i audiovizuelnog jezika, uče da rukuju i kontrolišu podešavanja kamere i video kamere preko sopstvenog uređaja i uče i vežbaju na besplatnim softverski programima za retuširanje fotografija i video i audio uređivanje, kao i sa aplikacijom za uređivanje videa. S obzirom na to da se koriste računarski programi, od studenata se traži da poseduju određena znanja o računarima, kako bi mogli da iskoriste deo kursa koji je usmeren na rad sa određenim softverom. Kao završna aktivnost kursa, predloženo je da se izradi i izloži projekat retuširanja fotografija i video montaže na času.

Ciljevi i kompetencije

Ciljevi radionice su:

- „Upoznavanje osnova kompozicije, rukovanja svetlom i audio-vizuelnim jezikom (vrste kadrova, zvuk, prelazni elementi, montaža)“
- „Sticanje veština i sposobnosti rukovanja digitalnom opremom za fotografisanje i snimanje video zapisa (kamere, video kamere, pametni telefoni, tableti)“
- „Sticanje prvih pojmova o retuširanju fotografija i video montaži korišćenjem besplatnog softvera, kako bi se kroz fotografiju i video razvijala kreativna strana.“

Sadržaj

Radionica sadrži šest tema, jednu opštu, dve o fotografiji i tri o videu. Prva tema ima uvodni karakter i bavi se nepokretnim i pokretnim slikama, učenjem osnova kompozicije slike i audiovizuelnog jezika. Teme 2 i 3 se fokusiraju na fotografiju. Prva od ovih proučava osnovne tehnike fotografisanja digitalnom opremom (konfigurisanje, skladištenje, rukovanje opremom itd.), na teorijski i praktičan način. Učenici uče i vežbaju sa sopstvenim uređajem (kamera, pametni telefon, tablet...) koriste različite postavke kamere, koje se koriste i za fotografisanje i za video. Tema 3 je uvod u retuširanje fotografija pomoću besplatnog softvera otvorenog koda GIMP. Na ovom predmetu studenti uče osnove korišćenja ovog programa putem praktičnih vežbi u učionici. Teme 4, 5 i 6 su posvećene videu. Tema 4 proučava planiranje snimanja, od ideje do snimanja, i bavi se osnovnim tehnikama snimanja i montaže videa mobilnim telefonom, rad sa aplikacijom Action Director. Tema 5 se fokusira na uređivanje zvuka – za korišćenje u videu – sa Audacity-jem, a tema 6 na uređivanje videa sa OpenShot-om, besplatnim softverom otvorenog koda.

Pedagoška i didaktička metodologija

Iako se zasniva na master časovima za objašnjenje koncepata, podešavanje opreme i korišćenje programa, metodologija ove radionice je izuzetno praktična. Kako je navedeno u programu kursa, „objašnjenje različitih koncepata“ je „praćeno vizuelizacijom praktičnih primera i rukovanjem opremom od strane samih studenata, uz vođstvo i podršku nastavnika“. Pored vežbanja u učionici, studenti se podstiču da izvan učionice izvode vežbe o onome što su učili na času i da ih, ako žele, podele sa svojim drugovima i nastavnicima preko Virtuelnog kampusa, radi naknadnog komentara na času. Učešće u nastavi se podstiče postavljanjem pitanja i komentarisanjem praktičnih primera i vežbi koje su učenici razvili u samoj radionici. Sa druge strane, studentima je obezbeđen i link za preuzimanje i uputstva za instaliranje besplatnih softverskih programa koji se koriste u nastavi, kako bi ih mogli preuzeti na sopstveni računar i vežbati kod kuće.

Nastavni resursi

Obrazovni resursi koji se koriste u radionici su prezentacije sa objašnjenjima korak po korak, koje se postavljaju i dele kroz Virtuelni kampus, praktični primeri, fotografski i video uređaji koje učenici donose na čas na vežbanje (kamere i video kamere, pametni telefoni, tableti...), mobilna aplikacija, besplatni softverski programi i računari u informatičkoj učionici u kojoj se održavaju sesije. Kao što je već pomenuto, virtuelni kampus ne samo da postaje prostor za deljenje materijala i predstavljanje praktičnog rada, već i za komunikaciju i interakciju izvan fizičkog okruženja učionice, putem foruma.

Evaluacija kompetencija

Radionica promoviše kontinuiranu procenu putem praktičnih aktivnosti predloženih tokom različitih sesija. Kao ishod učenja predlaže se priprema i prezentacija završnog projekta retuširanja/montaže i video montaže fotografija koji se mogu kombinovati na času. Ocenjivanje

od strane nastavnika vrši se usmeno, u učionici ili pismeno, putem komentara o praktičnim aktivnostima koje su učenici izneli.

Doprinos aktivnom i zdravom starenju

Kao što je već navedeno u opisu aktivnosti, i fotografija i video su načini da stariji ljudi steknu medijske i digitalne veštine. Pored činjenice da je navika fotografisanja čvrsto uspostavljena u društvu još od analogne fotografije, danas svako ima pri ruci kameru i video kameru preko svog pametnog telefona. Radionice poput ove doprinose razvoju veština za ovo novo digitalno okruženje, omogućavajući starijim učenicima da maksimalno iskoriste svoju fotografsku i video opremu, bilo da su to kamere, video kamere ili mobilni uređaji, ne samo razvijanjem veština u korišćenju takve opreme, nego i sticanjem znanja o osnovnim kompozicionim principima snimanja nepokretnih i pokretnih slika. Na isti način se promoviše korišćenje besplatnog softvera otvorenog koda, koji učenici mogu da preuzmu i koriste na sopstvenim računarima, čime se dobijaju neophodna znanja i alati za kreiranje sopstvenih foto-montaža i video zapisa. Na primer, oni su pozvani da kreiraju sopstvene personalizovane razglednice i čestitke, postere ili video zapise. Ovo takođe podstiče njihovo aktivno učešće u informacionom društvu, mogućnost da imaju svoj glas i da proizvode sopstveni sadržaj, da ga dele i šire.

5. ZAKLJUČCI

Kao što se može videti iz analiza aktivnosti obuke sprovedene u Aula de Maiores +55 Univerziteta u Malagi, sve one imaju za cilj razvoj medijskih i digitalnih veština svojih studenata, korisnih za njihov svakodnevni život i za promocija aktivnog starenja. Ponuda je široka i raznovrsna, u njoj se promoviše učešće učenika i učenje kroz rad. Primenjena metodologija je u skladu sa onom koju obično koristi univerzitetsko nastavno osoblje, kombinujući predavanja sa primerima i praktičnim vežbama i izvođenjem projekta, programa ili završnih projekata, u nekim slučajevima. Raznolikost ponude omogućava studentima da razviju sopstveni plan i pokriju svoje potrebe za obukom. Nakon analize svih iskustava, kao način poboljšanja predlaže se mogućnost ponude specifičnih kurseva o medijima koji se ne obrađuju tako često u programu "Aula de Maiores+55", kao što su štampana i digitalna štampa ili televizija. U poslednjem slučaju treba uzeti u obzir veću poteškoću u uspostavljanju bilo koje aktivnosti koja uključuje upotrebu televizijske opreme (kamere, set, kontrola proizvodnje, itd.), kojoj je teže pristupiti. Takođe, bilo bi neophodno ponuditi aktivnosti koje se bave trenutnom situacijom u medijima i funkcionisanjem medijskog sistema, za kritičko i argumentovano saznanje, čime bi se ispunio prvi od ciljeva medijske pismenosti koji je postavio UNESCO.

Još jedan aspekt koji treba istaći je potreba za personalizovanom pažnjom prema učenicima, koja je evidentna, iako ne eksplicitno, u različitim ponuđenim aktivnostima obuke, a koja je od suštinske važnosti za značajno učenje studenata, na osnovu njihovog prethodnog znanja i sopstvenih potreba za obukom. Takođe, neophodno je da se aktivnosti ne svode na obuku zasnovanu na sticanju znanja i njenoj primeni u nastavi, već i da učenici mogu da kreiraju sopstvene kreacije na osnovu naučenog, kako je predloženo u predmetu digitalne fotografije i video i radio i podcast radionica, koje su analizirane kao studije slučaja. Na ovaj način se

promoviše konačni cilj medijske i digitalne pismenosti, a to je da se ljudima da glas i aktivno učešće kroz učešće u medijima i kreiranje i širenje sopstvenog sadržaja, čime se suzbijaju diskriminacija starih i stereotipi u vezi sa starima i povećava prisustvo starijih ljudi u medijima.

Na kraju treba istaći značaj celoživotnog učenja za aktivno starenje i potrebu da univerzitet, u ispunjenju svojih funkcija i svojoj posvećenosti društvu, nastavi da promoviše i proširuje ponudu obrazovnih aktivnosti koje doprinose medijskoj i digitalnoj pismenosti starijih osoba.

LITERATURA

- AULA DE MAYORES+55 DE LA UNIVERSIDAD DE MÁLAGA (2022). *Programación curso 2022/2023*. https://www.uma.es/media/files/PROGRAMACI%C3%93N_CURSO_2022-2023_AULA_DE_MAYORES55_VERSION_2.pdf.
- BOLETÍN OFICIAL DE LA JUNTA DE ANDALUCÍA (1999). *Ley 6/1999, de 7 de julio, de atención y protección a las personas mayores*. BOJA nº 87, de 29 de julio de 1999. <https://www.juntadeandalucia.es/boja/1999/87/2>
- COHEN, L. y MANION, L. (1990). *Métodos de investigación educativa*. Madrid: La Muralla.
- EUROPEAN COUNCIL (2021). Porto Social Summit, 7 May 2021. <https://www.consilium.europa.eu/en/meetings/european-council/2021/05/07/>
- CONSEJO DE UNIVERSIDADES (2010). *La formación permanente y las universidades españolas*. <https://www.educacionyfp.gob.es/dctm/eu2015/2010-formacion-permanente-universidades-espanolas-060710.pdf?documentId=0901e72b802bcfbf>
- COOK, T. D. & REICHARDT, CH. S. (1986). *Métodos cualitativos y cuantitativos en investigación educativa*. Madrid: Morata.
- OFFICIAL JOURNAL OF THE EUROPEAN COMMUNITIES (2002). *Council Resolution of 27 June 2002 of lifelong learning*. Official Journal of the European Communities, 9 July 2002, 163. <https://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=OJ:C:2002:163:0001:0003:EN:PDF>
- FERRÉS, J., & PISCITELLI, A. (2012). La competencia mediática: propuesta articulada de dimensiones e indicadores. *Comunicar*, 38: 75-82. <https://doi.org/10.3916/C38-2012-02-08>
- IMSERO (2011). *Libro Blanco del Envejecimiento Activo*. Madrid: Instituto de Mayores y Servicios Sociales. <https://imserso.es/espacio-mayores/envejecimiento-activo/libro-blanco-del-envejecimiento-activo/consulta-descarga-capitulos>
- KALACHE A. (2013). *The Longevity Revolution: Creating a society for all ages. Adelaide Thinker in Residence 2012-2013*. Adelaide: Government of South Australia.
- MINAGAWA, Y. & SAITO, Y. (2015). Active Social Participation and Mortality Risk Among Older People in Japan: Results From a Nationally Representative Sample. *Research on Aging*, 37(5): 481–499. <https://doi.org/10.1177/0164027514545238>
- PÉREZ DÍAZ, J.; RAMIRO FARIÑAS, D.; ACEITUNO NIETO, P.; MUÑOZ DÍAZ, C.; BUENO LÓPEZ, C.; RUIZ-SANTACRUZ, J. S.; FERNÁNDEZ MORALES, I.; CASTILLO BELMONTE, A. B., DE LAS OBRAS-

LOSCERTALES SAMPÉRIZ, J. & VILLUENDAS HIJOSA, B. (2022). *Un perfil de las personas mayores en España, 2022. Indicadores estadísticos básicos*. Madrid: Informes Envejecimiento en red, 29.

PÉREZ SERRANO, G. (1994). *Investigación cualitativa. Retos e interrogantes*. Madrid: La Muralla.

STAKE R. E. (2007). *Investigación con estudio de caso*. Madrid: Morata.

UNITED NATIONS (2002). *Report of the Second World Assembly on Ageing*. <https://documents-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/N02/397/51/PDF/N0239751.pdf?OpenElement>

UNITED NATIONS, DEPARTMENT OF ECONOMIC AND SOCIAL AFFAIRS, POPULATION DIVISION (2019). *World Population Prospects 2019: Highlights*. New York: United Nations. https://population.un.org/wpp/Publications/Files/WPP2019_Highlights.pdf

UNIVERSIDAD DE MÁLAGA (2023). *El Aula de Mayores cierra su edición más participativa*. <https://www.uma.es/sala-de-prensa/noticias/el-aula-de-mayores-cierra-su-edicion-mas-participativa/>

WILSON, C.; GRIZZLE, A.; TUAZON, R.; AKYEMPONG, K.; & CHEUNG C-K. (2011). *Media and information literacy curriculum for teachers*. UNESCO. <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000192971>

WORLD HEALTH ORGANIZATION (2015). *World report on ageing and health*. https://apps.who.int/iris/bitstream/handle/10665/186463/9789240694811_eng.pdf?sequence=1&isAllowed=y

POGLAVLJE 5

UPOTREBA IKT PROTIV DIGITALNE PODELE I ZA UNAPREĐENJE SAJBER-BEZBEDNOSTI

Massimo Bardus¹, Elena Faggi², Chiara Pieretti³

^{1,2,3}Università delle LiberEtà del FVG – ETS

¹massimo.bardus@libereta-fvg.it, ²elena.faggi@libereta-fvg.it, ³chiara.pieretti@libereta-fvg.it

SAŽETAK

Ovo poglavlje ima za cilj da se fokusira na važnost korišćenja i podučavanja kompjuterskih veština u digitalnom dobu, a posebno nakon godina korona virusa. Informacione i komunikacione tehnologije igraju veoma važnu ulogu u savremenom društvu i potrebne su u različitim oblastima. U ovom poglavlju će se posebno istražiti dva konteksta: digitalni jaz i sajber-bezbednost. Prvi je tokom poslednjih godina dobio širu definiciju i proširio svoj uticaj; potonji je morao da se nosi sa novim pretnjama koje su se širile zbog vanredne situacije pandemije Covid-19. Uvodeći definiciju i evoluciju ova dva aspekta, prikazane su neke dobre prakse nastale tokom perioda pandemije, posebno u obrazovnoj sferi, kao i potrebe koje diktiraju one promene u društvenom i radnom okruženju koje ostaju i nakon vanredne situacije pandemije.

Izvor: <https://unsplash.com>

1. Evolucija digitalne podele

Termin digitalni jaz je postao popularan početkom 1990-ih, a u početku se odnosio na puku mogućnost fizičkog pristupa Internetu. Danas je ova definicija dobila šire značenje: pored podele stanovništva na one koji imaju pristup Internetu i one koji nemaju, ukazuje i na one koji su upoznati sa informaciono-komunikacionim tehnologijama i one koji to nisu. Ova digitalna podela dovodi do stanja isključenosti iz digitalnog društva sa potencijalnom kulturnom, socijalnom i ekonomskom štetom.

Izvor: <https://iari.site/2021/04/18/digital-divide-e-accesso-a-internet-nellue/>

Čitav kontekst digitalnog jaza je stalno menjao oblik, kako na nivou fizičkih komponenti (novi uređaji kao što su pametni telefoni i tableti), tako i na nivou mogućnosti koje nudi korišćenje Interneta (rad od kuće, onlajn plaćanja, pristup institucionalne usluge).

Dakle, nije reč o čisto tehničkom problemu koji se može rešiti posedovanjem uređaja koji omogućavaju konekciju na Internet, već o širem i kompleksnijem skupu pitanja koja su, takođe, povezana sa znanjem i iskustvom korisnika. Ovaj društveni fenomen karakteriše još nekoliko aspekata:

- Pismenost
- Tehnološka nepismenost
- Intelktualne i praktične veštine pojedinaca, manjina i osoba sa invaliditetom
- Ovladavanje tehnološkim inovacijama
- Proizvodnja sadržaja

- Kvalitet života
- Širenje specifičnih zajednica
- Uključivanje u svet rada
- Sposobnost aktivnog učestvovanja u novoj ekonomiji
- Razvoj prostora od javnog interesa i državnih socijalnih usluga
- Istraživanje i razvoj

Poznavanje informaciono-komunikacionih tehnologija leži u sposobnosti i samopouzdanju prilikom korišćenja interneta. Stoga postoji heterogenost čak i među onima koji imaju pristup Internetu, koja se sastoji u različitim stepenima ovladavanja medijem i slobodom delovanja. Štaviše, čak i oni koji imaju razvijenije veštine u korišćenju Interneta mogu da se nađu u tehničkim i praktičnim poteškoćama, na primer, zbog nedostatka brze i stabilne veze.

Neke kategorije su najviše pogođene digitalnom podelom, kao npr:

- Starije osobe
- Žene koje nisu zaposlene ili su u nepovoljnom socioekonomskom položaju
- Imigranti
- Osobe sa invaliditetom
- Zatvorenici
- Ljudi sa niskim nivoom obrazovanja

Uopšteno govoreći, digitalna podela je stanje na koje posebno utiču tri glavna faktora: ekonomski, teritorijalni i kulturni. Još uvek postoje mesta gde je brzi rast upotrebe interneta bio neujednačen zbog nekoliko faktora, uključujući uglavnom ekonomsku nerazvijenost određenih oblasti, odsustvo infrastrukture, politička ograničenja ili jednostavan nedostatak tehnološke kulture.

2. Sajber bezbednost

Sajber bezbednost ili računarska bezbednost odnosi se na niz radnji koje imaju za cilj odbranu računara, servera, mobilnih uređaja, elektronskih sistema, mreža i podataka od zlonamernih napada. Ovo je sve važniji i evoluirajući kontekst u današnjem dobu. Privatni korisnici se sve više suočavaju sa pristupom Internetu i to u različitim kontekstima, ne samo u ličnim već i u poslovnim i institucionalnim. Na nivou sajber pretnji, povećanje broja korisnika koji upotrebljavaju uređaje i pristupaju Internetu može se uočiti povećanje uslova pod kojima se mogu desiti sajber napadi.

Izvor: <https://www.kaspersky.it/resource-center/definitions/what-is-cyber-security>

Zbog toga je sajber bezbednost vremenom postala sve važnija i morala je da se bavi ne samo opštim povećanjem broja korisnika i upotrebe, već i aspektima koji se odnose na nove i sve razvijenije vrste pretnji.

Sajber bezbednost se stoga bavi izvesnim oblastima i podeljena je u sledeće kontekste:

- Bezbednost mreže: odnosi se na računarske mreže,
- Sigurnost aplikacija: tiče se softvera i uređaja,
- Sigurnost informacija: odnosi se na integritet i privatnost podataka,
- Operativna sigurnost: odnosi se na procese i odluke za upravljanje i zaštitu podataka,
- Oporavak od katastrofe ili kontinuitet poslovanja: odnosi se na strategije kompanija za odgovor na bilo koji napad koji uzrokuje gubitak operacija i podataka,
- Obuka krajnjih korisnika: radi se o tehnikama podučavanja kako bi ljudi razumeli važnost pravilnog korišćenja uređaja, sajtova i informacionih sistema.

Takođe, može se napraviti razlika između računarske bezbednosti i digitalne bezbednosti. Prvi se odnosi na zaštitu čitavih mreža, informacionih sistema ili drugih digitalnih komponenti. Drugi se odnosi na zaštitu podataka, identiteta i onlajn imovine.

U digitalnom dobu, zaštita ličnih podataka je važnija nego ikad, za kompanije, preduzeća i organizacije, kao i za pojedince. Neophodno je znati kako ojačati bezbednost pri korišćenju interneta i računarskih sistema, npr. jačanjem lozinki ili korišćenjem autentifikacije u dva koraka.

Oblast sajber bezbednosti u današnjem svetu postaje sve važnija, kako u pogledu tehnološke upotrebe, tako i u ekonomskom i geopolitičkom smislu zbog povećane zavisnosti svakodnevnih aktivnosti od računarskih sistema i interneta. Broj povreda podataka raste svake godine, a globalna ulaganja u rešenja za sajber bezbednost rastu.

Mogu se identifikovati tri tipa malvera (zlonamernih aktivnosti):

- Sajber kriminal: pojedinci ili grupe koje napadaju sisteme radi finansijske dobiti ili da izazovu prekid poslovanja
- Sajber napadi: imaju za cilj prikupljanje informacija u političke svrhe
- Sajber terorizam: ima za cilj podrivanje bezbednosti elektronskih sistema ne bi li izazvali paniku ili strah

U kategoriji sajber kriminala, koja pogađa krajnje korisnike i kompanije, postoji nekoliko metoda napada koji se obično koriste za dobijanje kontrole nad računarskim sistemom.

Zlonamerni softver (kontrakcija „zlonamernog softvera“) sastoji se od softvera dizajniranog da ošteti ili izazove kvar računara.

Distribuiraju se uglavnom putem priloga, preuzimanja i veza iz nepoznatih i nesigurnih izvora. Neki primeri zlonamernog softvera su:

- Virus: program sposoban za automatsku replikaciju koji napada datoteku i širi se kroz računarski sistem
- Trojanac: prerušen u legitiman softver, može prouzrokovati štetu ili dozvoliti napadačima da prikupe podatke
- Špijunski softver: program koji tajno snima radnje korisnika, omogućavajući sajber kriminalcima da prikupe informacije kao što su podaci o kreditnim karticama
- Ransomware: blokira pristup korisničkim datotekama i podacima preteći da će ih izbrisati osim ako se ne plati otkupnina
- Adver: softver za oglašavanje koji se koristi za širenje malvera
- Botnet: mreže računara zaraženih malverom koje koriste sajber kriminalci za obavljanje onlajn aktivnosti bez ovlašćenja vlasnika

SQL (“Structured Language Query”) unos koda je vrsta računarskog napada čiji je cilj preuzimanje kontrole nad bazom podataka i krađa njenih podataka, umetanjem zlonamernog koda u aplikacije koje upravljaju podacima.

„Pecanje“ (Phishing) se sastoji od slanja mejlova za koje se čini da potiču od legitimnih kompanija kako bi se korisnici naveli da daju osetljive podatke kao što su podaci o kreditnoj kartici ili druge lične informacije koje koriste sajber napadači.

Man-in-the-Middle napadi sastoje se od presretanja komunikacije između dva korisnika kako bi se ukrali njihovi podaci, kao što se, npr, može desiti korišćenjem nezaštićene Wi-Fi mreže.

U denial-of-service attack, sajber kriminalci sprečavaju računarski sistem da ispuni legitimne zahteve. Ovo rezultira prekomernim saobraćajem na mreži i serveru koji sprečava preduzeća da obavljaju svoje aktivnosti.

Evo nekoliko jednostavnih saveta za krajnje korisnike da se zaštite od najčešćih sajber-napada:

- Održavanje softvera i operativnih sistema ažurnim,
- Korišćenje antivirusnog softvera i redovno ažuriranje istog,
- Korišćenje složene lozinke kako bi se smanjila mogućnost nagađanja i izbegavanje korišćenja iste lozinke za različite sisteme, naloge i/ili veb lokacije,
- Izbegavanje otvaranja priloga e-pošte nepoznatih pošiljalaca jer mogu biti zaraženi malverom,
- Izbegavanje kliktanja na veze u porukama i/ili e-porukama od nepoznatih pošiljalaca ili nepoznatih veb lokacija,

Izbegavanje korišćenja neobezbeđenih Wi-Fi mreža u javnim prostorima jer bi to moglo da izloži uređaje Man-in-the-Middle napadima (tj. internet saobraćaj bi mogao da bude presretnut i izmanipulisan).

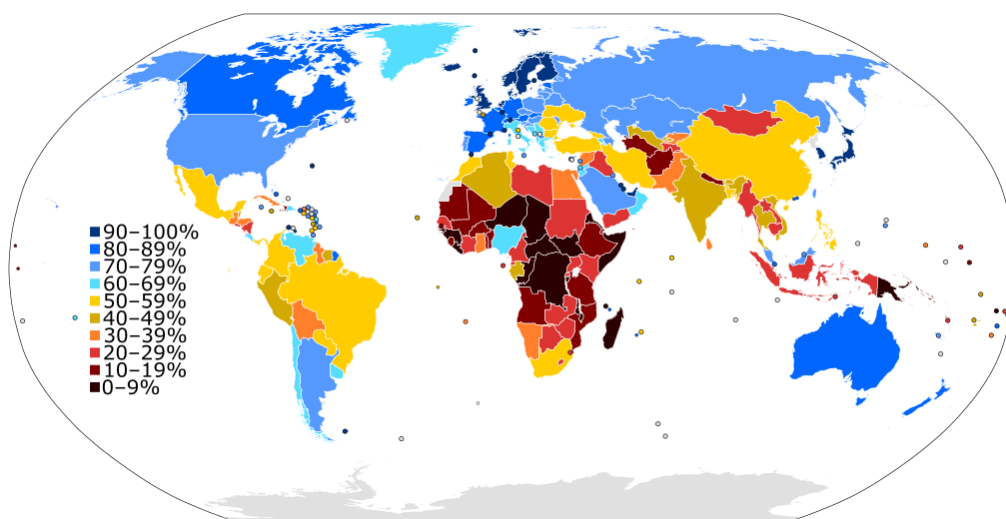
3. Efekti pandemije covid-19 na digitalnu podelu i sajberbezbednost

Pandemija Covid-19 proširila je digitalni jaz između onlajn i oflajn populacije. Rastuća nezaposlenost i produžene mere izolacije učinili su digitalnu inkluziju gotovo univerzalno neophodnom, a poteškoće sa kojima su se tokom pandemije susreli oni koji nisu imali pristup internetu ili su imali malo iskustva sa uređajima i internetom promenili su percepciju digitalnog jaza za manje od godinu dana.

Oflajn populacija je podložnija osećanju izolovanosti, neadekvatnosti ili usamljenosti, kako na ličnom nivou (kontakti sa porodicom, zajednicom i prijateljima), tako i na profesionalnom nivou gde digitalno i onlajn postaju sve primarniji. Tokom pandemije ove poteškoće su očigledno bile naglašene jer nije bilo mogućnosti kretanja i pristupa fizičkim prostorijama u kojima bi se održavao kontakt ili da bi se imao pristup svom radnom mestu za nastavak aktivnosti.

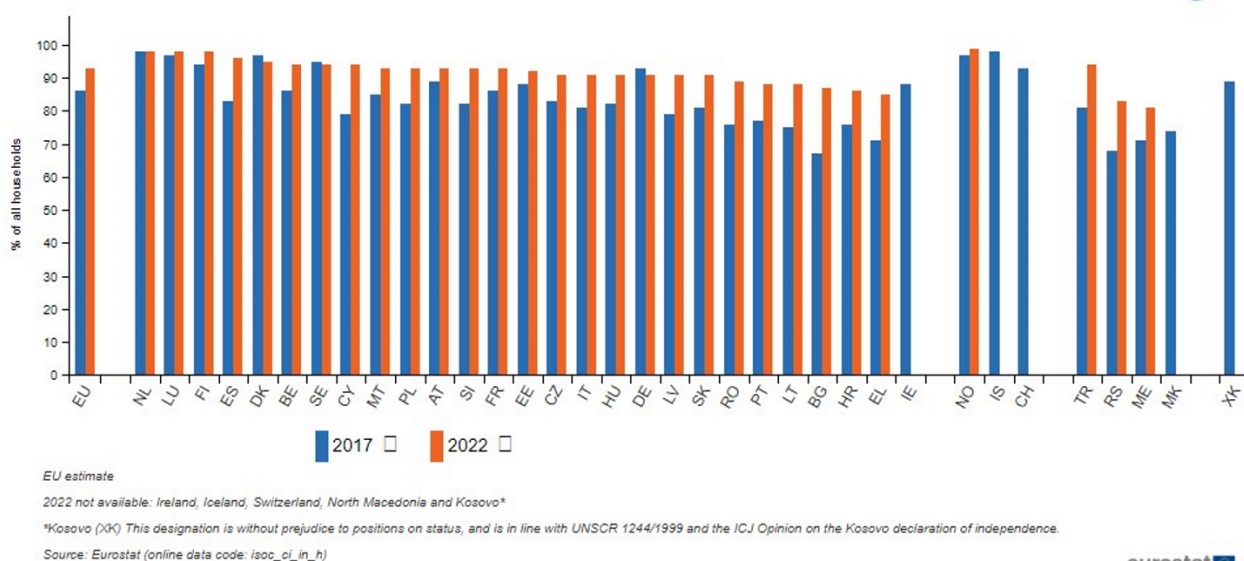
Sa učenjem na daljinu i radom na daljinu koji su se pojavili kao dominantan trend, sada više nego ikada internet konekcija i elektronski uređaj smatraju se primarnim dobrima i oni koji nemaju pristup njima se nalaze isključeni iz mnogih aspekata društva..

Svetski pregled pristupa Internetu u svetu pruža WEF (Svetski ekonomski forum) na grafikonu ispod koji prikazuje procenite stanovništva na mreži u različitim zemljama. Vidi se da u realnosti procenat ljudi bez pristupa Internetu gotovo dostiže celokupnu populaciju:

Potražnja za pristupom Internetu izazvana politikama suzbijanja pandemije u potpunosti je napravila revoluciju u upotrebi mrežnih usluga i dovela do povećanja kućne upotrebe interneta. Ispod je grafikon koji je dao Eurostat o povećanju kućnog pristupa internetu između 2017. i godina pandemije koji pokazuje ovaj trend:

Internet access of households, 2017 and 2022

Sektor sajber bezbednosti posebno je pogođen situacijom koju je stvorila pandemija i morao je da se izbori što je pre moguće kako sa novim pretnjama koje se pojavljuju, tako i sa porastom već postojećih pretnji. Sajber-napadi tokom perioda pandemije eksponencijalno su se povećali, a povećanje rada na daljinu proširilo je rizike za korporativne podatke koje su zaposleni nenamerno ugrozili.

Na primer, platforme kao što su Zoom, Teams, Meet, koje su već postojale neko vreme, bile su opsežno testirane od strane masa tokom perioda zaključavanja, što je omogućilo otkrivanje

njihovih mogućih ranjivosti. “Malver i phishing” su vrste sajber napada koji su se oduvek širili uglavnom putem mejla, a povećanje upotrebe e-pošte je posledično izazvalo proporcionalno povećanje rizika.

Nedostatak adekvatnog znanja o računarskoj bezbednosti kod pojedinačnih korisnika i zaposlenih, zajedno sa neiskustvom sa novom vrstom rada na daljinu, učinilo je da hakeri izuzetno lako izvedu svoje napade.

4. Naučene lekcije. Uticaj pandemije još uvek prisutan u nastavnom okruženju

Mnogo smo naučili iz krize pandemije Covid-19. Bili smo primorani da iznova preuredmo naše stare navike i pristupimo novim metodama. Pandemijska kriza je isprva bila iznenadna i uznemirujuća, čak i za škole i akademski svet, a zatim je pokrenula nove načine razmišljanja, stilove i metode širom sveta i na svim poljima: društvenim, institucionalnim, relacionim i obrazovnim. Covid-19 je na mnogim poljima bio agens koji otkriva i ubrzava, a ne provokator.

Značajnu štetu su pretrpeli ne samo učenici već i nastavnici: obe strane su se našle u novim procesima učenja za koje uglavnom nisu bile ni kulturno pripremljene ni tehnički opremljene. Efekti digitalnog jaza i pandemije Covid-19 uticali su na sve sfere ljudskog postojanja, od produktivne, kulturne i društvene do one najintimnije sfere.

Jedan od najdublje pogođenih konteksta je kontekst obrazovanja. Teškoće i tenzije takođe proizilaze iz odsustva i kontradiktorne prirode informacija, nedostatka pripreme i alata: faktori koji su zauzvrat potencirali nejednakosti između darovitih i uskraćenih, što je vrlo često dovelo do napuštanja školovanja.

Danas je jasno da će obrazovanje i učenje imati koristi od kombinovanog učenja, kombinovanja online i offline dimenzija. Socijalna jednakost će se morati osigurati i izgraditi otpornost kako bi se odgovorilo na krizu. Na osnovu lekcija naučenih tokom pandemije COVID-19, ovaj sveobuhvatni pristup je smernica za rešavanje pitanja socijalnog uključivanja ranjivih grupa, različitosti i aktivnog starenja.

Od samog početka, prelazak sa učenja licem u lice na učenje na daljinu predstavljen je i legitimisan kao vanredna mera za ograničavanje širenja zaraze, koju su sprovele institucionalne vlasti uz snažno odobrenje viroloških i zdravstvenih stručnjaka.

U mnogim zemljama implementacija učenja na daljinu bila je trenutna zbog brojnih presedana i već nastalih uslova potrebe, dok je u drugim zemljama, zbog nedostatka resursa, ekonomskih uslova i neiskustva, prilagođavanje učenju na daljinu bilo teže.

Stoga je danas neophodno omogućiti školskom osoblju da pređe sa transmisivnog tipa nastave na aktivni, promovišući digitalna okruženja, prakse, metodologije i alate koji podržavaju i dopunjuju realizaciju novih obrazovnih paradigmi kako na daljinu tako i u prisustvu.

Ovo bi se moglo inkorporirati u takozvanu integrisanu digitalnu didaktiku, što znači metodologiju podučavanja i učenja koja integriše tradicionalno školsko iskustvo sa onlajn iskustvom, čime se izbegava da se nudi puka transpozicija onoga što predstavlja didaktika u prisustvu. Razlika sa učenjem na daljinu leži u tome što nema samo onlajn lekcija. Metoda DDI nam omogućava da gradimo dobre prakse koje su usvojili nastavnici i profesori u vreme izolacije i da ih primenimo kako bismo ponudili poboljšano i zanimljivo iskustvo učenja, u cilju suočavanja na najbolji mogući način sa ovom trećom školskom godinom koja je još uvek pogođena pandemijom.

Pandemija i dinamika povezana sa njom još više su doveli do izražaja da je obrazovanje jedan od izraza države i institucija na teritoriji, zbog čega postoji potreba da se škola otvori sa ponudom obuke i obrazovanja koja se povezuje sa udruženjima i preduzećima. Više nije moguće da škole budu samostalni entitet fosilizovan na čisto tradicionalnim nastavnim metodama, već je jako potrebno poboljšanje koje nudi digitalna kultura.

Stoga se nadamo da proširenje e-učenja, zbog vanredne situacije, neće biti uzaludno, već da se vidi kao prilika za rast u izgradnji novih metodologija učenja koje su inkluzivnije i koje više odgovaraju potrebama društva 21. veka.

Fokus na životnim veštinama kako bi se odrasli osnažili da uče i učestvuju u obrazovanju trebalo bi da bude usredsređen na pitanja unapređenja veština i prekvalifikacije za rad i život, na relevantnost osnovnih veština i hitnost digitalne pismenosti i zdravlja, posebno u svetlu novih dokaza o pandemiji.

LITERATURA

Portale tecnoteca, *Digital Divide: un'introduzione*.

<https://portale.tecnoteca.com/tesi/democrazia/divide/01>

Agenda Digitale, *Cos'è il digital divide, nuova discriminazione sociale (e culturale)*.

<https://www.agendadigitale.eu/infrastrutture/il-digital-divide-culturale-e-una-nuova-discriminazione-sociale/>

Progeu, Progress in European Union. *Digital Divide e povertà educative*.

<https://progeu.org/digital-divide-e-poverta-educativa/>

Gazzetta ufficiale dell'Unione Europea, *Divario digitale: differenze sociali create dalla digitalizzazione*. <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/IT/TXT/PDF/?uri=CELEX:52022IP0438>.

Kaspersky, Cos'è la Cybersecurity? <https://www.kaspersky.it/resource-center/definitions/what-is-cyber-security>

Agenda digitale. Cyber security: cos'è, tipologie di attacco e difesa, questioni legali e normative. <https://www.cybersecurity360.it/cultura-cyber/cyber-security-cose-tipologie-di-attacco-e-difesa-questioni-legali-e-normative/>

IBM. Cos'è la sicurezza informatica. <https://www.ibm.com/it-it/topics/cybersecurity>

European Commission. *The Cybersecurity strategy*. <https://digital-strategy.ec.europa.eu/en/policies/cybersecurity-strategy>

Eco Internazionale. *Divario digitale durante la pandemia*.
<https://ecointernazionale.com/2021/07/digital-divide-divario-internet-pandemia/>

Associazione Italiana dei Costituzionalisti. *Covid-19 e digital divide: tecnologie digitali e diritti sociali alla prova dell'emergenza sanitaria*.
https://www.osservatorioaic.it/images/rivista/pdf/2020_3_17_Zuddas.pdf

Cyberdivision. *L'influenza del Covid-19 sulla Cybersecurity- Cyber division*.
<https://cyberdivision.net/2021/01/05/covid19-lavoro-e-cybersecurity/>

Cedefop. *Digital gap during Covid-19 for vet learners at risk in Europe*.
https://www.cedefop.europa.eu/files/italian_-_digital_gap_during_covid-19_for_vet_learners_at_risk_in_europe.pdf

Oltremare. *Accesso all'educazione e "digital divide in tempo di pandemia*.
<https://www.aics.gov.it/oltremare/rubriche/dal-mondo-accademico/accesso-all'educazione-e-digital-divide-in-tempo-di-pandemia/>

Culture Digitale. *Educazione e Pandemia: come il digitale è entrato nel sistema istruzione*.
<https://www.culturedigitali.org/educazione-e-pandemia/>

POGLAVLJE 6

KAKO RURALNO PREDUZETNIŠTVO DOPRINOSI POBOLJŠANJU ZAPOŠLJAVANJA?

Alexandre Coutinho¹ & Rita Pereira²

^{1,2}IAFA – Intercultural Association For All

¹alexandrepcoutinho@gmail.com, ²ritacsapereira@gmail.com

SAŽETAK

U ruralnim područjima, gde dominiraju tradicionalne privredne aktivnosti i gde su mogućnosti za zapošljavanje obično retke, preduzetništvo predstavlja obećavajuće rešenje, zbog svog velikog potencijala da revitalizuje mogućnost zapošljavanja i promoviše lokalni razvoj. Ovo poglavlje je posvećeno istraživanju jedinstvenih izazova i mogućnosti sa kojima se preduzetnici suočavaju u ruralnim područjima, kao i analizi kako ruralno preduzetništvo može duboko uticati na zapošljavanje u ovim oblastima. Pored toga, ovo poglavlje predstavlja praktičan primer preuzet iz Erasmus+ KA2 projekta CRXSiSS – Poređenje resursa za subjekte u teškim situacijama, posebno sa jednog od seminara čiji je glavni cilj bio da pruži edukatorima i učesnicima osnovne alate, veštine i perspektive koje su im potrebne za osnivanje uspešnih ruralnih preduzeća koja doprinose povećanju zapošljavanja u ovim regionima.

Ključne reči: Ruralno preduzetništvo, zapošljavanje, obrazovanje odraslih.

1. Ruralno preduzetništvo: glavni izazovi i mogućnosti

Tokom istorije, ruralna preduzeća su smatrana manje inovativnim i sa manjim izledima za razvoj u poređenju sa njihovim urbanim parnjacima. Ovo gledište je ukorenjeno u različitim faktorima koji su svojstveni ruralnim oblastima i u jedinstvenim izazovima sa kojima se suočavaju. Značajan faktor koji doprinosi ovoj percepciji je ograničen pristup resursima sa kojima se ruralna preduzeća obično susreću – finansijski kapital i tehnologija. S obzirom na relativno manju veličinu i manje razvijenu prirodu ruralnih ekonomija, dobijanje dovoljno sredstava može biti izazovnije za ruralne preduzetnike – investitori su obično zainteresovani za preduzeća sa visokim potencijalom rasta ili veća preduzeća koja se nalaze u urbanim sredinama (Schmerber, Tönnisson and Veliste, 2020). Pored toga, zbog njihove lokacije, dostupnost napredne tehnologije i infrastrukture može manjkati u ruralnim regionima, sprečavajući usvajanje inovativnih praksi i samim tim ograničavajući njihov potencijal za rast.

Još jedan kritičan aspekt koji treba uzeti u obzir su relativno manja i manje raznolika tržišta koja opslužuju ruralna preduzeća. Zbog smanjene gustine naseljenosti u ruralnim područjima i njihove udaljenosti od glavnih tržišta, baza kupaca za ruralna preduzeća je obično uža. Ovo ograničenje tržišta može uticati na konkurentnost ruralnih preduzeća, jer često moraju da se odupiru velikim industrijama sa većim tržišnim prisustvom i obimom ekonomije – i stoga je njihova sposobnost da istražuju različite poslovne mogućnosti ograničena (Carrizo Moreira, 2011).

Privlačenje i zadržavanje kvalifikovanih stručnjaka je još jedan veliki izazov. Ovaj sektor stanovništva obično živi u blizini univerziteta u urbanim sredinama, gde imaju pristup obilnim mogućnostima umrežavanja i profesionalnog razvoja, što se smatra ključnim za njihovo napredovanje u karijeri i praćenje trendova u industriji (Schmerber, Tönnisson and Veliste, 2020). Štaviše, pošto ruralnim oblastima obično nedostaju određene urbane infrastrukture i usluge, kao i kulturne i društvene mogućnosti koje ljudi cene za visok kvalitet života, odsustvo takvih pogodnosti u ruralnim regionima može odvratiti kvalifikovane stručnjake da se tamo nasele, jer bi mogli shvatiti to kao ugrožavanje njihovog ličnog i profesionalnog načina života.

Čak i ako ruralna preduzeća pokušavaju da odgovore na izazov pristupa kvalifikovanim stručnjacima tražeći talente na lokalnom nivou, često se susreću sa preprekama u vezi sa obrazovanjem i razvojem veština. S jedne strane, broj starijih stanovnika u ovim regionima ima tendenciju da bude proporcionalno veći od broja mladih, što obično rezultira manjim brojem mladih koji su radno sposobni; s druge strane, radno sposobni u ovim oblastima mogu imati manje mogućnosti za formalno obrazovanje i obuku, što rezultira potencijalnim nedostatkom u veštinama među lokalnom radnom snagom i, prema tome, dovodi do zapažanja da ovim preduzećima nedostaju stručnost i prilagodljivost koje su neophodne da pariraju u dinamici sa tržištima koja se brzo razvijaju.

Takođe, vredno je napomenuti da tradicionalni društveni, ekonomski i kulturni sastav ruralnih regiona može značajno da koči preduzetništvo i lokalni razvoj. Nedostatak preinačenih ekonomskih aktivnosti u ruralnim oblastima, u kojima dominiraju tradicionalne poljoprivredne prakse i vađenje resursa, stvara kulturno okruženje koje teži da se odupre preuzimanju rizika i promenama, i predstavlja izazove za preinačenje preduzetništva (Carrizo Moreira, 2011).

Nije iznenađujuće da se promovisanje ruralnog preduzetništva ne oslanja isključivo na postojanje pojedinaca preduzetnika u određenoj oblasti: ono je suštinski povezano sa poslovnim okruženjem, koje Redman definiše kao skup međusobno povezanih faktora koji stimuliše inovacije, promoviše kapacitete za preuzimanje rizika i pojava i rast novih preduzeća (2011). Takvi faktori se odnose kako na interne uslove poslovanja (vezano za veštine preduzetnika i strukturu poslovanja), tako i na eksterni, širi socioekonomski kontekst u kojem posluje.

Uprkos gore pomenutim izazovima i preprekama, neophodno je prepoznati dve ključne ideje. Prvo, ruralni svet ima jedinstvene karakteristike koje mogu biti veoma korisne u oblasti preduzetništva. Između ostalih primera, treba pomenuti da, pošto su društvene veze u ruralnim područjima obično jače, postojeći osećaj zajedništva može doprineti stvaranju podsticajnog okruženja za preduzetnike da razvijaju svoje poslovanje.

Druga ideja je da, kako se svet razvija, preduzetnici pronalaze načine da se snađu u izazovima i pronađu odgovarajuća rešenja. Na primer, porast upotrebe digitalnih tehnologija, internet konekcije i platformi za e-trgovinu značajno je smanjio geografske barijere, omogućavajući ruralnim preduzetnicima da iskoriste tržišta koja su ranije bila nedostupna. Pristup informacijama i razmena znanja danas su, takođe, lakši jer internet ne samo da olakšava umrežavanje et aladnju sa dobavljačima, partnerima i stručnjacima iz industrije, već otvara mogućnosti za pristup resursima za učenje, deljenje informacija, razmenu ideja i sticanje uvida u industrijske trendove i na taj način ih podržava da ostanu konkurentni i prilagodljiv

2. Potencijalni uticaj ruralnog preduzetništva na zaposlenost

Iako je privlačenje i zadržavanje kvalifikovanih stručnjaka odavno prepoznato kao veliki izazov za ruralna preduzeća, važno je istražiti ogroman potencijal ruralnog preduzetništva kao pomoćno sredstvo za zapošljavanje u ruralnim oblastima, sa kapacitetom da ostvari značajan uticaj na praksu zapošljavanja lokalne radne snage i na čitavu zajednicu.

Osnivanjem i razvojem ruralnih preduzeća, preduzetnici utiru put za otvaranje novih radnih mesta – sa direktnim i evidentnim uticajem na mogućnost za zapošljavanje. Takav priliv mogućnosti za zapošljavanje apsorbuje deo lokalne radne snage i stoga direktno koristi lokalnoj zajednici: lokalne stope nezaposlenosti se smanjuju i pojedinci imaju šansu da zadrže siguran, stabilan posao.

Priliv radnih mesta ima tendenciju da izazove povećanje lokalne potrošnje, poboljšavajući ukupan kvalitet života stanovnika regiona. Pristup redovnom prihodu omogućava pojedincima ne samo da zadovolje svoje osnovne potrebe, već i uliva osećaj stabilnosti koji im omogućava da koriste novac za ispunjavanje drugih potreba koje su, iako nisu na vrhu Maslovove hijerarhije potreba, od suštinskog značaja za povećanje njihovog blagostanja. Kao rezultat toga, ne samo da lokalna privreda postaje dinamičnija, doprinoseći društvenom uzdizanju u ruralnim područjima, već je moguće prisustvovati ekonomskoj diverzifikaciji regiona, što doprinosi smanjenju zavisnosti od određene industrije i jačanju otpornosti ekonomije protiv tržišnih promena.

Mogućnosti zapošljavanja koje generiše ruralno preduzetništvo, takođe, mogu biti dragoceno oruđe u promeni tradicionalnih obrazaca migracije iz ruralnih područja u urbane centre, jer doprinose povećanju atraktivnosti ovih područja. Kako je sve više pojedinaca podstaknuto da ulažu svoje veštine i talente na lokalnom nivou, oni mogu izabrati da ostanu ili da se vrate u svoje rodne gradove.

Još jedan važan aspekt koji treba istaći je razvoj veština među pojedincima koji žive i rade u ruralnim sredinama. Naročito kada pojedinci počnu da rade u ruralnim preduzećima, od njih se često zahteva da razvijaju skup veština i sposobnosti koje ne samo da imaju značajnu vrednost na njihovom radnom mestu, već, takođe, mogu da otvore vrata obećavajućim izgledima za karijeru u budućnosti – i stoga ih osnaže da se prilagode i profesionalno rastu.

Imajući to u vidu, kako maksimizirati potencijal ruralnog preduzetništva kao pokretača mogućnosti zapošljavanja u ruralnim područjima i istovremeno prevazići prepreke koje su povezane? Odgovor je složen koliko i sam problem i zahteva širok i slojevit pristup. To može uključivati više faktora, od prihvatanja tehnološkog napretka u cilju povećanja konkurentnosti ruralnih preduzeća, olakšavanja pristupa mikrokreditnim programima i finansijskim shemama prilagođenim ruralnom razvoju kako bi se pružila podrška poslovnom rastu, podsticanja partnerstava et aladnje između lokalnih samouprava, privatnih institucija, nevladinih organizacija i drugih institucije, ili promovisanje uspostavljanja inkubacionih centara i prostora za saradnju u ruralnim oblastima, koji mogu pružiti prostor za podršku et aladnju za preduzetnike da se umreže et alađuju jedni sa drugima. Sama politika, takođe, igra značajnu ulogu, jer vlade koje pružaju podršku mogu da obezbede suštinske podsticaje, finansijsku pomoć i regulatorne okvire koji olakšavaju rast ruralnih preduzeća.

Ipak, uloga obrazovanja zauzima glavno mesto u ovom poglavlju, što je ključni aspekt koji želimo

da istaknemo. S jedne strane, integrisanje preduzetničkog obrazovanja u nastavni plan i program seoske škole pokazuje se posebno važnim: uvođenjem predmeta koji neguju kreativnost, kritičko mišljenje, rešavanje problema i poslovni uvid, obrazovne institucije preuzimaju centralnu ulogu u promovisanju inovativnog i preduzetničkog duha u umove ruralne omladine i njihovo osnaživanje da potencijalno upravljaju izazovima poslovnog sveta.

S druge strane, pošto samo formalno obrazovanje možda nije dovoljno da pojedince opremi alatima za snalaženje u složenosti ruralnog preduzetništva, inicijative neformalnog obrazovanja u ovoj oblasti moraju biti podržane. Isticanje praktičnih pristupa kao što su programi obuke, radionice i praktične aktivnosti može odigrati značajnu ulogu u razvoju osnovnih veština i jačanju samopouzdanja potrebnog za osnivanje preduzeća u ruralnim oblastima. Ove inicijative za neformalno obrazovanje dopunjuju formalno učenje, omogućavajući potencijalnim preduzetnicima da premoste jaz između teorijskog znanja i primene u stvarnom svetu.

3. PROMOVISANJE PREDUZETNIČKOG RAZMIŠLJANJA: PROJEKAT crxsiss

U okviru CRxSiSS projekta, KA2 projekta u okviru programa Erasmus+, održan je Kurs za nastavnike u Kranju, Slovenija, od 20. do 24. juna 2022. godine. Jedna od glavnih tema kursa bila je „Preduzetništvo u ruralnim područjima kao podstrek za zapošljavanje“ i imao je za cilj da opremi nastavnike vrednim uvidima i znanjem, kao i da inspiriše i osnaži ove edukatore da razviju preduzetničke veštine i način razmišljanja kod svojih učenika, kako bi se promovisale inovacije i kreativnost među narednim generacijama.

Fotografija 1. Grupa učesnika učestvovala je u diskusijama tokom seminara na temu „Preduzetništvo u ruralnim područjima kao dodatna šansa za zapošljavanje“, u okviru projekta CRxSiSS.

Kurs je sproveden u kontekstu neformalnog obrazovanja, nudeći fleksibilan i praktičan pristup učenju. Tokom predavanja su se odvijale zanimljive diskusije, istražujući značajne probleme koji

utiču na ruralna područja, kao što su nezaposlenost, migracije u velike gradove, izazovi starenja stanovništva i uloga politike u ruralnom razvoju. Aktivno učešće grupe, kao i njihova spremnost da uče i da dele različite poglede na ovu temu, obogatili su konverzaciju. Imali su priliku da razmisle o potencijalnim rešenjima koja preduzetništvo može da ponudi za rešavanje ovih izazova i da podstaknu njihovu maštu.

Kao dopuna teorijskim sesijama u kontekstu neformalne obuke, postojale su različite praktične vežbe i interaktivne igre koje su imale za cilj da izazovu razmišljanje učesnika i oslobode njihovu kreativnost i preduzetnički duh. U igri spajalica, na primer, voditelj je izazivao učesnike da formiraju grupe i stvore kompaniju koristeći samo 6.000 spajalica, bez ikakve novčane pomoći. Ova igra je sprovedena u okviru neformalnog obrazovanja, sa ciljem da se otkriju inovativni načini da se spajalice učine profitabilnim i generišu prihod. Radeći zajedno u grupama, manje grupe su istraživale različite ideje i razmišljale o kreativnim rešenjima kako bi na najbolji način iskoristile svoj kapital spajalica. Igra nije samo podstakla timski rad et aladnju, već je i podstakla razmišljanje van okvira. Dok su grupe razmišljale i eksperimentisale sa različitim idejama o proizvodima, kao što je proizvodnja statua ili privezaka za ključeve sa spajalicama, shvatile su važnost prihvatanja rizika i prilagođavanja nepredviđenim izazovima – ključnim veštinama za ambiciozne preduzetnike. Štaviše, ova igra je unela osećaj za rešavanje problema, jer su učesnici morali da naprave sveobuhvatan poslovni plan kako bi optimizovali svoju zaradu.

Fotografija 2. Igra spajalica: Jedan od timova predstavlja svoj biznis plan za osnivanje preduzeća tokom seminara na temu „Preduzetništvo u ruralnim područjima kao dodatna šansa za zapošljavanje“.

Fotografija 3. Igra spajalica: Drugi tim predstavlja svoj poslovni plan kao deo istog izazova.

Fotografija 4. Igra spajalica: Treći tim takođe predstavlja svoj poslovni plan.

Još jedan izazov predstavljen tokom kursa uključivao je stvaranje ruralnog preduzeća. Kao aktivnost neformalnog obrazovanja, podstakla je učesnike da razmišljaju dalje od proizvoda koji žele da proizvedu i razmotre šire aspekte preduzetništva. Ponovo radeći u grupama, učesnici su dobili zadatak da procene potrebe, raspoložive resurse, potencijalne rizike i mogućnosti u vezi sa stvaranjem biznisa. Da bi ovo postigli, učesnici su upoznati sa osnovnim alatima kao što je SVOT analiza, a kroz praktičnu implementaciju ove analize grupa je stekla praktično iskustvo u proceni internog i eksternog okruženja njihovog preduzeća.

Fotografija 5. Stvaranje sopstvenog ruralnog preduzeća: Jedna od grupa koja razmišlja o potencijalnim rizicima i mogućnostima stvaranja određene kompanije u ruralnom okruženju.

Fotografija 6. Stvaranje sopstvenog ruralnog preduzeća: Još jedna grupa koja radi na zadatku stvaranja svoje kompanije u ruralnom okruženju.

4. Zaključci

Istorijski gledano, ruralna preduzeća su posmatrana kao manje inovativna i sa manjim potencijalom za razvoj u poređenju sa onima u gradovima – perspektiva koja je ukorenjena u faktorima kao što su ograničen pristup resursima sa kojima se ruralna preduzeća često suočavaju, relativno manja i manje raznolika tržišta kojima ruralna preduzeća imaju pristup ili poteškoće u

privlačenju i zadržavanju kvalifikovanih stručnjaka (i izazove u vezi sa razvojem veština, uopšte). Uprkos ovim izazovima, ne samo da ruralna područja imaju jedinstvene karakteristike koje mogu koristiti preduzetništvu, već se preduzetnici prilagođavaju svetu koji se menja i uče kako da iskoriste te karakteristike.

Imajući to u vidu, osnivanjem i razvojem ruralnih preduzeća, preduzetnici mogu da stvore nove mogućnosti za zapošljavanje, smanjujući stopu nezaposlenosti na lokalnom nivou i poboljšavajući kvalitet života stanovnika. Priliv radnih mesta dovodi do porasta potrošačke potrošnje i ekonomske diversifikacije, smanjujući zavisnosti od specifičnih industrija i poboljšavajući otpornosti lokalne privrede. Štaviše, ruralno preduzetništvo može da preokrene tradicionalne migracione obrasce, privlačeći kvalifikovane pojedince da ulažu svoje talente na lokalnom nivou i potencijalno ih ohrabrujući da ostanu ili se vrate u svoje rodne gradove. Kako bi se povećao potencijal ruralnog preduzetništva za zapošljavanje, stoga je ključno usvojiti tehnološka dostignuća kako bi se povećala konkurentnost, olakšao pristup finansijskoj podršci kao što su mikrokreditni programi i podstakla saradnja između različitih zainteresovanih strana, uključujući lokalne samouprave, privatne institucije i nevladine organizacije. Obrazovanje, posebno, igra ključnu ulogu u osnaživanju budućih preduzetnika. Integrisanje preduzetničkog obrazovanja u nastavni plan i program seoske škole može usaditi inovativni i preduzetnički duh u mlade umove. Međutim, samo formalno obrazovanje možda neće biti dovoljno da opremi pojedince neophodnim alatima za ruralno preduzetništvo: podrška inicijativama neformalnog obrazovanja, kao što su programi praktične obuke i radionice, može premostiti jaz između teorijskog znanja i primene istog u stvarnom svetu, ohrabrujući razvoj osnovnih veština i poverenja među potencijalnim preduzetnicima.

LITERATURA

CARRIZO MOREIRA, A. (2011) 'Empreendedorismo Rural - Particularidades e desafios', Pessoas e Lugares, 2:20.

REDMAN, M. (2011) 'Superar os obstáculos ao Empreendedorismo Rural', Pessoas e Lugares, 2:17.

SCHMERBER, L., TÖNNISSON, R. and VELISTE, M. (2020) 'Policy brief on: How to boost entrepreneurship in rural areas?', Interreg Europe Policy Learning Platform on SME Competitiveness, p. 17.

https://www.interregeurope.eu/sites/default/files/inline/Policy_Brief_-_How_to_boost_entrepreneurship_in_rural_areas.pdf. Consulted 26 July 2023.

POGLAVLJE 7

OSNAŽIVANJE CELOŽIVOTNOG UČENJA ZA ZAŠTITU ŽIVOTNE SREDINE, ODRŽIVI RAZVOJ I ODGOVORNU POTROŠNJU – NAJBOLJE PRAKSE ZA ODRŽIVU BUDUĆNOST

¹Sonja Bercko Eisenreich, ²Wolfgang Eisenreich

^{1,2}GEA, Institut za psihosocijalno savetovanje i socijalne inovacije

¹sonja.bercko@eu-integra.eu, ²wolfgang.eisenreich@wissenschaftsinitiative.at

SAŽETAK

Cilj ove obuke je bio podizanje svesti među učesnicima zajedničkog osoblja treninga i kombinovane mobilnosti odraslih učenika o važnosti celoživotnog učenja za zaštitu životne sredine, održivi razvoj i odgovornu potrošnju. U tom cilju, svaki događaj se sastojao od kombinacije predavanja i ekskurzija na primerima najbolje prakse u Sloveniji.

Ključne reči: zaštita životne sredine, održivi razvoj, odgovorna potrošnja, primeri najbolje prakse

1. Didaktička pozadina

Suočeni sa globalnim izazovima bez presedana, kao što su klimatske promene, iscrpljivanje resursa i društvene nejednakosti, zaštita životne sredine, održivi razvoj i odgovorna potrošnja postali su osnovne potrebe savremenog društva. Celoživotno učenje za odrasle i starije je ključno za rešavanje ovih međusobno povezanih pitanja, opremajući pojedince znanjem, veštinama i vrednostima potrebnim za podsticanje održive i pravedne budućnosti. Kao slovenački partner u projektu CRkSiSS, imali smo za cilj da odgovorimo na ove osnovne potrebe promovisanjem, tokom četiri aktivnosti obuke za nastavnike i studente, razmenu znanja i iskustava na internacionalnom nivou.

Priprema obuke, koja će biti detaljno predstavljena u drugom delu ovog poglavlja, zasnivala se na značaju zaštite životne sredine, održivog razvoja i odgovorne potrošnje kao kritičnih potreba. Nameravali smo da učesnicima seminara za razmenu dobrih praksi i strukturiranih kurseva demonstriramo niz primera najbolje prakse o tome kako privatne i komercijalne inicijative mogu da osnaže odrasle da budu aktivni akteri promena u oblikovanju boljeg sveta za sadašnje i buduće generacije.

Aktivnosti obuke su osmišljene tako da obuhvate najvažnije aspekte zaštite životne sredine, održivog razvoja i odgovorne potrošnje i obuhvatale su sledeće ciljeve učenja:

1.1 Razumevanje ekoloških izazova:

Klimatske promene: globalno zagrevanje, surovi vremenski ulovi, povećanje nivoa mora i razaranje ekosistema sve su to rezultati klimatskih promena, koji su odlučujući izazov našeg vremena. Njegovi efekti se osećaju širom sveta, posebno na mestima sa krhkim ekonomijama, populacijama i/ili ekosistemima. Toplotne talase, loše vreme i razvoj zaraznih bolesti pogoršavaju klimatske promene, koje predstavljaju ozbiljne rizike po javno zdravlje.

Gubitak biodiverziteta: Brzo izumiranje vrsta može se direktno pripisati ljudskim faktorima kao što su krčenje šuma, oštećenje staništa i zagađenje. Ekološka ravnoteža, održavanje ekosistema i nastavak života na Zemlji su u opasnosti kao rezultat gubitka biodiverziteta.

Zagađenje: Zagađenje od industrijskih aktivnosti, transporta i odlaganja otpada predstavlja ozbiljne zdravstvene rizike za ljude, uključujući respiratorne bolesti, rak i bolesti koje se prenose vodom.

Iscrpljivanje resursa: Povećanje stanovništva i navike rasipničke potrošnje ugrožavaju svetsko snabdevanje vodom, poljoprivredno zemljište i zalihe energije. Ovo stvara ozbiljne pretnje po bezbednost hrane, energetska nezavisnost i ekonomsku sigurnost.

Očuvanje ekosistema: Čist vazduh i voda, plodno zemljište, zaprašivanje i stabilna klima samo su neke od mnogih važnih usluga koje pružaju zdravi ekosistemi. Oni su apsolutno neophodni za ljudski život, zdravlje i ekonomski rast. Degradacija životne sredine uzrokuje poremećaje u ekosistemima, što slabi njihovu sposobnost da se oporave od katastrofa i ponude svoje vitalne funkcije. Da bi se osiguralo da buduće generacije imaju pristup vitalnim funkcijama ekosistema, naporima za zaštitu životne sredine daju prioritet obnavljanju i očuvanju ekosistema, promociji biodiverziteta i očuvanju staništa.

1.2 Koncept održivog razvoja: balansiranje ekološkog, socijalnog i ekonomskog blagostanja

U svetlu složene mreže pretnji blagostanju sadašnjih i budućih generacija, održivi razvoj se pojavio kao ključna potreba savremenog društva. Cilj održivog razvoja je maksimiziranje materijalnog blagostanja uz istovremeno poboljšanje društvenih uslova i zaštitu prirodnih resursa.

Balansiranje ekonomskog prosperiteta i zaštite životne sredine: Ekološka degradacija i socioekonomska nejednakost rezultiraju kada konvencionalni modeli rasta stavljaju ekonomski razvoj ispred dugoročne održivosti. Uništavanje životne sredine, siromaštvo i zloupotreba marginalizovanih grupa su posledice razvoja koji nije održiv. Kratkoročne ekonomske prednosti obično imaju prioritet u odnosu na efekte na buduće generacije i životnu sredinu. Cilj održivog razvoja je stvaranje društva u kome su ekonomski i društveni razvoj kompatibilni sa zaštitom planete. Održivi razvoj podstiče kretanje ka kružnoj ekonomiji u kojoj se resursi efikasno koriste, smeće je svedeno na minimum, a roba je napravljena da traje i reciklira se. Kako broj potrošača zabrinutih za životnu sredinu nastavlja da raste, imperativ je da preduzeća usvoje održive prakse kako bi osigurala svoj kontinuirani uspeh.

Održivi razvoj promoviše inkluzivni ekonomski rast i osigurava da svi ljudi imaju pristup osnovnim uslugama kao što su obrazovanje i zdravstvena zaštita kako bi se eliminisalo siromaštvo i umanjile različitosti. Ovo daje onima koji imaju najmanje da dobiju najviše od razvojnih inicijativa i osigurava uključivanje ranjivih i marginalizovanih grupa u procese donošenja odluka.

1.3 Odgovorna potrošnja: put ka održivom životu

Kako negativni efekti neodgovornih potrošačkih navika postaju sve očigledniji, odgovorna potrošnja se pojavila kao goruće društveno pitanje. Svi ekološki, društveni i monetarni sistemi su

pod uticajem izbora koje donosimo u proizvodnji, nabavci i potrošnji robe i usluga. Praktikovanje odgovornog konzumerizma znači donositi promišljene odluke koje su od koristi i životnoj sredini i društvu. Podstiče ljude da razmišljaju o tome kako njihove odluke o kupovini mogu uticati na društvo i životnu sredinu.

Ekosistemi su poremećeni i prirodni resursi su iscrpljeni zbog ljudskog uticaja kao što su zagađenje, krčenje šuma i uništavanje staništa. Često su visoki nivoi potrošnje primarni pokretač emisija gasova staklene bašte, što zauzvrat pogoršava klimatske promene i njihove razorne efekte na vremenske prilike u svetu, prinose useva i ekosisteme. Brzo izumiranje vrsta je direktan rezultat rasipničkih potrošačkih navika čovečanstva, koje su zauzvrat poremetile ekosisteme i smanjile sposobnost planete da obezbedi osnovne funkcije ekosistema. Kršenja ljudskih prava i drugi oblici društvene nejednakosti održavaju se samo kroz eksploativne proizvođačke prakse i lance snabdevanja.

Etičko ponašanje pri kupovini uključuje favorizovanje brendova koji podržavaju legitimne standarde zapošljavanja, ljudska prava i materijalne izvore. Pokazalo se da ulaganje u preduzeća u lokalnom vlasništvu imaju pozitivne efekte na osnaživanje zajednice, ekonomski rast i očuvanje kulturnih tradicija. Potrošnja koja je društveno odgovorna uzima u obzir efekte proizvodnje na ljude i radi na otklanjanju nepravde i poboljšanju uslova rada. To ljudima daje alate koji su im potrebni da postanu svesni kupci koji insistiraju na korporativnoj otvorenosti i odgovornosti.

Kružna ekonomija je ona u kojoj se materijali efikasno koriste, smeće je svedeno na minimum, a proizvodi se trajna roba koja se može reciklirati. Društvena odgovornost i ekonomska stabilnost mogu imati koristi od ohrabrivanja potrošača da donose održivije odluke o kupovini.

Dizajn sesija obuke posebno je uzeo u obzir činjenicu da odrasli učenici poseduju akumulirana znanja, iskustva i perspektive, što ih čini vrednim doprinosicima održivom razvoju. Njihovo aktivno angažovanje je od suštinskog značaja za podsticanje međugeneracijske saradnje i obezbeđivanje prenosa znanja. Oni bi mogli da postanu nosioci promene i zagovornici zaštite životne sredine, održivog razvoja i odgovorne potrošnje. Kao informisani pojedinci, oni mogu pokretati održive prakse na lokalnom, regionalnom i nacionalnom nivou, utičući na politiku i pokrećući transformativne promene.

2. Kratkoročna zajednička obuka osoblja

Događaj se održao od 20. do 24. juna 2022. u Kranju, Slovenija. Sadržao je predavanja od GEA (koja će biti predstavljena u nastavku) i od portugalskog partnera IAFA. GEA je organizovala izlete u dobre prakse.

2.1 Predavanje: Hrana i naše kognitivne sposobnosti

Toksini iz životne sredine koji se nalaze i u hrani imaju veliki uticaj na mozak i naše kognitivne sposobnosti: Predavanje je ukazalo na sledeće efekte koje treba uzeti u razmatranje:

Gustina hranljivih materija: Ishrana nerafinisanom hranom ili ishrana koja stavlja naglasak na minimalno obrađenu hranu, pokazalo se da ima blagotvorne efekte na pamćenje. Iako je

istraživanje o korelaciji između ishrane i zdravlja mozga još uvek u povelju, sve više dokaza sugerise da se dobrom ishranom može poboljšati nekoliko mera mentalne oštine. U predavanju je istaknuto kako dobra ishrana može poboljšati moć našeg mozga:

Poboljšana struktura mozga: Nerafinisani obroci sadrže mnogo korisnih elemenata kao što su vitamini, minerali, antioksidansi i omega-3 masne kiseline, a to je zbog njihove gustine hranljivih materija. Ovi hranljivi sastojci igraju važnu ulogu u zdravlju mozga i mogu pomoći u razmišljanju i pamćenju. Hranljive materije poput omega-3 masnih kiselina (koje se nalaze u masnim ribama poput lososa, ili orašastim plodovima) su ključne za formiranje i održavanje membrana moždanih ćelija, što dovodi do poboljšane strukture mozga. Oni poboljšavaju neuronske veze i stimulišu deobu ćelija u mozgu.

Stabilan nivo šećera u krvi: Može se održavati ishranom bogatom neprerađenom hranom, posebno složenim ugljenim hidratima poput onih koji se nalaze u celim žitaricama i mahunarkama. Ovo pomaže u održavanju nivoa energije, sprečava mentalno usporavanje i stabilizuje šećer u krvi.

Antioksidansi i antiinflamatorna svojstva: Obroci koji su bazirani na neprerađenoj hrani su često bogati antioksidansima poput vitamina C i E, koji mogu zaštititi moždane ćelije od oksidativnog stresa i smanjiti upalu. Smanjen mentalni kapacitet povezan je sa upornom upalom.

Veza creva i mozga: creva i mozak su intimno povezani, a ispravna ishrana može pomoći da budu u harmoniji. Novi dokazi otkrivaju da je konekcija creva i mozga čvrsto važna za funkciju mozga. Možda postoji veza između dobro izbalansirane crevne flore u stomaku i dobrog mentalnog zdravlja.

Poboljšano pamćenje i učenje: Određene namirnice, kao što su borovnice i lisnato povrće, povezani su sa poboljšanim pamćenjem i učenjem. Sinaptička plastičnost i razvoj novih neurona mogu biti potpomognuti supstancama koje se nalaze u ovim namirnicama.

Regulacija raspoloženja: Rizik od problema sa mentalnim zdravljem kao što su tuga i anksioznost može se ublažiti održavanjem zdrave ishrane. Stanje nečijeg uma direktno utiče na njegovu sposobnost da jasno razmišlja.

Smanjen rizik od kognitivnog pada (pogoršanja kognitivnih sposobnosti): Manji rizik od kognitivnog pada sa godinama i neurodegenerativnih poremećaja poput Alchajmerove bolesti povezan je sa zdravom ishranom, posebno mediteranskom ishranom.

Bolji kvalitet sna: Kvalitetan san je ključan za učenje, pamćenje i rešavanje problema, a ishrana bogata celovitom, zdravom hranom može pomoći u poboljšanju kvaliteta sna.

Uravnoteženi nivoi energije: Koncentracija i mentalna izdržljivost se povećavaju održavanjem stabilnog snabdevanja čistom energijom tokom dana.

Važno je napomenuti da dok zdrava ishrana može poboljšati kognitivne sposobnosti, ona je samo jedna komponenta zdravog načina života. Redovna fizička aktivnost, adekvatan san, upravljanje stresom i kognitivna stimulacija, takođe, igraju ključnu ulogu u održavanju i poboljšanju kognitivnih funkcija.

2.2 Ekскурzije

2.2.1 Obilazak stare pijace Radovljice sa vodičem

Domaći proizvođači obezbeđuju radovljičke restorane svežim proizvodima, koje talentovani kuvari pretvaraju u izuzetna jela. Asortiman kuhinje u Radovljici i okolini, za koju se dugo smatralo da je najkvalitetnija i autentična, zasniva se na pripremi ukusnih jela koja najbolje odražavaju zdrave, sirove sastojke proizvođača. Restorani koji nude domaće namirnice ujedinjeni su u udruženje Ukus Radovljice. Četiri restorana na području Radovljica su nagrađena znakom zelene kuhinje (Gostišče Tulipan, Hiša Linhart, Gostišče Kunstelj i Gostišče Draga), što je priznanje za njihov održivi trud.

Pored domaće hrane, u Radovljici i okolini možete kupiti brojne zanatske proizvode. U centru starog grada, pored restorana i kafića, nalaze se i domaće zanatlije, koji u svojoj ponudi imaju proizvode od keramike, kože, filca i drugih materijala. U Turističkom informativnom centru Radovljica, Apotekarsko-alhemijskom muzeju i Muzeju pčelarstva možete naći dosta zanimljivih domaćih proizvoda.

Više informacija: <https://www.radolca.si/en/blog/a-sustainable-visit-to-radovljica#>

Fotografija 1: Radovljica

Izvor: Turistička zajednica Radovljice

2.2.2 Centar za ponovnu upotrebu Kranj

Ekскурzija je obišla dve inicijative koje vode radnje za ponovo korišćene materijale.

Štacuna Zarica se nalazi u Sabirnom centru Komune Kranj na Zarici. U ovoj prodavnici građani mogu da ostave predmete koji im više nisu potrebni, a koji su i dalje korisni ili im je potrebna manja popravka i pogodni za ponovnu upotrebu. U prodavnici mogu kupiti i polovnu robu.

Kr'Štacuna: U ovoj radnji ljudi će pronaći prelepe prerađene predmete, polovne stvari koje su atraktivno restaurirane. Njihovom kupovinom doprineće i razvoju socijalnog preduzetništva u Sloveniji, smanjenju otpada kroz ponovnu upotrebu i stvaranju novih, ekološki prihvatljivih radnih mesta za ugrožene grupe. Oni su ti koji su mogli da ožive ove predmete, a mogu i da restauriraju nameštaj.

Fotografija 2: Štacuna Zarica

Izvor: Fundacija Vincenca Drakslerja

2.2.3 "Zero waste" ("Bez otpada")

Grupa je posetila prvi evropski Zero Waste Ribno Alpine Resort na Bledu, Slovenija.

Glavni cilj posvećenosti "Zero Waste"-a je smanjenje količine generisanog otpada i sprečavanje štetnih ispuštanja u zemlju, vodu i vazduh koji bi mogli da ugroze zdravlje ekosistema, ljudi, životinja ili planete. "Zero waste" je posvećenost koja vodi društvo da promeni stil života i navike i da oponaša održive prirodne cikluse, gde su svi otpadni materijali sirovina za nekog drugog – Smeće jednog čoveka je blago za drugog čoveka!

"Sve više ljudi želi da odmor provede na održiv način, a sertifikat je pečat izvrsnosti za turističke ponude koji dokazuju da nude ovu opciju. Ribno Alpine Resort je inspirisao hiljade turista, studenata i stručnjaka za upravljanje otpadom svojom ambicijom, liderstvom i svakodnevnom primenom praksi smanjenja otpada. Nesumnjivo zaslužuje evropski sertifikat o poslovanju bez otpada. Oni su živi dokaz da su praznici bez otpada mogući i prijatni"- izjava Kaise Karjalainen, šefice Mission Zero Akademije, pod pokroviteljstvom Zero Waste Europe.

Hotel i glamping pružaju visokokvalitetne usluge za udobnost svojih gostiju i bez loših uticaja se odnose prema prirodi. Menadžment je na putu odvajanja 90% otpada iz celog hotela, generisanja 30% manje godišnje i 30% manje potrošnje vode i energije.

Fotografija 3: Alpsko odmaralište Ribno

Izvor: Alpsko odmaralište Ribno

Više informacija: <https://www.hotel-ribno.si/zero-waste/>

2.2.4 Biotehnički centar Naklo

Biotehnički centar Naklo je kvalitetna obrazovna, istraživačka i razvojna ustanova koja u prvi plan stavlja osećaj za prirodu, brine o proizvodnji i preradi zdrave hrane i brine o uređenju životne sredine u saradnji sa privredom.

Centar promoviše preduzetništvo i inovacije i brine o ličnom razvoju i prijateljskom radnom okruženju za svoje zaposlene.

Istraživačko-razvojni rad istraživača obuhvata upravljanje istraživačkim projektima koji doprinose većoj konkurentnosti ustanove, istraživanje i razvoj ruralnog potencijala, prenošenje dostignuća i pronalazaka istraživačkih projekata u praksu (primenjeni projekti), razvoj novih tehnologija i proizvoda i povećanje interesovanja nastavnika/predavača i mladih za istraživački rad, kao i prenos znanja.

Više informacija: <http://www.bc-naklo.si>

3. Mešovita mobilnost za odrasle učenike

Događaj se održao od 19. do 23. septembra 2022. godine u Velenju, Slovenija. Sadržao je predavanja od GEA (koja će biti predstavljena u nastavku) i od portugalskog partnera IAFA. GEA je organizovala izlete u dobre prakse.

3.1 Predavanje: Renesansa uma: Komunikativna ekologija

Termin "komunikativna ekologija" se koristi za opisivanje međusobno povezane mreže institucija, tehnologija i normi koje upravljaju širenjem informacija i ideja u bilo kojoj zajednici. Pošto je efikasna komunikacija od vitalnog značaja za povećanje svesti, mobilizaciju akcije i postizanje ciljeva održivog razvoja, komunikativna ekologija ima značajan uticaj na ove ciljeve. Svojim uticajem na širenje informacija, angažovanje zajednice i izgradnju partnerstava za rešavanje globalnih problema, komunikativna ekologija značajno doprinosi održivom razvoju.

Slika 1. Ciljevi održivog razvoja

Izvor: GEA, Institut za psihosocijalno savetovanje i socijalne inovacije

Širenje znanja i razumevanja (SDG 4, 5, 6, 13, 14, 15): Komunikativna ekologija uključuje podučavanje, medije i deljenje znanja. Zalaganje za rodnu ravnopravnost (SDG 5), pristup čistoj vodi i kanalizaciji (SDG 6), klimatske akcije (SDG 13) i zaštitu morskih i kopnenih ekosistema (SDG 14 i 15) su svi mogući ishodi.

Smanjenje nejednakosti (SDG 10): Ima za cilj smanjenje nejednakosti unutar i između nacija. Ovaj cilj se ne može postići bez univerzalnog pristupa informaciono-komunikacionim tehnologijama (IKT). Unapređivanjem komunikacionog ekosistema, možemo pomoći zajednicama sa nedovoljno

usluga da pređu digitalni jaz i dobiju pristup ranije nedostupnim uslugama, informacijama i mogućnostima.

Partnerstva (SDG 17): Izgradnja i produbljivanje globalnih partnerstava za održivi razvoj u velikoj meri se oslanja na jasne i otvorene linije komunikacije. Smanjenjem barijera za razmenu informacija i znanja, „komunikativna ekologija“ podstiče saradnju između državnih organa, nevladinih organizacija, preduzeća i lokalnih zajednica.

Zdravlje i blagostanje (SDG 3): Ima za cilj da „osigura zdrav život i promoviše dobrobit za sve u svim uzrastima“. Komunikativna ekologija doprinosi ovom cilju distribucijom znanja o zdravstvenoj zaštiti, prevenciji bolesti i zdravim stilovima života.

Bez gladi (SDG 2): Kroz širenje informacija o održivoj poljoprivredi, bezbednosti hrane i ishrani, komunikativna ekologija može pomoći u postizanju ovog cilja održivog razvoja.

Čista energija i infrastruktura (SDG 7, 9): Sposobnost komunikativne ekologije da širi informacije o obnovljivim izvorima energije i održivim transportnim rešenjima doprinosi ovim ciljevima.

Kvalitetno obrazovanje (SDG 4): Fokusira se na obezbeđivanje da sva deca imaju pristup visokokvalitetnom obrazovanju.

Život na kopnu i ispod vode (SDG 14, 15): Kroz obrazovanje i domet, komunikativna ekologija može promovisati očuvanje i odgovorno korišćenje kopnenih i morskih ekosistema.

Pristojan rad i ekonomski rast (SDG 8): Efikasna komunikacija unutar poslovne zajednice može promovisati pristojan rad i ekonomski rast omogućavanjem razmjene znanja i odgovornih poslovnih praksi.

Mir, pravda i jake institucije (SDG 16): Ovaj cilj naglašava važnost uspostavljanja i održavanja institucija koje promovišu mir, pravdu i inkluzivnost.

Klimatska akcija (SDG 13): Kroz širenje znanja o klimatskim promenama, tehnikama ublažavanja i merama prilagođavanja, komunikativna ekologija igra ključnu ulogu u promovisanju klimatskih akcija.

Na kraju, komunikativna ekologija može uticati na postizanje svih ciljeva održivog razvoja promovisući učešće javnosti, podizanje svesti i informisano donošenje odluka.

3.1 Ekskurzije:

3.1.1 Šumska pedagogija

Zavod za šume Slovenije je javna ustanova, koju je osnovala Republika Slovenija, koja obavlja javnu šumarsku službu u svim slovenačkim šumama, bez obzira na vlasništvo. Njegovi zadaci i aktivnosti povezani su sa svim oblastima upravljanja šumama na republičkom, regionalnom i lokalnom nivou: planiranje upravljanja šumama, nadgledanje šuma, uzgoj šuma i zaštita šuma, korišćenje šumskih tehnologija, izgradnja i održavanje šumskih puteva, praćenje populacije divljih životinja u šumama, lov, šumarska savetodavna služba za vlasnike šuma, istraživački rad, aktivnosti ruralnog razvoja, podizanje svesti i edukacija vlasnika šuma, šire javnosti i mladih. Zavod za šume Slovenije ne vrši seču, vađenje, transport i prodaju drveta, niti trgovinu šumama.

Sa oko 730 zaposlenih, uglavnom inženjera šumarstva, Zavod za šume Slovenije je najveća šumarska ustanova u Sloveniji i šumarska ustanova od evropskog značaja. Posluje po principima slovenačke šumarske škole, planira i prati implementaciju održivog, prirodnog i multifunkcionalnog gazdovanja šumama. Njihov moto je: „Očuvanje i razvoj slovenačkih šuma i svih njihovih funkcija za njihovo održivo i dobro upravljanje i korišćenje, kao i očuvanje prirode u šumskom prostoru za dobro sadašnjih i budućih generacija.”

Ekskurzijska grupa dobila je i informaciju o ponašanju posetilaca šume u brošuri.

Slika 2: Brošura „Briga o šumi“

Izvor: Vodstvo ZGS

3.1.2 Eurofins ERICo Environmental Research Slovenia d.o.o.

Pre 30 godina u Velenju je počela sa radom ekološka grupa od šest mladih istraživača, pod okriljem tadašnjeg Rudarsko-električnog kombinata. Ovo je bio početak puta Instituta ERICo Velenje, koji zapošljava 45 ljudi tokom 2017. god. i koji je jedan od najznačajnijih saradnika u kreiranju razvoja u oblasti zaštite životne sredine u Šaleškoj dolini i raste u Sloveniji, a posluje i na teritoriji zemalja bivše Jugoslavije. Svoj krug poslovanja širi prvenstveno stalnim podizanjem kvaliteta.

Eurofins je krovna grupa vodećih svetskih laboratorija za hranu i stočnu hranu. Njegov asortiman usluga uključuje najzahtevnije analitičke metode za održavanje prednosti nad konkurencijom. U sopstvenoj mreži laboratorija, oni vrše više od 150 miliona analiza godišnje u oblasti hrane, kao i druge procese kao što su deklaracija hrane i sledljivost.

Eurofins-u veruju svetski poznati proizvođači kao što su Nestle, Coca-Cola, PepsiCo, Mcdonald's, Kellogg's. a u sektoru maloprodaje njihovi partneri su Aldi, Lidl, Valmart, Tesco i drugi.

Ekskurzija je učesnike dovela na Velenjska jezera koja su rezultat eksploatacije uglja u dolini. Tokom 1970-ih, voda je bila jako kontaminirana, pre nego što su istraživači ERICo-a počeli da dekontaminiraju lokaciju. Sada su jezera popularna područja za rekreaciju

Više informacija: <https://www.eurofins.si/>

3.1.3 Misterije potopljenih sela

Grupa je izvršila autentični obilazak Muzeja rudarstva Slovenije u Velenju. Program se sastojao od pomoći potomku velenjskih rudara, koji je kopao jedan od najdebljih slojeva uglja na svetu i plodna polja pretvorio u jezera, da bi pronašao dragoceni predmet ispod površine vode. Tamo gde su nekada bila sela, sada su jezera. Šta se desilo sa kućama, školama i crkvama? Zašto su potonule, i gde su otišli seljani? Koje se tajne mogu otkriti u dubini jezera? Grupe su otkrile gorko-slatke životne priče seljana, rudara i Velenjčana. Za svoju svetlu budućnost, kopali su ugalj, ali su potopili svoju prošlost.

Priče je ispričao unuk velenjskog rudara. Odveo je posetioce tamo gde je sve i počelo. Lift je učesnike spustio u tunele duboke 160 metara. Videli su kako su rudari provodili dane i šta je rudarenje danas. Voda je pred njihovim očima pokrila sela, a zaplovili su dubinama koje još čuvaju blaga rudarskih porodica.

Fotografija 4: Muzej rudnika uglja Velenje

Izvor: Turistička zajednica Šalečke doline

Kada su se vratili, čekali su ih kulinarski užici praćeni blagodetima zemlje, još pod čistom vodom Velenjskog jezera. Za pamćenje ovog nezaboravnog iskustva među potopljenim selima, učesnici su dobili i jedinstveni simbol velenjskih rudara.

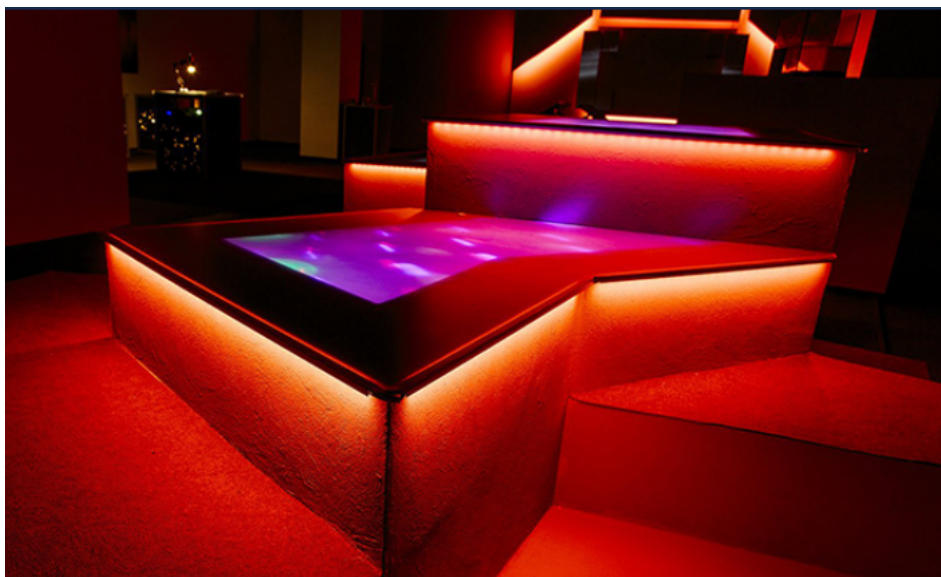
Više informacija: <https://www.visitsaleska.si/en/products/mysteries-of-submerged-villages/>

3.1.4 Pattern City

Pattern City je ekosistem za obrazovanje, eksperimentisanje, izradu prototipa i inovacije. Naše jedinstveno, interaktivno okruženje je fokusirano na pružanje interdisciplinarnog sadržaja sa metodologijama učenja kroz rad i metode učenja kroz igru.

Pattern City funkcioniše kao raskrsnica znanja i generator inovacija za zainteresovane strane za pametne gradove. U svojoj suštini Pattern Citi je RDI odeljenje Ljudske univerze Velenje i razvija metodologiju za interdisciplinarno i transmedijsko pripovedanje. Pattern Citi pronalazi korelacije između različitih nastavnih planova i programa i kombinuje ih u priče koje su privlačne za učenje. Unutar 700m² otvorenog prostora, gradi tematske interaktivne prostore i instalacije u kojima se dešava sva magija rešavanja problema, kritičkog razmišljanja i uradi sam aktivnosti.

Fotografija 5: Pattern City

Izvor: PATTERN CITY

Pattern Citi pruža uvid u doba digitalne transformacije i industrije 4.0. Razumevanje i korišćenje novih tehnologija oduvek je bilo u srcu Pattern City-ja. Deluje tako da stimuliše protok znanja i iskustava između zainteresovanih strana u trouglu znanja. Na strateškom nivou, Pattern City sarađuje sa ministarstvima, obrazovnim institucijama, a sa druge strane sa industrijom.

3.1.5 Turizam na farmi

Grupa je posetila imanje Lamperček koji vodi kroz tipično slovenačko seosko naselje, gde koegzistiraju tradicionalni seoski i prigradski stilovi života. Vodi do renoviranog, ali još uvek iskonskog salaša, gde se susreću tradicija nekoliko generacija i savremeni pristupi. Domaćinstvo Lamperček je poznato po 13 hektara velikom ograđenom prostoru sa oko 130 jelena, jelena lopatara i muflona. U svakom uglu dvorišta nalazili su se starinski alati, razni rustikalni aparati i pribori koji svedoče o životu i radu u prošlom veku. Neposredno pre ulaska u staru kuću sa prostorijom gde su lovački trofeji, pruža se pogled na ruševine Zmijaskog zamka.

Fotografija 6: Dolina vodenica

Izvor: Turistička zajednica Šaleške doline

Više informacija: <https://www.visitsaleska.si/sl/saleska-valley/izletniska-domacija-lampercek/>

LITERATURA

ABEDINI, A., ABEDIN, B., ZOWGHI, D. (2021): Adult learning in online communities of practice: A systematic review. Retrieved from <https://doi.org/10.1111/bjet.13120>

5th Global Report On Adult Learning And Education. Citizenship education: Empowering adults for change. Published 2022 by UNESCO Institute for Lifelong Learning, Hamburg

VAN MIERLO, B. (2018): Understanding and governing learning in sustainability transitions: A review. Wageningen University. Retrieved from <https://doi.org/10.1016/j.eist.2018.08.002>

DARLING-HAMMOND L., FLOOK, L., COOK-HARVEY, C., BARRON B. & OSHER, D. (2018): Implications for educational practice of the science of learning and development. Retrieved from <https://doi.org/10.1080/10888691.2018.1537791>

KOŠMERL, TADEJ & MIKULEC, BORUT 2022: Adult Education for Sustainable Development from the Perspective of Transformative Learning Theories. 73. 164–179 Retrieved from: <https://www.researchgate.net/publication/361723332>

POGLAVLJE 8

NEMATERIJALNO NASLEĐE KAO POKRETAČKA SNAGA ZA SUOČAVANJE SA IZAZOVIMA 21. VEKA

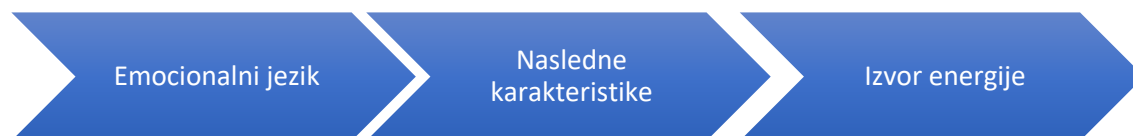
Gabriel Marín Fernández
Tierra de Maestros
gabrimarin7@gmail.com

Nematerijalno kulturno nasleđe obuhvata „prakse, predstave, izraze, znanja i tehnike – zajedno sa instrumentima, predmetima, artefaktima i kulturnim prostorima koji su nerazdvojni – a koje zajednice, grupe, a u nekim slučajevima i pojedinci prepoznaju kao integralni deo njihovog kulturnog nasleđa. Ovo nematerijalno kulturno nasleđe, koje se prenosi s generacije na generaciju, zajednice i grupe neprestano obnavljaju kao odgovor na svoje okruženje, interakciju sa prirodom i istorijom, usađujući im osećaj identiteta i kontinuiteta, i na taj način doprinoseći promovisanju poštovanja kulturne raznolikosti i stvaralaštva“ (čl. 2.1. UNESCO: Konvencija o zaštiti nematerijalnog kulturnog nasleđa, Pariz 2003).

Svesni vrednosti i rizika nematerijalnog kulturnog nasleđa u Andaluziji, Tierra de Maestros je, u saradnji sa drugim institucijama, usmerila deo svojih napora ka očuvanju nematerijalnog nasleđa kroz obrazovne akcije usmerene na znanje, valorizaciju i promociju koje uključuju stariju populaciju. U ovom članku želimo da istaknemo motivacionu moć korišćenja kulturnog nasleđa u obrazovnom kontekstu sa odraslima, zajedno sa još nekim akcijama koje su sprovedene.

A. NEMATERIJALNO NASLEĐE KAO MOTIVACIONO SREDSTVO KOD ODRASLIH

Nematerijalno kulturno nasleđe ističe se kao sredstvo izražavanja društva, dodajući mu šarolikost i raznovrsnost. Predstavlja idealan resurs za razumevanje karakteristika naše kulture i uklanjanje u nematerijalno putovanje gde su naša čula preplavljena kolektivnom maštom. Da bismo opravdali njegovu motivacionu snagu, oslonićemo se na trostruku perspektivu: kao emocionalni jezik, zbog svojih karakteristika i kao izvor energije.

Pre nego što se upustimo u objašnjenje ovog okvira, želimo da vas podsetimo da bi za mnoge autore, uključujući Blekinga, bila greška da kulturu posmatraju kao cilj, a ne kao sredstvo (2006).

1. Nasleđe kao jezik emocija

Ima snažan uticaj na emocije, podstičući na taj način bolju predispoziciju za rad i povoljno društveno okruženje.

2. Karakteristike nasleđa

Ljudi unutar svoje kolektivne mašte imaju tendenciju da to povezuju sa radošću, privlačnošću i razigranošću; uključuje vremensku dimenziju (pošto se umetnost razvija tokom vremena) i budi radoznalost.

3. Izvor energije

Autori kao što je Tomatis tvrde da je sluh dizajniran da oživi mozak i telo (Vaisburd i Erdmenger, 2007). Naučno objašnjenje za ovo je da nam zvuci daju energiju (Tineo, 2003). Na osnovu prethodne ideje, muzikalnost kao nasleđe spada u najmanje naporne oblasti, što je čini odgovarajućim posrednikom između prethodnog znanja i novog učenja u bilo kojoj oblasti.

B. KREATIVNI PREDLOZI KOJI SE ODOSE NA NEMATERIJALNO NASLEĐE

Kao rezultat ovih ideja i našeg interesovanja za njihovo uključivanje u društvo, smatramo da su kreativni predlozi kao što je projekat *A.deEnredArte* neophodni jer su, iz praktične i digitalne perspektive, moćan pokretač za promociju znanja. U izazovima 21. veka, od vitalnog je značaja podsticati aktivno starenje među našim starijima, kako bi mogli da postanu interaktivni akteri u sadašnjem obrazovanju koristeći svoju kolektivnu maštu. Iz ove paradigme, važno je koristiti ih kao aktivne učesnike u učenju strategija u zajednici u učionicama.

Da bi se postigao glavni cilj projekta, neki predlozi koji se mogu ponuditi odraslima uključuju:

- ☐ Inovativne metodološke strategije za promovisanje kompetentnijeg društva sposobnog da se suoči sa izazovima 21. veka, sa posebnim fokusom na ruralna okruženja za učenje.
- ☐ Radionice umetnosti i nasleđa kao sredstva učenja, koristeći nove metodologije i strategije usmerene na ove oblasti delovanja.
- ☐ Obrazovni događaji sa regionalnim saradnicima kao što je IAPH (Andaluzijski institut za istorijsko nasleđe) o obrazovnom nematerijalnom nasleđu i evropskim institucijama.
- ☐ Muzički festivali poput "*Al Son de la Subbética*," gde centri za obrazovanje odraslih preduzimaju obrazovne projekte koji se odnose na nematerijalno nasleđe svog regiona.
- ☐ Snimanje informacija o nematerijalnom nasleđu među odraslima iz ruralnih krajeva korišćenjem strategija učenja u zajednici.

Među glavnim karakteristikama koje ove digitalne radionice treba da poseduju su:

- Interaktivni i audiovizualni.
- Pedagoški (sa paralelnim obrazovnim resursima) zasnovani na motivaciji i atraktivnosti.

Ovim predlozima želimo da odgovorimo na neke od izazova 21. veka: aktivno starenje, digitalni jaz, očuvanje kulturnog nasleđa i napuštanje ruralnog, kako bismo razvili aktivno i informisano građanstvo kao odgovor na ove izazove savremenog društva.

LITERATURA

BLACKING, J. (2006). "Is There Music in Man?" Madrid: Alianza.

MARÍN, G. (2010). "Educational Musical Projects, Focused on Flamenco, as Means of Educational Inclusion in the Region of Andalusia." Presented at the 13th International AIFREF Congress "Family Education and Services for Children." Florence (Italy): University of Florence.

MITHEN, S. (2007). "The Neanderthals Were Rappers: The Origins of Music and Language." Barcelona: Crítica.

TINEO, V. (2007). "The Tomatis Method and Mozart." Retrieved on January 12, 2010, from <http://www.filomusica.com/filo85/tomatis.html>.

UNESCO (2003). "Convention for the Safeguarding of the Intangible Cultural Heritage." Paris.

WAISBURD, G. AND ERDMENGER, E. (2007). "The Power of Music in Learning." Seville: Trillas.

JAVNOZDRAVSTVENI ODGOVOR, PRILAGOĐAVANJE ZDRAVSTVENOG SISTEMA I ZBRINJAVANJE OSETLJIVIH POPULACIONIH GRUPA NA PANDEMIJU COVID – 19 U SRBIJI

Vojvodić Katarina¹, Terzić-Šupić Zorica², Milićević-Kalašić Aleksandra³, Koprivica Dunja⁴, Glišović Vladimir⁵, Tamburkovski Gordana⁶, Kovačević Nevenka⁷, Belamarić Gordana⁸, Jakovljević Milena⁹, Tripković Katica¹⁰, Dželetović-Milošević Irena¹¹, Slepčević Vesna¹²

^{1,4-12}Gradski zavod za javno zdravlje Beograd, ²Medicinski fakultet Univerziteta u Beogradu, ³Gradski zavod za gerontologiju i palijativno zbrinjavanje

¹katarina.vojvodic@zdravlje.org.rs; ²zoricaterzic37@gmail.com; ³amkalasic@gmail.com;
⁴dunja.koprivica@zdravlje.org.rs; ⁵vladimir.glisovic@zdravlje.org.rs;
⁶gordana.tamburkovski@zdravlje.org.rs; ⁷nevenka.kovacevic@zdravlje.org.rs;
⁸gordana.belamaric@zdravlje.org.rs; ⁹milena.jakovljevic@zdravlje.org.rs;
¹⁰katica.tripkovic@zdravlje.org.rs; ¹¹irena.dzeletovic@zdravlje.org.rs;
¹²vesna.slepcevic@zdravlje.org.rs

SAŽETAK

Pojava nove zarazne bolesti izazvala je značajne promene u savremenom svetu, pokazujući još jednom njegovu ranjivost i neophodnost za mobilisanjem svih raspoloživih sredstava u borbi sa njom. Nesumljivo je da su zdravstveni sistemi bili nosioci aktivnosti u suzbijanju infekcije ali su i drugi segmenti društva trpeli posledice, a aktivnosti su često zahtevale angažovanje više sektora (zdravstvo, ekonomija, obrazovanje, odbrana). Reorganizacija rada zdravstvenih ustanova, uvođenje novih tehnologija u njihov rad, istovremeno istraživanje uzroka, efikasne terapije i prevencije (vakcina) COVID – 19 infekcije predstavljale su kompleksan izazov u kome je javno zdravlje imalo značajnu ulogu koordinatora i aktera. Angažovanjem svojih resursa, učestvovalo je u smanjivanju posledica pandemije ali i u kontroli širenja infekcije vodeći računa o svim učesnicima, od zdravstvenih i drugih radnika u zdravstvenim ustanovama do osetljivih populacionih grupa i opšteg stanovništva.

Ključne reči: pandemija COVID-19, vanredne situacije, javno zdravlje

1. Uvod

Savremeno društvo je veoma ranjivo, što je jasno pokazala pandemija COVID-19. Sa druge strane, uzročnik COVID-19 pandemije je pokazao potencijal da se brzo širi i podstakao je odgovor učesnika u javnom zdravlju, zdravstvenih sistema ali i drugih segmenata društva (privreda, obrazovanje, informisanje) koji su u kratkom roku morali da se prilagode novonastaloj situaciji i da međusobno usklade odgovor na nju (Lake, 2020). Pandemija je donela velike izazove javnom zdravlju i zdravstvenoj zaštiti koji su se suočili sa nedovoljnim kapacitetima, nedostatkom zaštitne

opreme, odgovarajuće terapije i vakcina, kao i potrebom za reorganizacijom pružanja zdravstvene zaštite (Wahlster, et al., 2021; Burki, 2020; Dargaville, Spann, Celina, 2020; WHO, 2020a,b). Globalni problem zahtevao je brzu i efikasnu reakciju i brzu razmenu znanja, iskustva i informacija. S obzirom na široku oblast delovanja, javno zdravlje je imalo ključnu ulogu u povezivanju svih aktera u odgovoru na pandemiju (Khamis, et al., 2021). Aktivnosti su se odnosile na detekciju i suzbijanje širenja pandemije, reorganizaciju rada zdravstvenih ustanova, zaštitu osetljivih populacionih grupa, opšteg stanovništva i zaposlenih u zdravstvenim ustanovama (Daly, et al., 2022; Khamis, et al., 2021; Jovanović, et al., 2021; WHO, 2020c).

2. Početak pandemije i javnozdravstveni odgovor

Iako su postojali nagoveštaji da bi novonastala infekcija virusom SARS-CoV-2 mogla da poprimi pandemijske razmere stiče se utisak da su je svi segmenti savremenog društva na globalnom nivou dočekali nespremni. Prvi slučajevi infekcije izazvane nepoznatim virusom pojavili su se u Vuhanu u Kini u kasnu jesen 2019. godine, a prvi slučajevi zapaljenja pluća nepoznate etiologije prijavljeni su krajem decembra 2019. godine. U Italiji je potvrđeno širenje virusa 31. januara 2020. godine ostavljajući zdravstvenom sistemu u Srbiji par meseci, odnosno nedelja da se pripremi (WHO, 2023a). Svetska zdravstvena organizacija je sredinom januara 2020. godine objavila smernice za borbu protiv pandemije (WHO, 2023a), a 11. marta je proglašena pandemija posle čega je u Srbiji formiran tim za borbu protiv pandemije na nacionalnom nivou, a ubrzo zatim je proglašen i policijski čas u celoj zemlji (Jovanović, et al., 2021).

Pojava prvih slučajeva korona infekcije uz nedostatak zaštitne opreme pogodio je i Srbiju kao i većinu država, a edukacija zaposlenih u zdravstvenim ustanovama o upotrebi lične zaštitne opreme (stavljanje, skidanje, odlaganje) sprovedena je nakon nabavke opreme. Sa porastom broja pozitivnih na COVID-19 i onih kojima je bila potrebna hospitalizacija, sve više bolnica je postajalo bolnice za covid (Jovanović, et al., 2021). Vrlo brzo su izgrađene tri nove bolnice za lečenje najtežih slučajeva kovid infekcije. Vakcinacija, kao najefikasnija mera sprečavanja pojave infekcije i razvoja kompleksne kliničke slike bila je dostupna u Srbiji već u decembru 2020. godine.

I pored svih mera i aktivnosti koje su sprovedene na globalnom i nacionalnom nivou, nameće se pitanje da li je reakcija na pandemiju, odnosno novonastalu kriznu situaciju COVID – 19 mogla da bude brža (Daly, et al., 2022). Iskustva stečena u toku pandemije COVID – 19 mogu pomoći u bržem i efikasnijem odgovoru na neku buduću pandemiju. To podrazumeva postojanje plana odgovora na kriznu situaciju, ublažavanje i pripremu, odgovor na kriznu situaciju, oporavak i ponovno vraćanje na ublažavanje posledica krizne situacije i pripremu za buduće krizne situacije (Todorović, et al., 2020). Korišćenje svih raspoloživih resursa, njihovo dobro planiranje kao i korišćenje novih tehnologija se pokazalo kao dobra strategija.

3. Kvalitet zdravstvene zaštite u toku pandemije

Stalno obezbeđivanje kvaliteta zdravstvene zaštite predstavlja težnju zdravstvenih sistema da na individualnom i populacionom nivou poveća verovatnoću željenih ishoda po zdravlje uzimajući u

obzir na dokazima zasnovano znanje (WHO, 2023b). Pojava kriznih situacija je otežavala dostizanje ovih ciljeva što se pokazalo ne tako davnu istoriju. Španski grip (1918 – 1920) uzrokovao je 50 miliona smrtnih ishoda, Azijski grip (1957-1958) i Hongkongški grip (1968-1969) uzrokovali su po 1 milion smrtnih ishoda, Ebola viru (2014-2016) u državama Zapadne Afrike 11.000 smrtnih ishoda (Braithwaite, 2022). Najnoviji izazov za zdravstvene sisteme i njihovu izdržljivost predstavlja pandemija kovid infekcije koja se pojavila 2019 godine i na globalnom nivou uzrokovala povećanje zahteva za zdravstvenom zaštitom (WHO, 2020b). Sistemi zdravstvene zaštite su se prilagođavali u skladu sa svojim kapacitetima, praksom i mogućnošću (European Observatory on Health Systems and Policies, 2021). Pandemija se naglo razvila, narušavajući postojeće planove Sistema zdravstvene zaštite, često stavljajući organizaciju zdravstvene zaštite u drugi plan iza politike ili ekonomije što je dovelo da smanjenja kvaliteta zdravstvene zaštite, a pojedini sistemi su dovedeni do ivice svojih kapaciteta (Braithwaite, 2022). Istraživanja su pokazala da se u kriznim situacijama povećava broj smrtnih ishoda ne samo od bolesti koja je izazvala pandemiju već i od drugih, preventabilnih bolesti (male boginje, malarija, tuberkuloza, HIV) (Parpia, et al., 2016).

U cilju očuvanja kvaliteta zdravstvene zaštite Svetska zdravstvena organizacija je preporučila uvođenje pojednostavljenog sistema upravljanja usklađenog sa anti-kovid protokolima i potenciranje osnovnih zdravstvenih usluga sa ciljem očuvanja kontinuiteta zdravstvene zaštite i nesmetanog protoka pacijenata kroz sve nivoe zdravstvene zaštite radi obavljanja preventivnih, skrining i kurativnih pregleda, dijagnostike i terapije. Reorganizacija kadra i obezbeđivanje i dostavljanje osnovnih lekova i opreme su takođe uvršteni u preporuke (WHO, 2020b).

Zbog smanjenja broja zaposlenih (angažovani u kovid sistemu, zaraženi kovid infekcijom) predložen je smanjen broj kontakata pacijenata sa zdravstvenim radnicima i korušćenje alternativnih načina pružanja usluga (rad od kuće, telemedicine). U cilju zaštite preostalog kadra predloženo je praćenje razbolevanje, stress, sindrom sagorevanja među zaposlenima u zdravstvenim ustanovama (WHO, 2020b). U Srbiji se svake godine sprovodi nacionalno istraživanje zadovoljstva zaposlenih u zdravstvenim ustanovama, a od 2020. godine uključena su i pitanja u vezi sa radom u uslovima COVID-19 pandemije. U prvoj godini pandemije, više od polovine zaposlenih u ustanovama primarne zdravstvene zaštite (58,2%) u Beogradu je radilo u kovid zoni, a u bolnicama 43,6% što ukazuje na veće angažovanje ustanova primarne zdravstvene zaštite u borbu protiv kvida. Sledeće godine, povećava se angažovanje bolnica tako da je i broj zaposlenih koji su radili u kovid zoni veći (60,4%) u odnosu na zaposlene u primarnoj zdravstvenoj zaštiti (57,1%). U 2020. godini najveći izazov za zaposlene predstavljao je rad u zaštitnoj opremi, rad pod novonastalim uslovima i neizvesnost i strah od infekcije (GZZJZ, 2023). Nakon godinu dana, zaposleni u bolnicama su kao najveće izazove označili iscrpljenost radom pod zaštitnom opremom i obimom posla (41,9% ispitanika odnosno 41,5%). U ustanovama primarne zdravstvene zaštite najveći izazov su predstavljali rad nu novim uslovima iscrpljenost obimom posla (35,8% odnosno 25,2%) (GZZJZ, 2023).

4. Organizacija rada bolnica tokom pandemije

Činilac koji je umnogome odredio efikasnost borbe sa kovidom- 19 jesu stacionarne zdravstvene ustanove i njihova sposobnost odgovora na ovu vanrednu situaciju (Barbash, Kahn, 2021). U vezi sa tim, nameće se razmišljanje u dva pravca: pružanje bolničke zaštite za obolele od Kovida-19 i pružanje zdravstvene zaštite za sve ostale „non-kovid“ pacijente (HSRM, 2021). Pred kakvim izazovom su se našle zdravstvene ustanove jasno je ako pomislimo na sve pacijente kojima je neophodna kontinuirana zdravstvena zaštita poput pacijenata na dijalizi, onkoloških pacijenata i dr. (Verma, et al., 2020) ili na neke posebno osetljive grupacije poput trudnica. Istovremeno ove grupacije mogu oboleti i od Kovid-a 19, što višestruko usložnjava situaciju. Treba imati na umu da je pandemija zatekla zdravstvene sisteme sa značajno različitim resursima. Broj bolničkih kreveta na 100.000 stanovnika u Srbiji pre epidemije iznosio je 569, dok se u evropskim zemljama kretao između 145 i 792 (OECD, 2018). Broj epizoda bolničkog lečenja u Srbiji iznosio je 145/1.000 stanovnika, a u Evropi između 53/1.000 i 346/1.000 (OECD, 2018). Obezbeđenost lekarima i sestrama u Srbiji iznosila je 3,1/1.000 stanovnika, 6,1/1.000 redom, dok je u Evropi varirala između 1,2/1.000 i 5,5/1000 za lekare odnosno između 3,6/1.000 i 18/1.000 za sestre (WB, 2019). Svakako da su ovako značajne razlike imale uticaj na mogućnosti reagovanja na epidemiju. Ipak, s obzirom na prirodu bolesti kovid 19, većina država je koristila iste pristupe- razdvajanje obolelih i suspektnih na kovid od „non-kovid“ pacijenata i redukcija usluga za „non-kovid“ pacijente (HSRM, 2021). Prioriteti pri navedenoj redukciji su se određivali na osnovu medicinskih indikacija, težine zdravstvenog stanja i trenutne epidemiološke situacije. Zdravstvene usluge u okviru urgentne medicine, onkologije i usluge za trudnice i porodilje su esencijalne i njihovo obezbeđivanje se nije prekidalo (HSRM, 2021). Sve ostale usluge i elektivne intervencije su se odlagale ukoliko je bilo potrebno, u skladu sa trenutnom epidemiološkom situacijom. Svakako da ovakve mere imaju svoje značajne negativne posledice, kao što je na primer produženje lista čekanja (Oussedik, et al., 2021). Dva dodatna pristupa sa potencijalom da olakšaju pružanje bolničke zaštite u novonastaloj situaciji jesu telemedicina i korišćenje kapaciteta privatnih bolnica (HSRM, 2021). U našoj zemlji bilo je samo pojedinačnih slučajeva okretanja telemedicini, kao i korišćenja kapaciteta privatnih bolnica (HSRM, 2021).

U Srbiji je u početku bolnička zaštita za kovid pacijente pružana u okviru postojećih bolnica koje su u celosti bile preorijentisane na lečenje isključivo kovid pacijenata (tzv. kovid status) i privremenih vojnih bolnica (HSRM, 2021). Kasnije su izgrađene tri Kovid bolnice: u Beogradu i Kruševcu decembra 2020. godine i u Novom Sadu septembra 2021. godine. Među postojećim bolnicama bar izvestan period u kovid statusu bile su, pored ustanova tercijarnog nivoa, i opšte i specijalne bolnice uključujući i banje širom Srbije (HSRM, 2021). U glavnom gradu Beogradu skoro sve stacionarne ustanove su izvestan period bile u kovid statusu. Izuzetak su dve najveće stacionarne ustanove koje su neprekidno obezbeđivale lečenje svih non-kovid pacijenata, kao i visoko specijalizovane pedijatrijske, psihijatrijske i ginekološke ustanove i ustanove za lečenje kardiovaskularnih i onkoloških bolesti, koje su nastavile da funkcionišu u okviru svojih delatnosti (HSRM, 2021). U kovid statusu periodično su funkcionisala 4 beogradska kliničko-bolnička centra, ali i neke ustanove koje su visoko specijalizovane za lečenje oboljenja značajno različitih od koviida, poput ustanova za lečenje ortopedskih, reumatoloških, profesionalnih oboljenja. Jasno je da je

bila neophodna ogromna sposobnost prilagođavanja da bi bolnice funkcionisale u ovako složenim uslovima rada. Pandemija COVID- 19 pokazala je da je fleksibilnost i to u svim aspektima (kadar, prostor, oprema) veoma značajna osobina za bolnice u vanrednim situacijama (Barbash, Kahn, 2021).

5. Zdravstveni kadar kao glavni resurs tokom pandemije

Svakako da zdravstveni kadar, kao jedan od osnovnih resursa zdravstvenih sistema, i imajući u vidu sve izazove sa kojima se suočava tokom pandemije COVID-19, zaslužuje posebno mesto. Prema Šestom evropskom istraživanju uslova rada (Eurofund, 2017), i u „redovnim“ okolnostima nivoi stresa među zdravstvenim osobljem su veći u poređenju sa drugim sektorima, a zbog velikog opterećenja, emocionalnog tereta zbog brige o teško bolesnim pacijentima, ophođenja sa nezadovoljnim pacijentima ili njihovim rođacima, nasilja na radnom mestu (WHO, 2020c). Tokom krize, kao što je izbijanje nove zarazne bolesti, zdravstveni radnici su izloženi dodatnim izvorima psihičkog stresa - strahu za lično/porodično zdravlje, preopterećenju, sagorevanju i ekstremnom umoru, moralnim dilemama, učestalom svedočenju patnji i smrtnim ishodima, promeni radnog okruženja itd (WHO, 2020c). Prema Salari et al. sistematskom pregledu i meta- regresiji, prevalencija depresije, anksioznosti i stresa kod lekara na prvoj liniji borbe sa COVID-19 iznosi 40,4%, 19,8% i 93,7%, redom, što je više nego u studijama sprovedenim u drugim kontekstima (Salari, et al., 2020). Učestalost simptoma depresije, anksioznosti i stresa među lekarima opšte prakse, tokom pandemije u Srbiji, iznosio je 37,1%, 37,1% i 41,1%, redom (Tripković, et al., 2021). Narušeno mentalno zdravlje može negativno uticati na radni učinak i spremnost zdravstvenih radnika da koriste svoj puni potencijal i pružaju odgovarajuću negu. Efikasno reagovanje na COVID-19 uključuje očuvanje mentalnog zdravlja zdravstvenog osoblja, kao jednog od ključnih elemenata javnozdravstvenog odgovora na krizu (WHO, 2021). Upravo zbog toga, Svetska zdravstvena organizacija (SZO) je dala niz preporuka koje uključuju obezbeđivanje dovoljnih kapaciteta za psihološku podršku kao i olakšavanje pristupa ovim uslugama (WHO, 2020c). Rana identifikacija zdravstvenih radnika koji su u visokom riziku od pojave mentalnih problema je podjednako važna kao i njihova pravovremena dijagnostika i tretman. Rukovodioci u zdravstvenim ustanovama treba da stvaraju povoljne uslove rada i podsticajno radno okruženje, koje podrazumeva blagovremeno i tačno informisanje, fleksibilne rasporede i pauze, podsticanje komunikacije i podrške među kolegama (WHO, 2020c). Prema Monitoringu odgovora zdravstvenih sistema na COVID-19 Evropske opservatorije za zdravstvene sisteme i politike, 25 zemalja je uvelo niz mera za očuvanje mentalnog zdravlja zdravstvenih radnika tokom pandemije (telefoni za pomoć, aplikacije i onlajn usluge, vodici, savetovanja na daljinu i dr.) (HSRM, 2021). U nasoj zemlji, na internet stranici Lekarske komore, postoji poseban odeljak posvećen mentalnom zdravlju lekara, kao i preporuke za zdravstvene radnike kao dodatak opštim smernicama za podršku mentalnom zdravlju tokom pandemije (LKS, 2020). Jačanje otpornosti zdravstvenih sistema, razvojem održive zdravstvene radne snage neophodno je za adekvatan odgovor na buduće javnozdravstvene krize. Stoga, adekvatnu psihološku podršku zdravstvenim radnicima, ali i procenu uticaja sprovedenih mera, treba pružati ne samo tokom pandemije već i dugoročno.

6. Zadovoljstvo pacijenata u ustanovama primarne zdravstvene zaštite tokom pandemije

Primarna zdravstvena zaštita ima izuzetno značajnu ulogu u prevenciji, pripremi i reagovanju celokupnog sistema zdravstvene zaštite na vanredne situacije i posebno obezbeđivanju pristupa osnovnim zdravstvenim uslugama stanovništva (Sarti, Lazarini, Fontenelle, et al., 2020; Larkins, Allard, Burgess, 2022). Mišljenje pacijenata je sve važnije u procesu unapređenja pružanja zdravstvene zaštite i smatra se važnim faktorom u odluci o lečenju i pružanju zdravstvenih usluga (Tomić, 2015). Kao i svake godine, sprovodi se ispitivanje zadovoljstva pacijenata u zdravstvenim ustanovama u Beogradu, dobrovoljno i anonimno u službama opšte medicine, pedijatrije i ginekologije i obuhvata jednodnevnu populaciju pacijenata, koji su posetili lekara na dan istraživanja (Republika Srbija, 2010). U 2020. godini istraživanje zadovoljstva je obuhvatilo 1.641 ispitanika, od kojih je 65,3% žena i 34,7% muškaraca (prosečne starosti 44,5 godina) (GZZJZ, 2023). Pokazalo se da su ispitanici uglavnom zadovoljni zdravstvenom zaštitom koja im je pružena u ustanovama primarne zdravstvene zaštite u Beogradu, dajući prosečnu ocenu 4,56 (na skali od 1 do 5, gde je 1 veoma loše, a 5 odlično). Ipak, pacijenti su u 2020. godini najčešće morali da odlože lekarski pregled zbog epidemiološke situacije sa virusom COVID-19 i to više od polovine ispitanika (51,4%) (GZZJZ, 2023). Rezultati istraživanja sprovedenog takođe za vreme pandemije pokazuju da se odlaganje posete lekaru uglavnom povećavalo zbog straha od COVID-19, a smanjivalo upoznavanjem sa činjenicama i situacijom vezano za pandemiju (Lai, Sit, Wu, et al., 2021).

Iz rezultata istraživanja, vidi se koliki može biti uticaj vanrednih situacija kao što je pandemija na organizaciju i obezbeđivanje pravovremene zdravstvene zaštite. Pandemija COVID-19 nametnula je potrebu za koordinisanim mehanizmima odgovora na epidemiju, a digitalna rešenja mogu biti obećavajući odgovor zdravstvenog sektora na izazove vanrednih situacija u budućnosti (Isautier, et al., 2020; Timmers, Janssen, Stohr, et al., 2020).

7. Da li je COVID-19 jedina pademija u toku? Grupe u riziku, preventivne strategije i iskustva u radu sa starijim osobama

Brzo širenje COVID-19 infekcije i mogućnost da se zaraze ljudi svih uzrasta ostavlja mnogobrojne posledice po njihovo psihofizičko zdravlje, trenutne i dugotrajne, ali su one ozbiljnije po pojedine grupe, kao što su starije osobe i/ili one sa postojećim hroničnim nezaraznim bolestima, kao što su šećerna bolest, kardio-vaskularna oboljenja, astma, mentalne smetnje (Džamonja Ignjatović, Stanković, Klikovac, 2020; Milićević-Kalašić, Terzin, Gavrilović, 2021). Starije osobe su heterogena populacija; iako starost nije bolest, sa godinama raste komorbiditet (WHO, 2020d).

U posebnom riziku su marginalizovane, socijalno izolovane i vulnerabilne grupe ljudi, kao što su migranti, žene i deca izloženi zlostavljanju, psihijatrijski pacijenti, osobe sa invaliditetom i starije osobe koje žive same ili su na institucionalnom smeštaju (WHO, 2020d; United Nations Department of Economic and Social Affairs, 2020). Brige, preokupacija i strepnja mogu razviti pun spektar simptoma i zadovoljiti kriterijume za neki specifični duševni poremećaj (kao posledica značajnog stresora) tj. da pogoršaju stanje osoba sa već postojećim psihičkim poremećajima ili u osoba koje do sada nisu iskusile slično iskustvo i obraćaju se prvi put sada za pomoć (Fagiolini, 2020). Promene u socioekonomskoj sferi, kao što je gubitak posla ekstremno loše utiče na ljude

u tom položaju. Neophodne mere izolacije su imale dodatni efekat uz već postojeću krizu usamljenosti. (Holt-Lundsted, Smith & Baker, 2015).

Povećava se i rizik za suicidalna ponašanja. Stopa prevalencije samoubistava je već odavno znak za uzbunu, a sada se javlja „dualna pandemija“. Grupe u riziku se u velikoj meri poklapaju (Banerjee, Kosagisharaf, Sathyanarayana, 2021). Sa 50 miliona obolelih od demencije i rastućom krivom poznatog broja obolelih od COVID-19 infekcije, može se govoriti o konjukciji pandemija (Burns, et al., 2021; Wang, et al., 2020).

8. Zbrinjavanje osetljivih populacionih grupa u toku pandemije. Rad javnih kuhinja

Obezbeđivanje ishrane za socijalno – materijalno ugrožene korisnike putem narodnih kuhinja predstavlja važnu, esencijalnu delatnost na nivou grada, kojom se obezbeđuje dnevni obrok za oko 10.000 korisnika (GZZJZ, 2020a). Ovaj, za mnoge osnovni obroka, a za neke i jedini u toku dana, zadovoljava minimum 50% dnevnih energetsko-nutritivnih potreba (Grad Beograd, 2011) finansiran je od strane Grada Beograda. Zbog prepoznatog rizika po zdravlje i ugrožavanja odbrambenih sposobnosti, koje bi, posebno u uslovima preteće zarazne bolesti, imalo obustavljanje deobe obroka ovoj osetljivoj i heterogenoj populaciji, vršena su prilagođavanja aktivnosti aktuelnoj situaciji, kako se ni u uslovima vanrednog stanja ne bi obustavilo pružanje ove usluge. U skladu sa tim, poštujući mere usvojene na nivou Vlade Srbije, koje se prevashodno odnose na ograničavanje kretanja u toku vanrednog stanja, dinamika distribucije obroka i realizacija programske preventivne kontrole je modifikovana, pa je u periodu od 23.03 - 08.06.2020. godine, distribucija obroka organizovana tokom 3 radna dana u nedelji (ponedeljak - sreda), dok su za ostale dane distribuirani lanč paketi, sastavljeni od namirnica koje su uobičajeno u sastavu ovih paketa u okviru važećeg jelovnika, a prema dostupnosti usled vanrednih okolnosti. Shodno nastaloj situaciji, aktivnosti Gradskog zavoda za javno zdravlje Beograd et aladnja sa Sekretarijatom za socijalnu zaštitu su intenzivirane u pravcu pružanja stručno metodološke pomoći - davanja uputstava i preporuka sa ciljem smanjenja rizika pojave i širenja infekcije COVID-19 vezano za sprovođenje aktivnosti u objektima za pripremu i distribuciju obroka narodnih kuhinja.

Programska prventivna aktivnost Gradskog zavoda za javno zdravlje bazirana na kontroli hrane i sanitarno higijenskog-stanja objekata za pripremu i distribuciju obroka narodnih kuhinja tokom „lokcdown“-a je sprovođenja u punom kapacitetu, u smislu vrste aktivnosti i obima. Obuhvatala je obilazak distributivnih punktova i objekta za pripremu obroka sa uvidom u sanitarno-higijensko stanje i sprovođenje redovnih i dodatnih epidemioloških mera usmerenih ka prevenciji pojave i širenja COVID - 19 infekcije; mikrobiološku kontrolu hrane i briseva; kontrolu kvaliteta obroka - hemijsko - bromatološka analiza. Iako, na osnovu do danas dostupnih saznanja, hrana ne predstavlja rizik u kontekstu SARS - CoV -2 virusa, primena rutinskih higijenskih procedura u radu sa hranom uz nove protivepidemijske mere usmerene ka prevencijet aIS - CoV -2 virusa doprinose smanjenju rizika vezanih za bolesti koje se prenose hranom.

Na osnovu statističke obrade rezultata ispitivanja uzoraka uzorkovanih u periodu vanrednog stanja (23.03 – 08.06.2020. godine) softverom Gradskog zavoda za javno zdravlje Beograd, svi uzorci hrane su bili zadovoljavajući, u smislu da nije detektovano prisustvo mikroorganizama (patogena i indikatora), dok je nivo neodgovarajućih nalaza kod briseva (2,1% uzoraka) bio, takođe, u na

zadovoljavajućem nivou. Uzorkovani obroci su ispunjavali minimum energetske-nutritivnih kriterijuma. Tokom vanrednog stanja, uzorkovano je ukupno 190 briseva i po 35 uzoraka obroka za mikrobiološka i hemijsko – bromatološka ispitivanja. Sve vreme je sproveden konsultativno-edukativni rad na terenu.

Efikasna saradnja javnozdravstvenog sektora. Gradskog zavoda za javno zdravlje Beograd i lokalnih vlasti na nivou grada, Sekretarijata za socijalnu zaštitu, tokom vanrednog stanja, ali i trajanja epidemije COVID -19, ukazuje na važnost zajedničkog i koordinisanog rada u cilju obezbeđivanja kontinuiteta esencijalne delatnosti - ishrane osetljivih korisnika u narodnim kuhinjama.

9. Informisanje javnosti kroz rad pozivnog centra

Kada govorimo o kovidu 19, ne smemo zaboraviti da je u pitanju potpuno nepoznato, kod značajnog broja obolelih ozbiljno oboljenje, čija pojava je izazvala strah i paniku velikog dela stanovništva (Mertens, et al., 2020). Pored toga, bila je praćena složenim protivepidemijskim merama, koje su skoro svakodnevno ažurirane, u skladu sa trenutnom epidemijskom situacijom, i koje su zahtevale stalna prilagođavanja na svim nivoima funkcionisanja društva. Zbog svega navedenog bilo je neophodno obezbediti brže i dostupne kanale komunikacije između zdravstvenih profesionalaca i opšte populacije (ORISE, 2009; FEMA, 2020). Davanje tačnih i pravovremenih informacija i saveta u ovakvoj vanrednoj situaciji nametnulo je potrebu za otvaranjem telefonskih linija za prijem poziva stanovništva. Značajnu ulogu u ovom procesu imao je Gradski zavod za javno zdravlje Beograd, u kom je pozivni centar počeo sa radom neposredno pred proglašenje vanrednog stanja na teritoriji Republike Srbije. Rad u Centru odvijao se na osnovu zvaničnih dokumenata, dobijenih od nadležnih institucija (Vlada RS, Ministarstvo zdravlja i Institut za javno zdravlje Srbije). Rad pozivnog centra bio je organizovan u dve smene, sa najmanje tri zdravstvena radnika u smeni. Više od polovine angazovanih su bili lekari, zatim više medicinske sestre i sanitarno-ekološki tehničari. Najčešća pitanja odnosila su se na mere prevencije, simptome bolesti, testiranje, izolaciju, upućivanje u Covid centre, psihološku podršku, organizovanje procesa rada u preduzećima, ulazak i izlazak iz zemlje (GZZJZ, 2021). Broj poziva dnevno bio je u proseku 260, odnosno 44 poziva po zdravstvenom radniku (GZZJZ, 2020b). Sa ukidanjem vanrednog stanja u RS početkom maja, smanjen je i broj poziva u kol centru. U uslovima ograničenog kretanja i preopterećenosti zdravstvenog sistema, mogućnost dobijanja konkretnih informacija i saveta od zdravstvenih radnika telefonom predstavljala je značajan resurs u ranoj fazi epidemije (Monaghesh, et al., 2020).

10. Veštačka ventilacija i klimatizacija i korišćenje prenosnih uređaja za prečišćavanje vazduha zatvorenih prostora za vreme pandemije zarazne bolesti COVID-19

Od početka pandemije, Gradski zavod za javno zdravlje, Beograd dobija puno zahteva građana i pravnih lica za izradu preporuka o načinu sprovođenja higijensko-epidemioloških mera, propisanih Uredbom o merama za sprečavanje i suzbijanje zarazne bolesti COVID-19 (Službeni glasnik RS, 33/2022, 48/2022, 53/2022, 69/2022, 144/2022). Među brojnim zahtevima, posebno su se izdvojili oni u kojima se traže preporuke za bezbedno korišćenje veštačke ventilacije i klimatizacije zatvorenih prostora, naročito u letnjem periodu, kao i zahtevi u vezi sa bezbednim

korišćenjem prenosnih uređaja za prečišćavanje vazduha zatvorenog prostora, uzimajući u obzir put prenosa SARS-CoV-2 virusa i mogući rizik od širenja infekcije u ovakvom ambijentu.

S obzirom na brojne dokaze da veštačka ventilacija i klimatizacija zatvorenog prostora, u slučaju pojave zaraznih bolesti koje se prenose putem kapljica ili vazduhom, pa tako i u uslovima pandemije izazvane virusom SARS-CoV-2, predstavlja rizik za širenje virusa i boljevanje osoba koje u takvom prostoru borave, prioritet se daje prirodnoj ventilaciji svih zatvorenih prostora, gde god i kada god je to moguće (ASHRAE Epidemic Task Force and WHO, 2021). Uzimajući u obzir da se tokom određenih meseci u godini ne mogu obezbediti adekvatni mikroklimatski uslovi bez korišćenja uređaja za veštačku ventilaciju i klimatizaciju ili da u određenim zatvorenim prostorima nema mogućnosti prirodnog provetravanja, preporučuje se korišćenje veštačke ventilacije i klimatizacije bez recikulacije vazduha, odnosno sistema koji rade na principu „uvlačenja 100% vazduha iz spoljne sredine“.

Međutim, u praksi se pokazalo da brojni zatvoreni prostori obezbeđuju manji udeo spoljnog vazduha ili ga uopšte ne obezbeđuju, što povećava rizik od širenja virusa, pa je u takvim prostorijama preporučeno korišćenje sistema za veštačku ventilaciju i klimatizaciju, uslovno uz poštovanje sledećih mera (CDC, 2020, 2021; US-EPA, 2022):

- ☐ Uređaji treba da rade punim kapacitetom u vreme kada je prostor prazan, a kada su u prostoru prisutne osobe, sistem podesiti na niži režim rada, prema tehničkim mogućnostima;
- ☐ Ukoliko uz veštačku ventilaciju postoje i uslovi za prirodnu ventilaciju, preporuka je da se periodično (na svakih 30 minuta ili sat vremena) otvore prozori i/ili vrata u trajanju od nekoliko minuta i na taj način obezbedi dodatna razmena vazduha;
- ☐ Za ventilaciju i klimatizaciju zatvorenog prostora preporučuje se primena ventilacionog sistema sa *HEPA* filterima, koji se moraju redovno održavati, čistiti i menjati, u skladu sa proizvođačkom specifikacijom;
- ☐ Izbegavati direktni protok (duvanje) vazduha prema prisutnima, jer je utvrđeno da se time omogućava širenje virusa sa potencijalnog nosioca na ostale zdrave osobe koje se nalaze u struji vazdušnog toka (isključiti mesta za sedenje i rad zaposlenih u tim zonama);
- ☐ Operateri na održavanju i funkcionisanju sistema za ventilaciju i klimatizaciju su u obavezi da pojačaju mere čišćenja i dezinfekcije izvoda, filtera, rešetki i svih delova sistema koji su inače tehničkim procedurama za to predviđeni.

Iako nema direktnih naučnih dokaza koji potvrđuju efikasnost prenosnih prečišćivača vazduha u smanjenju transmisije SARS-CoV-2 virusa, prenosni prečišćivači vazduha sa *HEPA* filterima bi mogli ukloniti virusne čestice iz vazduha zatvorenog prostora (US-EPA, 2022), što bi smanjilo izloženost virusu, ali i drugim polutantima iz vazduha i doprinelo sveukupnom poboljšanju kvaliteta vazduha zatvorenog prostora.

LITERATURA

AIR CLEANERS, HVAC FILTERS, AND CORONAVIRUS (COVID-19) (2022): *United States Environmental Protection Agency*. <https://www.epa.gov/coronavirus/air-cleaners-hvac-filters-and-coronavirus-covid-19> (updated July 7, 2022)

BARBASH, I.J., KAHN, J.M. 2021: "Fostering hospital resilience- lessons from COVID-19". *JAMA*, 326(8), 693–694. doi:10.1001/jama.2021.12484

BANERJEE D, KOSAGISHARAF J.R., SATHYANARAYANA R. (2021) "The dual pandemic' of suicide and COVID-19: A biopsychosocial narrative of risks and prevention", *Psychiatry Res*, 295: 113577 doi: [10.1016/j.psychres.2020.113577](https://doi.org/10.1016/j.psychres.2020.113577)

BRAITHWAITE, J. 2022: "Quality of care in the COVID-19 era: a global perspective". *IJQHC Communications*, 1(1), pp.1–3. DOI:<https://doi.org/10.1093/ijcoms/lyab003>

BURKI, T. (2020) Global shortage of personal protective equipment. *Lancet Infect Dis.*, 20(7):785-786. doi: 10.1016/S1473-3099(20)30501-6.

BURNS, A., LOBO, A., RIKKERT, M. O., ROBERT, P., SARTORIUS, N., SEMRAU, M., & STOPPE, G. 2021: "COVID-19 and dementia: Experience from six European countries". *Int. J. Geriatr. Psychiatry*, Jun;36(6), pp. 943-949.

CORONAVIRUS DISEASE (COVID-19) (2021): *Ventilation and air conditioning*. World Health Organization. <https://www.who.int/news-room/questions-and-answers/item/coronavirus-disease-covid-19-ventilation-and-air-conditioning> (updated December 23, 2021)

CENTERS FOR DISEASE CONTROL AND PREVENTION (2020): *COVID-19 and Cooling Centers*. <https://www.cdc.gov/coronavirus/2019-ncov/php/cooling-center.html> (updated April 11, 2020)

DALY, M., LEÓN, M., PFAU-EFFINGER, B., RANCI, C., ROSTGAARD, T. 2022: "COVID-19 and policies for care homes in the first wave of the pandemic in European welfare states: Too little, too late?" *J Eur Soc Policy*. 32(1):48-59. doi: 10.1177/09589287211055672.

DARGAVILLE, T., SPANN, K., CELINA, M. 2020: "Opinion to address the personal protective equipment shortage in the global community during the COVID-19 outbreak". *Polym Degrad Stab*. 176:109162. doi: 10.1016/j.polymdegradstab.2020.109162.

DŽAMONJA IGNJATOVIĆ, T., STANKOVIĆ, B., KLIKOVAC, T. 2020: "Iskustva i kvalitet života starijih osoba tokom pandemije Kovida 19 i uvedenih restriktivnih mera u Srbiji". *Psihološka istraživanja*, 23 (2), str. 201-31.

EUROFOUND 2017 Update: *Sixth European Working Conditions Survey—Overview Report*. Luxembourg: Publications Office of the European Union. ISBN 978-92-897-1596-6.

EUROPEAN OBSERVATORY ON HEALTH SYSTEMS AND POLICIES (2021): *COVID-19 Health System Response Monitor (HSRM)*. Dostupno na: <https://eurohealthobservatory.who.int/monitors/hsrm/> Pristupljeno 15.2.2023.

FAGIOLINI, A. 2020: "What is the immediate and long-term impact of Covid-19 on mental health in general?" Dostupno na: <https://progress.im/en/content/what-immediate-and-long-term-impact-covid-19-mental-health> (Pristupano 04.04.2023).

GRAD BEOGRAD. GRADSKA UPRAVA 2011: "Pravilnik o načinu pripreme i distribucije besplatnih obroka". *Službeni list grada Beograda*, br. 47/11

GRADSKI ZAVOD ZA JAVNO ZDRAVLJE BEOGRAD (GZZJZ) 2020a: *Godišnji izveštaj o izvršenoj preventivno-zdravstvenoj kontroli besplatnih obroka i objekata za pripremu i distribuciju obroka za korisnike narodnih kuhinja*, (nepublikovan materijal).

GRADSKI ZAVOD ZA JAVNO ZDRAVLJE BEOGRAD (GZZJZ) 2020b: *Izveštaji o radu Pozivnog centra od 13. marta do 11. maja 2020. godine*, (nepublikovan material).

GRADSKI ZAVOD ZA JAVNO ZDRAVLJE BEOGRAD (GZZJZ) (2021): *COVID – 19*. Dostupno na: <https://www.zdravlje.org.rs/index.php/lat/covid19> Pristupljeno: 13.02.2023.

GRADSKI ZAVOD ZA JAVNO ZDRAVLJE BEOGRAD (GZZJZ) 2023: *Kvalitet zdravstvene zaštite*. Dostupno na: <https://www.zdravlje.org.rs/index.php/kvalitet-zdravstvene-zastite/2021/73-kvalitet-zdravstvene-zastite/2021/1165-pokazatelji-zadovoljstva-zaposlenih-u-zdravstvenim-ustanovama-u-beogradu-u-2021> (Pristupljeno 15.2.2023.)

HOLT-LUNDSTED, J., SMITH, T. B., & BAKER, M. 2015: "Loneliness and social isolation as risk factors for Mortality: A meta analytic Review". *Perspective on Psychological Science* , vol 10,issue 22 <https://doi.org/10.1177%2F1745691614568352>

ISAUTIER, J.M., COPP, T., AYRE, J., CVEJIC, E., MEYEROWITZ-KATZ, G., BATCUP, C., BONNER, C., DODD, R., NICKEL, B., PICKLES, K., CORNELL, S., DAKIN, T., MCCAFFERY, K.J. 2020: "People's Experiences and Satisfaction With Telehealth During the COVID-19 Pandemic in Australia: Cross-Sectional Survey Study". *J Med Internet Res.*, 10;22(12):e24531. doi: 10.2196/24531.

JOVANOVIĆ, M., VUKOSAVLJEVIĆ, M., DINČIĆ, D., RATKOVIĆ, N., PERIŠIĆ, N., ILIĆ, R. et al. 2021: "Medical care of patients in the emergency department of the Military Medical Academy in Belgrade during the epidemic of COVID-19". *Vojnosanitiski Pregled*. 78(2): 231–235. DOI: <https://doi.org/10.2298/VSP200829119J>

KHAMIS, N., SAIMY, I.S., IBRAHIM, N.H., BADARUDDIN, N.K., MOHD HASSAN, N.Z.A., KUSNIN, F., SANDHU, S.S., MOHAMED, M. 2021: "Progression of the Pathway for Public Health Care during

the COVID-19 Outbreak at District Health Office". *Int J Environ Res Public Health*, 18(19):10533. doi: 10.3390/ijerph181910533.

LAI, A.Y., SIT, S.M., WU, S.Y., WANG, M.P., WONG, B.Y., HO, S.Y., LAM, T.H. 2021: "Associations of Delay in Doctor Consultation With COVID-19 Related Fear, Attention to Information, and Fact-Checking". *Front Public Health*, 13;9:797814. doi: 10.3389/fpubh.2021.797814.

LAKE, M.A. 2020: "What we know so far: COVID-19 current clinical knowledge and research". *Clin Med (Lond)*, 20(2):124-127. doi: 10.7861/clinmed.2019-coron.

LARKINS, S.L., ALLARD, N.L., BURGESS, C.P. 2022: "Management of COVID-19 in the community and the role of primary care: how the pandemic has shone light on a fragmented health system". *Med J Aust.*, 25. doi: 10.5694/mja2.51721.

LEKARSKA KOMORA SRBIJE (LKS) (2020): *Mentalno zdravlje lekara*. Dostupno na: <https://www.lks.org.rs/aktivnosti/projekti/mentalno-zdravlje-lekara>.

MERTENS, G., GERRITSEN, L., DUIJNDAM, S., SALEMINK, E., ENGELHARD, I.M. 2020: "Fear of the coronavirus (COVID-19): Predictors in an online study conducted in March 2020". *J Anxiety Disord.*, 20 (74):102258. doi: 10.1016/j.janxdis.2020.102258.

MILIĆEVIĆ-KALAŠIĆ, A., TERZIN, Đ., GAVRILOVIĆ, A. 2021: "Zdravstveno-socijalni problemi starijih u uslovima COVID-19 pandemije". *Gerontologija*, 2: 31-59.

MONAGHESH, E., HAJIZADEH, A. 2020: "The role of telehealth during COVID-19 outbreak: a systematic review based on current evidence". *BMC Public Health*, 20, 1193. Available et: <https://doi.org/10.1186/s12889-020-09301-4>

OAK RIDGE INSTITUTE FOR SCIENCE AND EDUCATION (ORISE) (2009): *Coordinating Call Centers for Responding to Pandemic Influenza and Other Public Health Emergencies: A Workbook for State and Local Planners*. Centers for Disease Control and Prevention. Dostupno na: <https://www.cdc.gov/cpr/readiness/healthcare/documents/finalcallcenterworkbookforweb.pdf>
Pristupljeno: 13.02.2023.

OECD (2018) Health at a Glance: Europe 2018: *State of Health in the EU Cycle*. Brussels: OECD Publishing, Paris/European Union. doi: 10.1787/health_glance_eur-2018-en

OUSSEDIK, S., MACINTYRE, S., GRAY, J., MCMEEKIN, P., CLEMENT, N.D., DEEHAN, D.J. 2021: "Elective orthopaedic cancellations due to the COVID-19 pandemic: where are we now, and where are we heading?" *Bone Jt Open*, 2(2), 103-110. doi: 10.1302/2633-1462.22.BJO-2020-0161.R1.

PARPIA, A. S., NDEFFO-MBAH, M. L., WENZEL, N. S., & GALVANI, A. P. 2016: "Effects of response to 2014–2015 Ebola outbreak on deaths from malaria, HIV/AIDS, and tuberculosis, West Africa". *Emerging infectious diseases*, 22(3), 433.

REPUBLIKA SRBIJA. MINISTARSTVO ZDRAVLJA 2010: Pravilnik o pokazateljima kvaliteta zdravstvene zaštite. *Službeni glasnik RS* 49/10).

SALARI, N., KHAZAIE, H., HOSSEINIAN-FAR, A., KHALEDI-PAVEH, B., KAZEMINIA, M., MOHAMMADI, M., SHOHAIMI, S., DANESHKHAH, A., ESKANDARI, S. 2020: "The prevalence of stress, anxiety and depression within front-line healthcare workers caring for COVID-19 patients: a systematic review and meta-regression". *Hum Resour Health*, 18(1):100. doi: 10.1186/s12960-020-00544-1.

SARTI, T.D., LAZARINI, W.S., FONTENELLE, L.F., ALMEIDA, A.P.S.C. 2020: "What is the role of Primary Health Care in the COVID-19 pandemic?" *Epidemiol Serv Saude.*, 29(2):e2020166. English, Portuguese. doi: 10.5123/s1679-49742020000200024. Epub 2020 Apr 27.

TIMMERS, T., JANSSEN, L., STOHR, J., MURK, J.L., BERREVOETS, M.A.H. 2020: "Using eHealth to Support COVID-19 Education, Self-Assessment, and Symptom Monitoring in the Netherlands: Observational Study". *JMIR Mhealth Uhealth.*, 23, 8(6):e19822. doi: 10.2196/19822.

THE FEDERAL EMERGENCY MANAGEMENT AGENCY (FEMA) (2020): *COVID-19 Best Practice Information: State, Local, Tribal and Territorial Governments: 9-1-1 Call Centers*. U.S. Department of Homeland Security. Dostupno na: https://www.fema.gov/sites/default/files/2020-07/fema_covid_bp-911-centers.pdf Pristupljeno: 13.02.2023.

THE WORLD BANK - WB (2019): *World Bank open data*. Dostupno na: <https://data.worldbank.org/>. Pristupljeno 13.2.2023.

TODOROVIC, J., PIPERAC, P., TERZIC-SUPIC, Z. 2020: "Emergency management, mitigation for COVID-19 and the importance of preparedness for future outbreaks". *IJHPM*, 35 (5): 1274-1276. doi.org/10.1002/hpm.3011

TOMIĆ, V.V. 2015: *Zdravstvena psihologija u medicinskoj praksi*, pp.65-66. ISBN 978-86-919127-0-3 Dostupno na: <https://www.batut.org.rs/download/publikacije/Zdravstvena%20psihologija.pdf> (pristupljeno 13.02.2023.)

TRIPKOVIĆ, K., BUKUMIRIĆ, Z., VOJVODIĆ, K., BJELICA, N., ODALLOVIĆ, M., ŠANTRIĆ- MILIĆEVIĆ, M. 2021: "Depresivnost, anksioznost i stres među lekarima opšte medicine tokom pandemije COVID-19: studija preseka u Srbiji". IV kongres socijalne medicine sa međunarodnim učešćem, 2-3. decembar 2021. godine. Zbornik radova i sažetaka. Beograd: Srpsko lekarsko društvo.

UNITED NATIONS DEPARTMENT OF ECONOMIC AND SOCIAL AFFAIRS (2020): *Covid 19 and Older Persons: A Defining Moment for an Informed, Inclusive and Targeted Response*. United Nations Department of Economic and Social Affairs. Dostupno na: www.un.org/development/desa/publications (Pristupljeno 25.12.2022.)

VERMA, A., PATEL, A.B., TIO, M.C., WAIKAR, S.S. 2020: "Caring for Dialysis Patients in a Time of COVID-19". *Kidney Medicine*, 6 (2), 787-792. doi:10.1016/j.xkme.2020.07.006

WAHLSTER, S., SHARMA, M., LEWIS, A.K., PATEL, P.V., HARTOG, C.S., JANNOTTA, G., BLISSITT, P., KROSS, E.K., KASSEBAUM, N.J., GREER, D.M., CURTIS, J.R., CREUTZFELDT, C.J. 2021: "The Coronavirus Disease 2019 Pandemic's Effect on Critical Care Resources and Health-Care Providers: A Global Survey". *Chest*, 159(2):619-633. doi: 10.1016/j.chest.2020.09.070.

WANG, H., LI, T., BARBARINO, P., GAUTHIER, S., BRODATY, H., & MOLINUOVO, J. L. 2020: "Dementia care during Covid-19". *The Lancet*, 1190-1191.

WORLD HEALTH ORGANIZATION (2020a): *Shortage of personal protective equipment endangering health workers worldwide*. News release. Geneva, Switzerland. <https://www.who.int/news/item/03-03-2020-shortage-of-personal-protective-equipment-endangering-health-workers-worldwide> (Pristupljeno 12.2.2023).

WORLD HEALTH ORGANIZATION (2020b): *Maintaining Essential Health Services: Operational Guidance for the COVID-19 Context: Interim Guidance*. Geneva: World Health Organization.

WORLD HEALTH ORGANIZATION (2020c): *Vulnerable populations during COVID 19 response-english pdf*. Preuzeto sa https://www.euro.who.int/data/assets/pdf_file/0003/446340/

WORLD HEALTH ORGANIZATION (2023a): *Timeline: WHO's COVID-19 response*. [https://www.who.int/emergencies/diseases/novel-coronavirus-2019/interactive-timeline/#!](https://www.who.int/emergencies/diseases/novel-coronavirus-2019/interactive-timeline/) (Pristupljeno 12.2.2023).

WORLD HEALTH ORGANIZATION (2023b): *Quality of Care*. Dostupno na: https://www.who.int/health-topics/quality-of-care#tab=tab_1 (Pristupljeno 15.2.2023).

WORLD HEALTH ORGANIZATION (WHO) (2020c): *Health Workforce Policy and Management in the Context of the COVID-19 Pandemic Response. Interim Guidance*. Geneva: World Health Organization.

WORLD HEALTH ORGANIZATION 2020d: *Mental health and psychosocial considerations during the COVID-19 outbreak*. WHO. CC BY-NC-SA 3.0 IGO licence.

WORLD HEALTH ORGANIZATION. REGIONAL OFFICE FOR EUROPE, LYNCH, D., LUCEY, M., CARROLL, N., PARKINSON, N., SISSON, L. 2021: *Promoting the health and well-being of the health and care workforce*. WHO; CC BY-NC-SA 3.0 IGO licence

POGLAVLJE 10

AKTIVNOSTI ZAVODA ZA JAVNO ZDRAVLJE U TOKU VANREDNE SITUACIJE

PRIMERI IZ PRAKSE

Nevenka Pavlović¹, Ivana Begović-Lazarević², Biljana Begović – Vuksanović³, Sonja Giljača⁴,
Slavica Maris⁵, Vladimir Risimović⁶

¹⁻⁶Gradski zavod za javno zdravlje Beograd

¹nevenka.pavlovic@zdravlje.org.rs; ²ivana.begovic@zdravlje.org.rs;

³biljana.begovic@zdravlje.org.rs; ⁴sonja.giljaca@zdravlje.org.rs; ⁵slavica.maris@zdravlje.org.rs;

⁶vladimir.risimovic@zdravlje.org.rs

Ključne reči: Vanredne situacije, zdravstveni rizici, intervencije, epidemiološki nadzor, Imunizacija

SAŽETAK

Među značajnim problemima javnog zdravlja u svetu, je potencijalno suočavanje sa različitim rizicima i zdravstvenim pretnjama koje mogu imati stepen krizne ili vanredne situacije. To su zarazne bolesti, hemijski i radio nuklearni incidenti, kontaminacija hrane, prirodne katastrofe i pretnje povezane sa klimatskim promenama, uključujući ekstremne vremenske prilike i krčenje šuma. Shodno tome, u cilju obezbeđivanja što bolje zaštite zajednice i stanovništva na pogođenom području, razvijeni su različiti pristupi za jačanje sistema javnog zdravlja. U Republici Srbiji regionalnu zavode za javno zdravlje su nosioci aktivnosti upravljanja vanrednim situacijama na teritoriji svoje nadležnosti tokom svih faza trajanja ovih situacija. Istovremeno ostvaruju saradnju sa drugim zdravstvenim ustanovama, lokalnom samoupravom, javnim preduzećima, organizacijama civilnog društva i medijima i dr. Deo ništa manje važnih aktivnosti pripada periodu pre nastanka neke vanredne situacije, a koji se koristi za pripremljenost za reagovanje u slučaju potrebe. U organizaciji i sprovođenju aktivnosti tokom vanrednih situacija učestvuju sve organizacione celine Zavoda: delatnost epidemiologije i mikrobiologije, higijene i ekologije, i delatnost socijalne medicine. U ovom radu su opisane aktivnosti svih delatnosti Gradskog zavoda za javno zdravlje Beograd tokom dve različite vanredne situacije - poplavnog talasa 2014. godine i pandemije COVID-19 koja je počela 2020.

1. Uvod

Među akterima sistema javnog zdravlja u Republici Srbiji je i mreža regionalnih zavoda za javno zdravlje (RIPH), na čijem se vrhu nalazi Nacionalni Institut za javno zdravlje kao vodeća stručno-metodološka ustanova. Ključne aktivnosti ove mreže u vanrednim situacijama su prilično kompleksne i jasno definisane. Usmerene su na smanjenje efekata i posledica vanredne situacije, procenu, praćenje i planiranje svih mera i resursa, stvaranje uslova za brzo reagovanje i spasavanje stanovništva, kao i održavanje funkcionisanja sistema zdravstva i pružanja zdravstvene zaštite. Navedene aktivnosti su deo ciklusa upravljanja vanrednim situacijama tokom faza ublažavanja, pripremljenosti, reagovanja i oporavka. Poseban značaj imaju aktivnosti koje obuhvataju pripremljenost za reagovanje u vanrednim situacijama, a koje se sprovode u periodu pre

nastanka neke vanredne situacije. Pripremljenost čine koordinirani i kontinuirani procesi jačanja potrebnih kapaciteta, planiranja i implementacije mera u situacijama kada zdravstvene posledice imaju potencijal da prevaziđu rutinske sposobnosti zajednice da ih reši. Deo ovih aktivnosti odnosi se i na uspostavljanje i održavanje sistema obaveštavanja i komunikacije u kriznim i vanrednim situacijama. One se odnose na uspostavljanje liste institucija i lica za obaveštavanje i komunikaciju, kontinuirano ažuriranje podataka sa ove liste u cilju obezbeđivanja brze komunikacije, procenu sadržaja liste učesnika u ovom sistemu izvan zdravstvenog sektora prema prirodi vanredne situacije, pripremu, dopunu ili unapređenje sistema obaveštavanja (Nelson et al., 2007; Ministarstvo zdravlja Republike Srbije. 2018; Rose et al.; 2017 NACCHO, 2015). Po proglašenju vanredne situacije RIPH aktiviraju operativni plan za delovanja u vanrednim situacijama, pokreću prve organizacione aktivnosti i uspostavljaju sistem komunikacije i obaveštavanja. U tom kontekstu je neizostavna saradnja i komunikacija sa drugim zdravstvenim ustanovama, lokalnom samoupravom, javnim preduzećima i institucijama na teritoriji svoje nadležnosti (Ministarstvo zdravlja Republike Srbije. 2018; Rose et al., 2017; Zakon o javnom zdravlju, 2016).

Osnovne operativne aktivnosti su prvo obaveštenje o nastaloj situaciji, procena i analiza situacije (na osnovu raspoloživih podataka), procena potreba i učestvovanje u obezbeđivanju neophodne medicinske pomoći, sprovođenje mera preventivne medicinske zaštite, kao i predlaganje mera višim instancama i formiranje multidisciplinarnih timova (Ministarstvo zdravlja Republike Srbije. 2018; Rose et al. 2017; WHO, 2015)

Aktivnosti RIPH su u skladu sa stručno metodološkim uputstvom na nacionalnom nivou (prema aktuelnoj epidemiološkoj i vanrednoj situaciji), važećom zakonskom regulativom, kao i preporukama i uputstvima SZO za Operativni centar, odnosno praktičare javnog zdravlja, kreatore zdravstvene politike, vlasti i agencije odgovorne za upravljanje vanrednim situacijama u kojima je zdravlje stanovništva ugroženo. Shodno tome RIPH su uključeni u brzu procenu potreba zajednice koja je ugrožena nekom kriznom ili vanrednom situacijom, u cilju usmeravanju potreba za što bolji odgovor (koja populacija je u najvećem riziku od povreda, bolesti i smrtnog ishoda, procena vrste i količine potrebnih lekova i medicinskog materijala, procena potrebe evakuisane populacije u skloništa ili objekte za privremeni smeštaj, obnavljanje snabdevanja električnom energijom). Mere preventivne medicinske zaštite obuhvataju aktivnosti prevencije povreda i zaraznih bolesti, održavanje sistema epidemiološkog nadzora nad заразним bolestima, aspekte zaštite životne sredine i izloženosti kontaminantima, obezbeđivanje kontinuiteta pružanja neophodne zdravstvene zaštite, aktivnosti za očuvanja mentalnog zdravlja i psihološke podrške, promociju zdravlja, informisanje i edukacija opšte populacije. Navedene aktivnosti zavodi organizuju i sprovode prema prioritetima, u okviru delatnosti epidemiologije i mikrobiologije, higijene i ekologije, i delatnosti socijalne medicine, koje čine organizacionu strukturu RIPH (Ministarstvo zdravlja Republike Srbije. 2018; Zakon o javnom zdravlju, 2016; WHO, 2015).

U ovom radu prikazana su dva primera iz prakse koji opisuju aktivnosti Gradskog zavoda za javno zdravlje Beograd (IPH of Belgrade), kao jednog od RIPH u RS u vanrednim situacijama. Kao izvor podataka korišteni su podaci IPH of Belgrade: Godišnjih izveštaja o realizaciji Programa zaštite stanovništva od zaraznih bolesti na teritoriji grada Beograda za 2014, Izveštaji IPH of Belgrade o

aktivnostima povodom praćenja higijensko-epidemiološke situacije na poplavljenim područjima na teritoriji Beograd za 2014. godinu, Dnevni izveštaji o aktivnostima u vezi COVID-19 na teritoriji Beograda, za period mart 2020 - septembar 2021, Nedeljni izveštaji o epidemiološkoj situaciji u vezi COVID-19 na teritoriji Beograda, za period jul 2020 - septembar 2021.

Aktivnosti su navedene u skladu sa elementima upravljanja vanrednim situacijama (od identifikacije opasnosti, procene pretnje i rizika, preduzimanje organizacionih aktivnosti i aktiviranja odgovarajućeg plana za delovanje u vanrednoj situaciji, sprovođenja mera prevencije i ublažavanja, aktivnosti iz domena pripremljenosti, odgovora i informisanja javnosti, do faze oporavka), kao i prema delatnostima IPH.

2. Poplavni talas 2014. godine u Beogradu

Odmah po dobijanju informacija o prodoru poplavnog talasa na 7 gradskih opština (15.5.2014.) higijensko epidemiološke ekipe IPH of Belgrade su obišle ugrožene lokacije, a po proglašenju vanredne situacije aktiviran je Plan odbrane od poplava u Beogradu i sprovedene su najvažnije organizacione aktivnosti: formiran je Štab za vanredne situacije IPH of Belgrade, uspostavljena su 24/7 dežurstva i pripravnost, formirano je 8 higijensko-epidemioloških ekipa, aktivirana je mobilna ekotoksikološka jedinica, uspostavljena mreža za obaveštavanje i komunikacije, određena su odgovorna lica za saradnju sa mas medijima i javnošću.

Nakon brze procene epidemološke situacije, uspostavljen je kontinuirani epidemiološki nadzor nad zaraznim bolestima na teritoriji grada kao i u objektima za kolektivni smeštaj evakuisanih lica. Najteža situacija je bila u opštini Obrenovac, gde je u toku ovog poplavnog talasa bilo 80% teritorije opštine pod vodom, evakuisano oko 25.000 lica, od čega su 5.252 smeštena u prihvatne centre na teritoriji grada (u oko 30 objekata, u jednom momentu čak 50), među kojima su bile uglavnom starije osobe, ali i 1.270 dece i 236 beba. Uvedeno je kontinuirano izveštavanje Instituta za javno zdravlje Srbije i Ministarstva zdravlja (najpre na 6 sati, kasnije jednom dnevno). Epidemiološke ekipe IPH of Belgrade su svakodnevno bile prisutne na terenu do polovine jula 2014. (od 8,00 do 20,00 časova) radi sagledavanja epidemiološke situacije, koordinacije higijensko epidemioloških mera i aktivnost. U daljem periodu nadzor je nastavljen u saradnji sa epidemiologom doma zdravlja Obrenovac.

U slučajevima pojave zarazne bolesti organizovana i obavljena epidemiološka istraživanja sa predlogom protiv epidemijских mera, vršene mikrobiološke analize i ispitivanja uzorkovanog materijala, naložene mere DDD, obavljen nadzor nad sprovođenjem mera hemio i imunoprofilakse. Nije registrovana nijedna epidemija zarazne bolesti. O sprovedenim aktivnostima epidemioloških ekipa napisano je 105 informacija sa predlogom protiv epidemijских mera (delatnost epidemiologije i mikrobiologije) (GZZJZ, 2014a,b).

Svakodnevno je obavljan nadzor i kontrola vode, hrane, dispozicije otpadnih materija, sanacije terena, mapiranje terena i definisanje zona sa malim ili velikim rizikom, vršena dezinfekcija vode individualnih bunara, izrađene preporuke za distribuciju hrane u kolektivnim smeštajima, instrukcije za postupanje pre ulaska u objekte nakon povlačenja vode, instrukcije za bezbedno čišćenje prostora posle poplava (delatnost higijene i ekologije) (GZZJZ, 2014a,b).

Takođe je uzeto učešće u organizaciji zdravstvene zaštite u objektima za kolektivni smeštaj evakuisanih lica, pripremi i distribuciji edukativnog materijala za opštu populaciju, pripremi i postavljanju objava na web stranicu IPH of Belgrade, uspostavljena je otvorena telefonska linija za opštu populaciju i davanja saveta roditeljima za najmlađe preko savetovališta „Halo beba“ (delatnost socijalne medicine) (GZZJZ, 2014a).

Navedene aktivnosti spremnosti i odgovora u vanrednim situacijama su sadržane u Osnovnim nadležnostima država članica EU kada su u pitanju vanredne situacije, kao i metodološkim preporukama SZO (WHO, 2015; ECDPC, 2017). Kendrovski et al. su u članku o upravljanje zdravstvenim rizicima tokom poplava na Balkanu, čiji je poplava u Obrenovcu sastavni deo, ukazali da postoji potreba da se popuni jaz u znanju o ugroženosti javnog zdravlja u postojećim praksama upravljanja poplavama i integriše zdravlje pre, za vreme i posle poplava. Razmatranje lekcijske rano upozoravanje, pripremljenost i reagovanje, kao i integracija rezultata istraživanja doveli bi do boljeg razmatranja zdravstvenih rizika i prevencije poremećaja pružanja zdravstvenih usluga (Kendrovski et al., 2017). Istovremeno, analiza podataka o zdravstvenim rizicima usled katastrofalnih poplava ukazuje na značaj uticaja pripremljenosti na ublažavanje posledica po zdravlje od prirodnih katastrofa, posebno u odnosu na bolesti koje se prenose hranom i vodom (Paterson et al., 2018).

3. Pandemija COVID-19

Pandemija COVID-19 je najgora vanredna situacija u javnom zdravstvu u svetu od epidemije gripa 1918. Virusom je bilo zaraženo oko 500 miliona ljudi – jedna trećina svetske populacije – i registrovano je 50 miliona smrtnih ishoda širom sveta (dvostruko više od broja umrlih u Prvom svetskom ratu) (National Archives, 2021). COVID-19 se prvi put pojavio krajem 2019. godine u Vuhanu u Kini, 1. januara 2020. Veleprodajna pijaca morskih plodova Huanan u Vuhanu je zatvorena na neodređeno vreme zbog povezane veze sa izbijanjem virusa. U narednim danima Kina je objavila da su Vuhan i drugi gradovi zaključani u pokušaju da zaustave širenje virusa (Allam, 2020). Izolovan je novi korona virus, a 11. marta 2020. SZO je okarakterisala pojavu COVID-19 epidemije kao pandemiju (Wang et al., 2020; WHO, 2020). U Republici Srbiji prvi slučaj COVID-19 registrovan 06.03.2020. godine i epidemija je još u toku. Dana 15. 03. 2020. godine proglašeno je vanredno stanje na teritoriji cele države. a 20. 03. 2020. Ministar zdravlja je proglasio epidemiju od većeg epidemiološkog značaja. Od prvog registrovanog slučaja do 27.09.2021. ukupan broj obolelih osoba je 926.269 (od ukupno 5 601.570 testiranih osoba). Najveće vrednosti dnevnog proseka za sedmodnevni period su registrovani u novembarsko-januarskom piku (7.278 obolelih 4.12. 2020.), a zatim u sedmici aktuelnog pika septembar-oktobar 2021. (6.968 obolelih registrovano 19. 9.2021.). Prosečno učešće obolelih u Beogradu je oko 25% svih registrovanih obolelih u Srbiji (što je u skladu sa učešćem stanovnika Beograda u ukupnoj populaciji Srbije). Prema dostupnim podacima bolest se završila smrtnim ishodom kod 8.142 obolele osobe (smrtnost 0.88%) (Službeni glasnik RS, 2020; JHU Coronavirus Resource Center, 2021; Ministarstvo zdravlja Republike Srbije. 2023)

Korišćen je pristup pojačanog nadzora, kombinacija aktivnog otkrivanja slučajeva i mnogo češće zastupljenog pasivnog pristupa i obrade prijavljenih slučajeva (iz zdravstvenih ustanova, ustanova za kolektivni smetaj, radnih organizacija), mere ograničavanja širenja na individualnom nivou

(praćenje kontakata i određivanje mere karantina za kontakte,), zajedno sa graničnom kontrolom i merama u zajednici (socijalna/ fizička distanca, nošenje maske, mere u gradskom prevozu, razređenost broja osoba u zatvorenom prostoru i dr.) koje su, zavisno od aktuelne epidemiološke situaciji, bile rigoroznije ili sa popuštanjima. Takođe se vodilo računa o značaju obavljanja dnevnih aktivnosti uz preporučene mera predostrožnosti gde god je to bilo moguće (IZJZS, 2020; ECDPC, 2020; Ansah et. al., 2021; Hartley, 2020).

Epidemiolozi IPH of Belgrade su sa saradnicima obavili epidemiološku obradu 58.798 prijava obolevanja od COVID-19. Registrovano je i obrađeno 87 epidemija obolevanja izazvanog novim korona virusom (u zdravstvenim ustanovama, radnim organizacijama, ustanovama za kolektivni smeštaj iz mreže socijalne zaštite) i napisano 111 informacija sa predlogom protivepidemijskih mera.

Zdravstvenim i ustanovama socijalne zaštite na teritoriji Beograda i dalje se kontinuirano pruža stručno-metodološka pomoć radi otkrivanja i postupanja sa obolelima od COVID-19. Za potrebe svakodnevne komunikacija sa lekarima iz zdravstvenih ustanova u Beogradu, obezbeđena je 24/24 dostupnost epidemiologa GZZJZ. Obavljeno je preko 14.000 konsultacija.

Sproveden je zdravstveni nadzor nad 7.057 osoba koje su se javile Epidemiološkoj službi IPH of Belgrade po povratku iz zemalja u kojima postoje COVID-19 u cilju sprečavanja unošenja i širenja ovih bolesti.

Obavljeno je praćenje kontakata sa osobama obolelim od COVID-19, posebno kod zaposlenih i pacijenata u zdravstvenim ustanovama, članova kolektiva predškolskih ustanova i ustanova kolektivnog smeštaja iz sistema socijalne zaštite (44.040). U telefonskom kontaktiranju osoba pozitivnih na COVID-19, praćenju i savetovanju njihovih kontakata osim zaposlenih u epidemiologiji učestvovali su et aladnici ostalih delatnosti IPH of Belgrade, lekari na specijalizaciji koji su imali prekid rada specijalističke nastave i lekari angazovani od strane UNOPSa. Našet aladnici su učestvovali i u davanju saveta I odgovora na pitanja građana i predstavnika različitih radnih organizacija, predškolskih ustanova i ustanova iz mreže socijalne zaštite putem elektronske pošte (8.100). Rezultati različitih autora su ukazali da primena snažnog sistema nadzora sa aktivnim otkrivanjem slučajeva, brzim praćenjem kontakata i primenom mere karantina kontakata, zajedno sa merama u zajednici zasnovanim na procenama rizika, mogu pomoći da se ograniči širenja izbijanja COVID-19. Na nesumnjivu efektivnost ovakvog sistema nadzora svakako utiču broj asimptomatskih slučajeva, zatim obolelih sa blažom formom bolesti koji mogu ostati neprepoznati, kao i kapaciteti zdravstvenog sistema koji su potrebni da obezbede zahteve ovog nadzora (Keeling et al., 2020; Pung at. al., 2021).

Povodom pojave obolevanja od COVID 19 među učenicima i zaposlenima u 28 škola na teritoriji Beograda obavljeno je 1559 epidemioloških ispitivanja (napisano 95 informacije sa predlogom protivepidemijskih mera) (IZJZS i Ministarstvo prosvete nauke i tehnološkog razvoja, 2022).

Za potrebe uzorkovanja i transport biološkog materijala od početka epidemije uspostavljena je 24-časovna pripravnost terenskih timova. Tokom perioda mart 2020 -septembar 2021. timovi su obavili oko 3000 izlazaka na teren a izvršeno je uzorkovanje i transport 31.072 briseva za PCR do

referentnih laboratorija. Dodatno, u samo u COVID ambulanti IPH of Belgrade uzorkovano je 30.100 briseva za PCR, 710 uzoraka krvi za potrebe serološkog ispitivanja na prisustvo antitela na novi korona virus i 1015 (2021) briseva za detekciju novog korona virusom primenom brzih antigenskih testova (GZZJZ, 2021a,b).

Za imunizaciju stanovništva u našoj zemlji protiv COVID-19 obezbeđene su vakcine četiri proizvođača: Sinofarm, Gam-Covid-Vac, Pfizer i Astra Zeneca. Prioritetne grupe za imunizaciju su: zaposleni u zdravstvenim ustanovama, zaposleni u Domovima za stara lica i drugim ustanovama socijalne zaštite, osobe starije od 65 godina koje stalno borave u domovima za stare i drugim ustanovama socijalne zaštite, osobe starije od 75 godina u opštoj populaciji, osobe sa komorbiditetima stariji od 65 godina, osobe zaposlene u određenim ustanovama značajnim za funkcionisanje društva (Ministarstvo zdravlja RS, 2020).

U cilju postizanja što većeg obuhvata imunizacijom protiv kovid-19, izbegavanja gužvi i dugog čekanja, osim vakcinalnih punktova u zdravstvenim ustanovama, otvoreni su vakcinalni punktovi u halama Sajma i Belexpo centra (uz podršku i logistiku Kancelarije za IT i e-Upravu Valade RS). U saradnji sa domova zdravlja i lokalnom samoupravom organizovana je i vakcinacija u domovima za smeštaj starih lica i drugim ustanovama iz mreže socijalne zaštite, kućnim uslovima za nepokretne sugrađane, zatim vakcinacija na privremeno formiranim punktovima za potrebe stanovnika u ruralnim delovima opština, vakcinacija u formiranim punktovima tržnih centara i vakcinacija u mobilnom autobusu koji je specijalno i namenski opreremljen za ovu aktivnost.

Osim vakcinacije protiv kovid-19, intenzivno se sprovodila imunizacija vulnerabilnih grupa stanovništva (pacijenti sa hroničnim plućnim, kardiovaskularnim, metaboličkim bolestima, korisnici u Domovima za stara lica i drugim zdravstveno-socijalnim ustanovama) protiv gripa i pneumokoka, kako bi se sprečila pojava udruženih infekcija sa virusom SARS-Cov-2.

Od početka sprovođenja preporučene imunizacije (kraj decembra 2020. godine) do 20.09.2021. godine na teritoriji Beograda ukupno je vakcinisano 797.643 građana prvom dozom vakcine protiv COVID-19 (57.50% punoletne populacije Beograda), dok je 768.388 građana primilo i drugu dozu (55.43% punoletne populacije Beograda). Trećom dozom vakcine protiv kovid-19 imunizovan je 128481 stanovnik Beograda (9.27% punoletne populacije Beograda).

Najveći obuhvat vakcinisanih u Beogradu registruje se u dobnim grupama 65-74 godine (82%), starijih od 75 godina (78,2%) i u dobnoj grupi 50-64 godine (64,63%). Ženski pol je za oko 10% više zastupljen u odnosu na muški pol. Obuhvat vakcinisanih u ustanovama za smeštaj starih lica sa dve doze iznosi 69,7 %, a sa tri doze 19,3% (GZZJZ, 2021b).

Sa obuhvatom od 47,60% u Srbiji, i 55.43% punoletne populacije Beograda nije postignut kolektivni imunitet, tako da je sa dominacijom delta soja virusa SARS-CoV-2 krajem jula i početkom avgusta došlo do porasta obolevanja i novog talasa obolevanja, kao i u drugim državama u svetu i okruženju, ali je među teško obolelim, hospitalizovanim i pacijentima sa smrtnim ishodom dominantan udeo nevakcinisanih, što je svakako doprinos imunizacije (Bartsch et al., 2020; Moghadas et al., 2021; Huang et al., 2022).

U cilju prevencije širenja COVID-19 infekcije, napisano je 40 stručnih preporuka i uputstava za prevenciju širenja infekcije u različitim kolektivima i radnim organizacijama i event industriji. Preporuke su napisali specijalisti higijene, a odnose se na upotrebu lične zaštitne opreme, primenu mera u javnom linijskom prevozu, upotrebu veštačke klimatizacije, rad dnevni centara i klubova u sistemu socijalne zaštite, reorganizaciju rada u radnim organizacijama, rad pozorišta i ustanova kulture, sportsko rekreativnih objekata i kupališta, frizerskih salona, ugostiteljskih objekata, održavanje obuka itd. Preporuke i uputstva su napisana u skladu sa dokazima i smernicama međunarodnih relevantnih institucija (**delatnost higijene i ekologije**) (ECDPC, 2020b; WHO, 2021; ECDPC, 2020c).

Značajan segment aktivnosti odnosio se na sprovođenje zdravstvenog vaspitanja i informisanje građana (telefonskim putem približno 42.010 lica zdravih/obolelih/sa sumnjom na obolenje i/ili u neposrednom kontaktu sa obolelima od zaraznih bolesti), pripremu edukativnih materijala i tekstova u vezi sa COVID-19 namenjenih građanima, praćenje realizacije medijskih priloga, rad na internet stranici GZZJZ Beograd posvećen materijalima u vezi sa COVID-19 (279.068 pregleda). U iste svrhe obavljeno je 9.339 medijska nastupa (TV, radio emisije, članci u novinama). Urađeno je i više edukativnih postera i lifleta, u cilju promocije imunizacije, za opštu populaciju ali i za pojedine ranjive i specifične populacione grupe (studenti, starija populacija, Romi). Poster i štampani u 20.000, a lifleti u 350.000 primeraka. Dodatno, u okviru partnerske saradnje Gradskog zavoda za javno zdravlje Beograd i Biblioteke grada Beograda, poster i lifleti su distribuirani u e-obliku putem fejsbuk stranice Biblioteke grada Beograda. Telefonske informacije za stanovnike Beograda i putnike iz međunarodnog saobraćaja pružene su za 13.800 građana (**delatnosti socijalne medicine**)(GZZJZ, 2021c).

Osim opisanih aktivnosti, stručnjaci Delatnosti epidemiologije i mikrobiologije su učesnici dve studije seroprevalencije (Nacionalna studija seroprevalencije i molekularne karakterizacije SARS-CoV-2 virusa u Srbiji, 2020 i aktuelna ponovljena seroepidemiološka studija, u kojoj su ispitanici isti stanovnici Beograda koji su učestvovali u prvoj studiji). Rezultati obe studije i analiza podataka rutinskog rada IPH of Belgrade o preduzetim merama će dopuniti znanja o epidemiološkim i serološkim karakteristikama virusa SARS-CoV-2 i omogućiti sagledavanje efektivnosti preduzetih mera u našoj sredini.

4. Zaključak

U radu su prikazani brojne aktivnosti, ali i izazovi javnog zdravlja u slučaju vanrednih situacija. Počinju u periodu pre nastanka neke vanredne situacije, obuhvataju pripremljenost, jačanje kapaciteta, procenu situacije, planiranje i implemenatciju mera, zatim uspostavljanje i održavanje sistema obaveštavanja i komunikacije, kao et aladanju sa akterima izvan zdravstvenog sektora. Obzirom da su uvek kompleksne i da nose elemente nepredvidljivosti, razmena iskustava i prenošenje stečenih znanja je dobra praksa za unapređenje ciklusa upravljanja vanrednim situacijama.

LITERATURA

NELSON, C., LURIE, N., WASSERMAN, J., ZAKOWSKI, S. 2007: "Conceptualizing and defining public health emergency preparedness". *Am J Public Health*, 97(1): S9-11.

MINISTARSTVO ZDRAVLJA REPUBLIKE SRBIJE (2018): *Program zaštite i spasavanja u vanrednim situacijama – odgovor zdravstvenog sektora*. Dostupno na: <https://www.zdravlje.gov.rs/tekst/344842/program-zastite-i-spasavanja-u-vanrednim-situacijama.php> Pristupljeno 10.03.2023.

ROSE, D.A., MURTHY, S., BROOKS, J., BRYANT, J. (2017) "The Evolution of Public Health Emergency Management as a Field of Practice". *Am J Public Health*, 107(S2), pp. 126-S133. doi:10.2105/AJPH.2017.303947

NATIONAL ASSOCIATION OF COUNTY AND CITY HEALTH OFFICIALS (NACCHO) (2015): *Project public health ready criteria*. Dostupno na: <http://www.naccho.org/uploads/downloadable-resources/PPHR-Criteria-Version-8-FINAL-2.pdf>. Pristupljeno 10.03.2023.

ZAKON O JAVNOM ZDRAVLJU (2016) *Službeni glasnik RS*, br. 15/2016

WORLD HEALTH ORGANIZATION (WHO) (2015): *Framework for a public health emergency operations centre*. Dostupno na: http://apps.who.int/iris/bitstream/10665/196135/1/9789241565134_eng.pdf?ua=1. Pristupljeno 09.03.2023.

GRADSKI ZAVOD ZA JAVNO ZDRAVLJE BEOGRAD (GZZJZ) 2014a: *Godišnji izveštaji o realizaciji Programa zaštite stanovništva od zaraznih bolesti na teritoriji grada Beograda za 2014. godinu*. Beograd, Srbija.

GRADSKI ZAVOD ZA JAVNO ZDRAVLJE BEOGRAD (GZZJZ) 2014b: *Izveštaji o aktivnostima Gradskog zavoda za javno zdravlje Beograd povodom praćenja higijensko-epidemiološke situacije na poplavljenim područjima na teritoriji Beograda, za period 15.5.-17.7.2014*. Beograd, Srbija.

EUROPEAN CENTRE FOR DISEASE PREVENTION AND CONTROL (ECDC). 2017: "Public health emergency preparedness - Core competencies for EU Member States". Stockholm: ECDC. doi: 10.2900/049462

KENDROVSKI, V., MATTHIES, F., CERKEZ, G., et al. 2017: "Managing Health Risks during the Balkans Floods". *AJCC*, 6:597-606. <https://doi.org/10.4236/ajcc.2017.64030>

PATERSON, D.L., WRIGHT, H., HARRIS, P.N.A. 2018: "Health Risks of Flood Disasters". *Clin Infect Dis*, 67(9): 1450–1454. <https://doi.org/10.1093/cid/ciy227>

NATIONAL ARCHIVES. NATIONAL ARCHIVES NEWS (2021): *The flu pandemic of 1918*. Dostupno na: <https://www.archives.gov/news/topics/flu-pandemic-1918> Pristupljeno 09.03.2023.

ALLAM, Z. 2020: "The First 50 days of COVID-19: A Detailed Chronological Timeline and Extensive Review of Literature Documenting the Pandemic". *Surveying the Covid-19 Pandemic and its Implications*, 1-7. doi:10.1016/B978-0-12-824313-8.00001-2

WANG, C., HORBY, P.W., HAYDEN, F.G., GAO, G.F. 2020: "A novel coronavirus outbreak of global health concern". *Lancet*, Feb 15;395(10223):470-473. doi: 10.1016/S0140-6736(20)30185-9. Epub 2020 Jan 24. Erratum in: *Lancet*. 2020 Jan 29.

WORLD HEALTH ORGANIZATION (2020): *WHO Director-General's opening remarks at the media briefing on COVID-19*. Dostupno na: <https://www.who.int/dg/speeches/detail/who-director-general-sopening-remarks-at-the-media-briefing-on-covid-19---11-march-2020>. Pristupljeno> 10.03.2023

ODLUKA O PROGLASENJU VANREDNOG STANJA 2020: *Službeni glasnik RS*, br. 29/2020

JHU CORONAVIRUS RESOURCE CENTER (2022): Available at: <https://coronavirus.jhu.edu/region/serbia>

MINISTARSTVO ZDRAVLJA REPUBLIKE SRBIJE (2023): *Korona virus 2019*. Dostupno na: <https://covid19.rs/homepage-english/> Pristupljeno: 10.03.2023.

INSTITUT ZA JAVNO ZDRAVLJE SRBIJE „DR MILAN JOVANOVIĆ BATUT“ (IZJZS) 2020: "Stručno metodološko uputstvo za kontrolu unošenja i sprečavanje širenja novog korona virusa SARS CoV 2 u Republici Srbiji". Beograd, Srbija.

EUROPEAN CENTRE FOR DISEASE PREVENTION AND CONTROL (ECDPC) 2020a: *Strategies for the surveillance of COVID-19*. Stockholm, Sweden.

ANSAH, J.P., MATCHAR, D.B., SHAO WEI, S.L., et al. 2021: "The effectiveness of public health interventions against COVID-19: Lessons from the Singapore experience". *PLoS ONE*, 16(3): e0248742. <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0248742>

HARTLEY, D.M., PERENCEVICH, E.N. 2020: "Public Health Interventions for COVID-19 Emerging Evidence and Implications for an Evolving Public Health Crisis". *JAMA*, 323(19):1908-1909.

KEELING, M.J., HOLLINGSWORTH, T.D., READ, J.M. 2020: "Efficacy of contact tracing for the containment of the 2019 novel coronavirus (COVID-19)". *J Epidemiol Community Health*, 74:861–866. doi:10.1136/jech-2020-214051

PUNG, R., COOK, A.R., CHIEW, C.J., et al. 2021: "Effectiveness of Containment Measures Against COVID-19 in Singapore Implications for Other National Containment Efforts". *Epidemiology*, 32(1):79–86.

INSTITUT ZA JAVNO ZDRAVLJE SRBIJE „DR MILAN JOVANOVIĆ BATUT“, MINISTARSTVO PROSVETE NAUKE I TEHNOLOŠKOG RAZVOJA 2022: *Instrukcije i uputstva Tima za praćenje i koordinisanje primene preventivnih mera u radu škola*, Septembra 2020. (poslednja dopuna verzija - septembar 2022.)

GRADSKI ZAVOD ZA JAVNO ZDRAVLJE BEOGRAD (GZZJZ) 2021a: *Dnevni izveštaji o aktivnostima u vezi COVID-19 na teritoriji Beograda, za period mart 2020 - septembar 2021*. (nepublikovano)

GRADSKI ZAVOD ZA JAVNO ZDRAVLJE BEOGRAD (GZZJZ) 2021b: *Nedeljni izveštaji o epidemiološkoj situaciji u vezi COVID-19 na teritoriji Beograda, za period jul 2020 - septembar 2021*. (nepublikovano)

MINISTARSTVO ZDRAVLJA RS, NACIONALNI KOORDINACIONI TIM ZA SPROVOĐENJE IMUNIZACIJE PROTIV COVID-19, Stručni komitet za imunizaciju Instituta za javno zdravlje Srbije „Dr Milan Jovanović Batut“. 2020: *Operativni plan za imunizaciju protiv COVID-19 u Republici Srbiji*. Beograd, Srbija.

BARTSCH, S.M., O'SHEA, K.J., FERGUSON, M.C., et al. 2020: "Vaccine efficacy needed for a COVID-19 coronavirus vaccine to prevent or stop an epidemic as the sole intervention". *Am J Prev Med*, 59(4):493-503. doi:10.1016/j.amepre.2020.06.011

MOGHADAS, S.M., VILCHES, T.N., ZHANG, K., et al. 2021: "The impact of vaccination on COVID-19 outbreaks in the United States". *medRxiv [Preprint]*, Jan 2:2020.11.27.20240051. doi: 10.1101/2020.11.27.20240051. Update in: *Clin Infect Dis*. 2021 Dec 16;73(12):2257-2264.

HUANG, C., YANG, L., PAN, J., XU, X., PENG, R. 2022: "Correlation between vaccine coverage and the COVID-19 pandemic throughout the world: Based on real-world data". *J Med Virol*, May;94(5):2181-2187. doi: 10.1002/jmv.27609.

EUROPEAN CENTRE FOR DISEASE PREVENTION AND CONTROL (ECDC) 2020b: *Guidelines for the implementation of nonpharmaceutical interventions against COVID-19 - Guidance 24 Sep 2020*. Dostupno na: <https://www.ecdc.europa.eu/sites/default/files/documents/covid-19-guidelines-non-pharmaceutical-interventions-september-2020.pdf> Pristupljeno: 11.03.2023.

WORLD HEALTH ORGANIZATION (WHO) 2021: *Preventing and mitigating COVID-19 at work: Policy Brief*. Dostupno na: <https://www.who.int/publications/i/item/WHO-2019-nCoV-workplace-actions-policy-brief-2021-1>

EUROPEAN CENTRE FOR DISEASE PREVENTION AND CONTROL (ECDPC) 2020c: *Considerations for infection, prevention and control measures on public transport in the context of COVID-19*. Stockholm, Sweden.

GRADSKI ZAVOD ZA JAVNO ZDRAVLJE BEOGRAD 2021c: *Godišnji izveštaj GZZJZ o realizaciji poslova i zadataka iz opšteg interesa 2020 i 2021*. Beograd, Srbija.

POGLAVLJE 11

ZDRAVSTVENO PROMOTIVNE I EDUKATIVNE AKTIVNOSTI I METODE NJIHOVOG SPROVOĐENJA U TOKU PANDEMIJE

Marković Marija¹, Mirković Milan², Bubera Ninić Aleksandra³, Grujić Anđelka⁴,
Stefanović Nemanja⁵, Todorović Jovana⁶, Bajčetić Milica⁷, Branković Biljana⁸

^{1,4,5,8}Gradski zavod za javno zdravlje Beograd, ²Fakultet tehničkih nauka, Univerzitet u Novom
Sadu, ³Specijalistička ordinacija iz oblasti psihijatrije „Bubera“ Beograd
^{6,7}Medicinski fakultet, Univerzitet u Beogradu

¹markovic.marija@zdravlje.org.rs; ²mmirkov@uns.ac.rs, ³aleksandrija@gmail.com,
⁴andjelka.grujicic@zdravlje.org.rs; ⁵nemanja.stefanovic@zdravlje.org.rs,
⁶jole6989@hotmail.com, ⁷mbajcetic@doctor.com, ⁸biljana.brankovic@zdravlje.org.rs

SAŽETAK

Komunikacija putem digitalnih tehnologija jedan je od najzastupljenijih načina informisanja javnosti i sve češće je koriste zdravstveni profesionalci u svakodnevnom radu, a njen značaj dodatno je naglašen u toku pandemije COVID-19. Online edukacija zdravstvenih radnika et aladnika od strane Medicinskog fakulteta u Beogradu, edukacija zaposlenih u predškolskim ustanovama od strane Gradskog zavoda za javno zdravlje Beograd, kreiranje mobilne aplikacije za prevenciju povreda kod dece, online servis za pružanje psihološke podrške tretmana, digitalni zdravstveno promotivni materijali- primeri su uspešnog digitalnog komuniciranja zdravstvenih profesionalaca između sebe i sa opštom populacijom. Među brojnim prednostima ovakvog načina komunikacije istaknuti su veća fleksibilnost u radu i veći obuhvat ciljne populacije, dok su kao glavni izazovi i nedostaci navedene tehničke poteškoće, nemogućnost adekvatnog monitoringa nad auditorijumom, i nedostatak ili poteškoće u proceni povratne neverbalne komunikacije.

Ključne reči: pandemija COVID-19, edukacija, online edukacija, javno zdravlje

1. Uvod

Sa brzim razvojem interneta i informacionih tehnologija, kao i različitih digitalnih medija, komunikacija putem digitalnih tehnologija u današnje vreme predstavlja jedan od najzastupljenijih načina informisanja korisnika u savremenom svetu u gotovo svim sferama života, shodno tome i u oblasti očuvanja i unapređenja zdravlja. Digitalna tehnologija je postala konvencionalna metoda zdravstvenog obrazovanja za širu javnost i ima potencijal da utiče na zdravstveno ponašanje (Wen R et al., 2015). Ona se i u našoj zemlji sve češće koristi od strane zdravstvenih profesionalaca i njihovih saradnika, kako u toku rada sa pacijentima, tako i u sticanju novih znanja i veština kroz kontinuiranu edukaciju putem različitih online platformi (Marković et al., 2019).

Značaj ovog načina komunikacije je dodatno naglašen sa početkom i u toku pandemije COVID - 19, kada su smanjenje broja fizičkih kontakata sa drugim osobama i držanje fizičke distance postale jedne od najznačajnijih protivepidemijskih mera u borbi sa ovim virusom, a u isto vreme je postojala potreba za održavanjem adekvatne komunikacije sa kolegama, studentima, korisnicima različitih zdravstvenih usluga i širom javnošću koja je podrazumevala kako razmenu iskustava tako i transfer znanja putem različitih edukacija, zatim različite vidove savetovanja, pružanja psihološke podrške i sl.). Osim za edukacije, digitalne tehnologije se sve češće koriste i u terapijskom radom, naročito u različitim oblicima savetovanja i psihoterapije.

2. Edukacija zdravstvenih radnika et aladnika tokom pandemije virusa COVID - 19

Medicinski fakultet Univerziteta u Beogradu organizuje postdiplomske programe namenjene edukaciji u oblasti javnog zdravlja za doktore medicine, kao i za buduće profesionalce u oblasti javnog zdravlja drugih obrazovnih profila. Programi koji se sprovode na Medicinskom fakultetu Univerziteta u Beogradu i u Školi javnog zdravlja i menadžmenta u sistemu zdravstvene zaštite a koji se odnose na postdiplomeske edukacije iz oblasti javnog zdravlja su: Master javnog zdravlja, Master menadžmenta u sistemu zdravstvene zaštite, Specijalizacija iz socijalne medicine, kao i doktorske Akademske studije iz javnog zdravlja (Medicinski fakultet Univerziteta u Beogradu, 2022). Pandemija COVID-19 donela je sa sobom nove izazove: poremećenu rutinu, veliki broj studenata uključen u odgovor na pandemiju, prilagođavanje vanrednim okolnostima, dok su se međunarodni studenti suočili sa dodatnim poteškoćama (Hayat et al., 2021).

U skladu sa novonastalim okolnostima organizovano je *online* učenje preko Moodle platforme, ranije korišćene za određene izborne predmete i nekoliko programa kombinovanog učenja. *Online* učenje tokom pandemije odvijalo se na dva načina: sinhrono i asinhrono (Shandra et al., 2021). Asinhrono učenje se sprovodilo kroz snimljena predavanja, audio i video zapise, a sinhrono učenje putem virtuelne učionice. Glavni problem sa kojim smo se suočili kod sinhronog učenja odnosio se na probleme sa serverom, pošto mnogi učenici i/ili nastavnici nisu mogli da pristupe Moodle-u u zakazano vreme.

Master studije javnog zdravlja na početku pandemije pohađalo je 15 kandidata, a nastava se odvijala na 12 predmeta (10 obaveznih i 2 izborna). Teorijska nastava sprovodila se putem snimljenih predavanja, vežbi i seminara, kao i kroz diskusije, zadatke, studije slučaja i *online* konsultacije. Ispiti su se obavljali *F2F* u učionicama, s obzirom da Medicinski fakultet nije dozvolio *online* ispitivanja. Slični problemi javljali su se i u sprovođenju specijalističke nastave iz socijalne medicine, uz dodatni problem mogućnosti specijalizanata da prisustvuju nastavi, s obzirom da su mnogi od njih, zaposleni u zavodima za javno zdravlje bili uključeni u odgovor zdravstvenog sistema na COVID-19 u ustanovama na primarnom, sekundarnom i tercijarnom nivou

Na programu doktorskih studija najveći izazov za kandidate bilo je sprovođenje istraživanja, usled prelaska velikog broja zdravstvenih ustanova u kovid režim rada, odnosno usled nemogućnosti pristupa pacijentima. Objavljivanje rada, koje je uslov za odbranu teze, bilo je otežano s obzirom da su mnogi časopisi bili više zainteresovani za istraživanja u vezi sa kovidom. Takođe, javne odbrane doktorskih disertacija nisu mogle da budu organizovane u periodu vanrednog stanja i/ili u periodu kada je bilo zabranjeno okupljanje više od pet lica u zatvorenom prostoru.

Poput mnogih drugih univerziteta i Medicinski fakultet, Univerziteta u Beogradu i Škola javnog zdravlja i menadžmenta u sistemu zdravstvene zaštite suočili su se sa brojnim izazovima organizovanja *online* aktivnosti tokom pandemije COVID-19. Prednost Medicinskog fakulteta bila što su *online* platformu već koristili i studenti i profesori, a veliki deo sadržaja je već bio dostupan za adaptaciju. Međutim, zadovoljstvo studenata i nivo znanja koji su stekli tek treba da se proceni.

3. Online edukacija zaposlenih u predškolskim ustanovama

Imajući u vidu više različitih faktora- epidemiološku situaciju u našoj zemlji, i Beogradu - u kome živi gotovo trećina naše populacije, obim radnih obaveza - kako zaposlenih u našoj ustanovi tako i zaposlenih u predškolskim ustanovama, Gradski zavod za javno zdravlje Beograd je odlučio da svoje aktivnosti prilagodi postojećoj situaciji i potrebama korisnika i sprovede novi način edukacije zaposlenih u predškolskim ustanovama putem ZOOM platforme. Edukacija je obuhvatala održavanje predavanja iz oblasti sprečavanja pojave i širenja zaraznih bolesti i obuke u cilju unapređenja zdravstveno-vaspitnog rada sa decom predškolskog uzrasta, a zajednički su je sprovodili Centar za kontrolu i prevenciju zaraznih bolesti, Službe za epidemiologiju i Centar za promociju zdravlja, Službe za socijalnu medicinu.

Obuke su realizovane u periodu novembar - decembar 2020. godine za svih 17 predškolskih ustanova na teritoriji grada Beograda, i prisustvovalo im je ukupno 837 učesnika (medicinskih sestara, vaspitača i stručnih saradnika) zaposlenih u ovim ustanovama. Sve obuke su vršene u terminu od 13.00 časova, koji je odabran na osnovu prethodnih konsultacija sa predškolskim ustanovama, pošto je zaključeno da je u ovom terminu najveća mogućnost prisustva zaposlenih edukacijama imajući u vidu njihov obim posla i smenski rad. Trajanje obuke iznosilo je 60-75 minuta -zavisno od aktivnosti polaznika, a sadržaj obuke je obuhvatao teme: "COVID -19 u dečijim kolektivima" i "Fizička aktivnost u predškolskom uzrastu - značaj fizičke aktivnosti i preporuke za vreme epidemije COVID-19".

Tokom izlaganja obe prezentacije učesnici obuke mogli su da u svakom trenutku postavе pitanja u prostoru predviđenom za komunikaciju (chat), na koja su predavači nakon održanih prezentacije usmeno odgovarali. Same prezentacije su u toku odvijanja edukacija naknadno dopunjavane u skladu sa pitanjima i potrebama učesnika. Prezentacija su učesnici mogli da preuzmu putem linka, kako bi informacije iz njih koristili u svom daljem radu, a materijal je naknadno poslat i na zvanične adrese predškolskih ustanova.

Učesnicima obuke je data mogućnost da, u roku od sedam dana nakon završene edukacije pošalju dodatna pitanja u vezi izloženih tema, nakon čega je kreiran dokument sa pitanjima i odgovorima i poslat svim ustanovama, kako bi imale adekvatne informacije koje će im biti korisne u daljem radu.

U toku održavanja pojedinih edukacija bilo je nekoliko tehničkih problema u smislu gubitka internet konekcije i nemogućnosti da se predavači čuju i vide na nekoliko desetina sekundi do par minuta, ali su oni veoma brzo otklonjeni, a sadržaj izložen u toku gubitka konekcije je ponovljen od strane predavača.

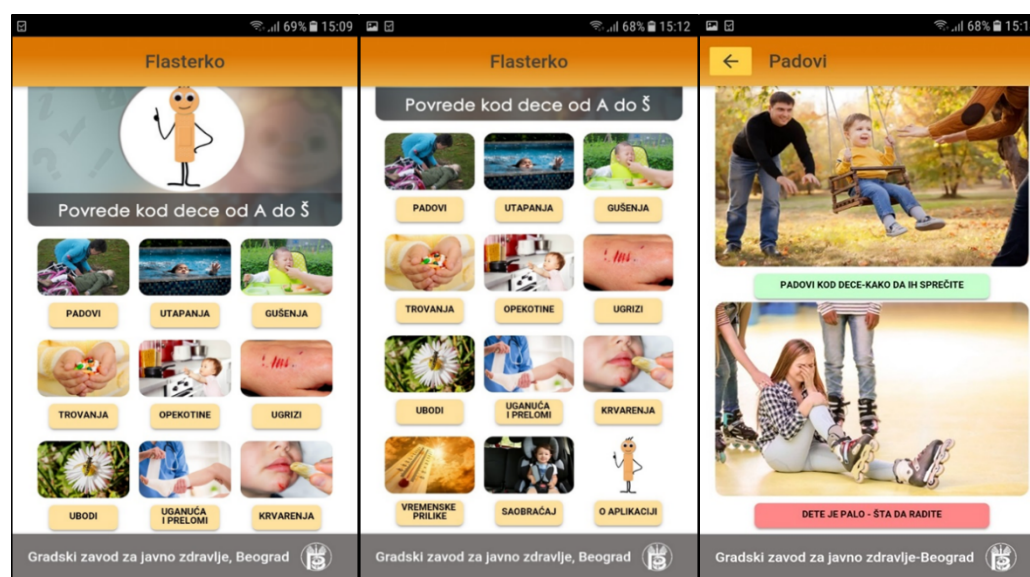
Najveći izazov u sprovođenju online edukacije bio je zadovoljenje tehničkih uslova od

strane korisnika, kao i adekvatno evidentiranje prisutnih na samoj edukaciji, s obzirom da su istoj mnogi pristupali sa uređaja koji nisu njihovi. Predavači su istakli da je u toku online edukacije bio primetan nedostatak povratne neverbalne komunikacije koju imaju od strane auditorijuma u toku klasične edukacije. Takođe, prisustvo polaznika u toku trajanja cele edukacije isključivo je na bilo savesti samih polaznika, pošto se na drugi način nije mogao izvršiti monitoring fizičkog prisustva učesnika.

Međutim, uprkos navedenim izazovima, uvideli smo brojne prednosti vršenja online edukacija-uz postojeće tehničke mogućnosti naše ustanove, priprema i izvođenje ONLINE edukacija nisu previše zahtevni, a omogućavaju lagodniji način prisustvovanja i učesnicima i predavačima, oduzima im manje vremena u odnosu na fizičko prisustvovanje edukacijama, a zabeleženi broj polaznika ukazuje da je odziv veći u odnosu na održavanje klasičnih edukacija u predškolskim ustanovama, tako da se uz manje vremena postiže veći obuhvat ciljne populacije.

a. Mobilna aplikacija o prevenciji povreda kod dece

Polaznici edukacije su takođe imali priliku da se upoznaju i sa mobilnom aplikacijom „Flasterko – povrede kod dece od A do Š“, koju je kreirao tim stručnjaka Gradskog zavoda za javno zdravlje Beograd, uz konsultacije sa stručnjacima Crvenog krsta Srbije i specijalistima pedijatrije sa dugogodišnjim kliničkim iskustvom. Aplikacija pruža osnovne informacije o povredama dece, kao i posledicama po zdravlje uzrokovanim uticajima vremenskih prilika. Sadržaj aplikacije strukturiran je prema najčešćim vrstama povreda - od padova, utapanja, opekotina, promrzlina, trovanja, gušenja, uboda insekata, ugriza životinja, do povreda u saobraćaju. Svaka tema je podeljena na dva dela- prvi, koji se odnosi na preporučene aktivnosti u cilju smanjenja rizika od nastanka povrede, i drugi, koji se odnosi na reagovanje i aktivnosti ukoliko dođe do povređivanja. Ova mobilna aplikacija predstavlja savremeni način informisanja roditelja u našoj sredini o mogućnostima sprečavanja i zbrinjavanja povreda, koji je u skladu sa ograničenim vremenom i velikom mobilnošću kao posledicama savremenog načina života.

Slika 1. Mobilna aplikacija o povredama. Izvor: Gradski zavod za javno zdravlje Beograd

4. Usluge informacionih tehnologija u službi psihološke podrške i online edukacije tokom pandemije

Početak globalne pandemije početkom 2020. godine izazvao je ogroman pomak aktivnosti iz fizičkog u virtuelni domen, ponekad gotovo preko noći. Iako je društvo u celini bilo duboko uzdrmano ovom iznenadnom i nezapamćenom promenom, neki sektori su bili posebno pogođeni – naročito oni u kojima se osnovni procesi oslanjaju na komunikaciju i interakciju licem u lice. Među njima su bili i zdravstveni i obrazovni sektor, gde su zdravstveni stručnjaci i nastavnici bili primorani da pokušaju da pronađu alternativna rešenja za nastavak svog rada na što normalniji način, pošto nisu bili u mogućnosti da budu u fizičkoj blizini svojih pacijenata ili učenika.

Srećom, dostignuća u domenu informaciono-komunikacionih tehnologija (IKT) učinila su ovu iznenadnu tranziciju donekle podnošljivom, budući da postoje brojni alati za onlajn komunikaciju (tj. telekonferencije) između kojih korisnici mogu da biraju i koji se uglavnom mogu koristiti besplatno ili za minimalnu naknadu koja je obično pristupačna na institucionalnom nivou. Međutim, većina njih nije bila specifično dizajnirana za scenarije u kojima su se iznenada koristili, tako da bi nakon kratkog perioda ushićenja zbog mogućnosti da nastave sa radom i u novonastalim okolnostima, korisnici počeli da se osećaju frustrirano zbog tehničkih problema povezanih sa upotrebom online alata ili nedostatka funkcionalnosti koje bi doprinele lakšem obavljanju posla. Etablirani dobavljači softvera i hardvera u domenu IKT-a, ali i neki startapi, počeli su aktivno da rade na pronalaženju načina za prevazilaženje izazova sa kojima su se korisnici susretali tokom novonastalih okolnosti, što je rezultovalo poboljšanjima postojećih alata ali i pojavom nekih novih rešenja. Paralelno, dosta napora je uloženo i u identifikovanje prednosti i pozitivnih iskustava jedinstvene situacije u kojoj su se svi našli, a za koje se očekuje da će biti dobro iskorišćene čak i kada se stvari vrate u normalnost (ili „novo normalno“).

Kao ilustracija, u domenu psihološke podrške neki od većih problema u oslanjanju na onlajn, umesto komunikaciju licem u lice tokom sesija bile su tehničke poteškoće (npr. problemi sa brzinom i stabilnošću internet veze, nemogućnost pristupa/neadekvatni uređaji sl.), ali i nedostatak sposobnosti da se pravilno doživljavaju i procenjuju neverbalni signali u komunikaciji (kao što su držanje i pokreti, suptilne promene izraza lica i opšteg ponašanja). S druge strane, pozitivna iskustva sa korišćenjem alata za onlajn terapiju uključivala su veću fleksibilnost u zakazivanju termina sesija, smanjenje inhibicije prilikom izražavanja (kada su pacijenti u pitanju) i bolje pridržavanje rasporeda terapije. Negativna iskustva su postojala i kada je u pitanju sektor obrazovanja, gde su se nastavnici često osećali kao da razgovaraju sa samim sobom tokom onlajn predavanja, da ne mogu da „čitaju“ učionicu i dovoljno angažuju svoje učenike, dok su se učenici žalili na tehničke poteškoće sa uređajima ili pristupom internetu, kao i da su predavanja bila nedovoljno interesantna i da nije bilo dovoljno direktne interakcije et aladnje sa vršnjacima i nastavnicima. Sa druge strane, pozitivni aspekti onlajn nastave su bili povezani sa većom količinom slobodnog vremena (nije bilo potrebno putovati do/od mesta na kojem se nastava inače izvodila), većom fleksibilnošću i sposobnošću da se lakše nadoknadi propušteno (posebno kada su u pitanju snimljeni časovi), kao i mogućnošću da učenici postavljaju pitanja (npr. putem foruma, namenskih platformi, funkcije „časkanja“ i e-mailom) i dobijaju blagovremene odgovore na njih (Perrin et al., 2020, Appleton et al., 2021, Means et al., 2020).

S obzirom na sve bolje razumevanje nedostataka i prednosti korišćenja alata za onlajn

komunikaciju kada su ova dva domena u pitanju i napora koji se ulažu u njihovo unapređenje, ne bi trebalo da bude iznenađenje ukoliko neki od njih postanu održiva zamena za sastanke uživo (lice u lice), ili barem poželjna alternativa za određene grupe korisnika. Na primer, razvijaju se rešenja koja omogućuju praćenje angažovanosti učesnika u onlajn sastancima u realnom vremenu (Cinteraction,2022), koja pružaju podršku izvođenju nastave na daljinu (Class Collaborate, 2022) i koja omogućuju analizu emocija na osnovu video sadržaja i senzorskih očitavanja (Imotions, 2022). Ona se često oslanjaju na veštačku inteligenciju za merenje veličina od interesa i pružaju mogućnost njihove naknadne analize putem namenskih izveštaja i analitičkih tabli – što omogućuje korisnicima lakše uočavanje obrazaca i trendova koji potencijalno mogu biti iskorišćeni kao podloga za različita unapređenja.

Očekuje se da će dalji napredak u oblasti veštačke inteligencije zajedno sa promenom načina razmišljanja kada je reč o novom načinu korišćenja tehnologije doprineti pozitivnoj transformaciji u ovim domenima, odnosno razvoju proizvoda i usluga koje će unaprediti zadovoljstvo korisnika i kvalitet samih procesa.

5. Van sistema javnog zdravstva – Podrška mentalnom zdravlju tokom pandemije

S obzirom na to da je pandemija pored fizičkog, narušavala i mentalno zdravlje, Savez društava psihoterapeuta Srbije - SDPTS je pokrenuo projekat „Podrška psihoterapeuta“ za besplatnu podršku građanima (SDPTS, 2022a). Kampanjom u medijima, građani su obavešteni da su psihoterapeuti postali dodatna karika u pružanju pomoći i smanjenju pritiska na resurse sistema, pogotovo u zdravstvu. Od 24. marta 2020. godine, oko četiri stotine volontera SDPTS je bilo uključeno u projekat i bilo dostupno na sajtu SDPTS (SDPTS, 2022b). U aprilu 2020. godine je kreirana i web aplikacija „Podrška psihoterapeuta“ kojoj se moglo pristupiti preko sajta SDPTS (SDPTS, 2022c). Aplikacija je napremljena volonterskim radom grupe informatičara u okviru projekta „Budi i Ti heroj“ (Savet za saradnju nauke i privrede, 2023). Pristupljeno 10.02.2023.), a Ministarstvo telekomunikacija, trgovine i turizma ustupilo je SDPTS besplatnu telefonsku liniju.

U početku je na call centru dežuralo 89 volontera, a broj kasnije smanjen u skladu sa brojem poziva korisnika (SDPTS, 2022d). Usluge su pružane u skladu sa etičkim kodeksom SDPTS kao i pojedinačnih psihoterapijskih udruženja kojima su volonteri pripadali, a građani su zadržavali anonimnost. Kao podrška, ali i kao mogućnost daljeg razvoja i sazrevanja edukanata, organizovane su volonterske supervizije volonterija koje je obezbeđivao SDPTS. Vođena je evidencija izvršenih intervencija preko Google forms, koja je sadržala podatke o volonteru, godinama i polu korisnika ukoliko je bio voljan da ih saopšti, vrsti problema, vrsti intervencije i dovoljnosti intervencije ili o upućivanju korisnika na dodatne resurse. Evidencija je sačuvana u vidu tabele radi praćenja rada projekta.

Ukupno je evidentirana 2.821 intervencija za 479 dana. Najmlađi korisnik je imao 14 godina, a najstariji više od 85 godina. U 75,2% slučajeva intervencija volontera je bila dovoljna (SDPTS, 2022d). U 25% slučajeva je korisnik bio upućen na dodatne resurse, prema listi dodatnih resursa koja je bila pripremljena i dostupna volonterima (Institucije koje se bave mentalnim zdravljem, bolestima zavisnosti, porodičnom problematikom, pružanjem drugih vrsta pomoći itd.). Obuhvat

različitih starosnih grupa postignut je dostupnošću volontera putem tri različita kanala: putem internet stranice, aplikacije i besplatne telefonske linije (poslednju su koristili i najmlađi i najstariji kursorici). Projekat je završen 15. juna 2021. godine, na osnovu uvida da je sve manji broj poziva građana. Sličnu akciju SDPTS je organizovao i 2014. godine tokom poplava. Iz ove dve akcije pomoći građanima i upoređivanjem samih akcija, načina organizovanja i postignutih rezultata prirodno su se pojavila i pitanja: Kakve su razlike; Da li smo sazreli? Šta je bilo bolje, a šta gore 2014. godine, u organizacionom, tehničkom i psihološkom smislu?

Prva i osnovna razlika između dva pomenuta događaja je uzrokovana samom prirodom krize što je uzrokovalo i sasvim drugačiji način pružanja pomoći (2014. godine je više intervencija obavljeno na terenu, a 2020. „on – line“). Pokušaj uspostavljanja saradnje i integracije u sistem zdravstvene zaštite 2014. nije uspeo, dok je 2020. godine uspeh bio delimičan. Predhodno iskustvo (iz 2014. godine) je omogućilo bržu i efikasniju akciju u toku pandemije. Ubrzani razvoj novih platformi za komunikaciju, socijalnih medija i web i mobilnih aplikacija doprineo je bržoj i sveobuhvatnijoj reakciji.

Lekcije naučene u toku sprovođenja projekta psihološke podrške bi mogle biti upotrebljene u nekim drugim kriznim situacijama. Uočena je potreba za operativnim timovima koji bi brzo i efikasno odgovorili na zahteve stanovništva uzrokovanim krizom. Proaktivno delovanje, započinjanje akcije bez odlaganja i čekanja da „autoritet“ prepozna vrednost ideje i akcije skraćuje vreme delovanja krizne situacije bez protektivnog delovanja (ne gubiti vreme u čekanju i kucanju „na zatvorena vrata“, započeti akciju, a neka vrata će se „sama otvoriti“). Uključiti i druge aktere koji mogu pomoći i doleteti izazovima i pritiscima i istrajati na putu ideje su neke od najvažnijih naučenih lekcija. Još jednom se pokazalo, kao i u uslovima van krize (pandemije u ovom slučaju) da je potrebna veća vidljivost psihoterapije kao struke i psihoterapeuta kao profesionalaca (zakonska, stručna, organizaciona podrška). Potreban je veliki i stalni angažman medija i umrežavanje volontera da bi akcije ovog tipa uspele. Učestvovalo je 410 volontera 2020. godine ali je taj broj gotovo upola manji nego 2014. godine. I na kraju, uočena je važnost vođenja evidencije i pronalaženja jednostavnijih i bržih načina za evidentiranje potreba korisnika i sprovedenih aktivnosti (iz usmenih saopštenja volontera saznali smo da „uradila sam 10-ak intervencija danas, ali sam upisala samo jednu, to mi konzumira vreme“) u toku pružanja pomoći, kao i važnost postojanja zapisa o tome šta je urađeno i pisanih uputstava kako sprovest psihološku podršku izbegavajući predhodne greške.

6. Uloga zdravstveno - promotivnog materijala u pandemiji COVID-19

Tokom pandemije COVID-19 različite aktivnosti promocije zdravlja, poput online edukacija i informisanja ili kreiranja i distribucije edukativnog materijala, dobijale su poseban značaj. Očigledna potreba javnosti za jasnim, tačnim, jednostavnim i kompetentnim savetima, predstavljala je izazov za profesionalce u oblasti javnog zdravlja, naročito u onim trenucima kada brojni faktori povezani sa prevencijom i lečenjem COVID-19 još uvek nisu bili detaljno proučeni.

U početku, naglasak je bio na nefarmaceutskim intervencijama u cilju prevencije respiratornih bolesti. U tu svrhu su kreirana dva različita postera, postavljena na COVID-19 podstranici

Gradskog zavoda za javno zdravlje Beograd (GZZJZ, 2022), koji su bili besplatno dostupni za onlajn distribuciju. Pojedina mala preduzeća i javne ustanove su ih postavljali na svojim informativnim tablama, ulaznim vratima itd. Ovi poster i su deljeni na društvenim mrežama partnera u promociji zdravlja GZZJZ, poput Biblioteke grada Beograda i sl. Jedan od poster a („Kako se zaštititi od infekcije novim korona virusom?“) periodično je objavljiv an i u različitim dnevnim novinama. Uz podršku Gradske uprave Grada Beograda, sadržaj ovog plakata je prilagođen izlaganju na brojnim bilbordima na području Beograda. Informacije predstavljene posterima detaljnije su objašnjene kroz više od 20 članaka objavljenih u odeljku “Pitanja i odgovori” na COVID-19 podstranici veb stranice GZZJZ, i deljenih na nalogima društvenih mreža partnera u promociji zdravlja GZZJZ. Ovi članci su pokrivali različite teme života i zdravlja u svetlu pandemije COVID-19 (fizička aktivnost i ishrana tokom pandemije, upotreba duvana i COVID-19 i sl.). Sadržaj poster a je ažuriran u skladu sa dinamikom implementacije novih saznanja i preporuka u preventivnoj praksi (npr. upotreba maski za lice).

Nakon toga, nova tema od fundamentalnog značaja – vakcinacija protiv COVID-19, uvedena je kreiranjem serije poster a i letaka o različitim aspektima vakcinacije. Prvi poster za promociju vakcinacije predstavio je opšte informacije - istorijska dostignuća vakcinacije, bezbednost i efikasnost vakcina protiv COVID-19, kao i značaj nefarmaceutskih preventivnih mera. Drugi materijali za promociju vakcinacije čiju je izradu, štampanje i distribuciju ponovo podržala Gradska uprava Grada Beograda su: brošura sa svim potrebnim uputstvima za period nakon dobijanja vakcine; detaljniji promotivni poster vakcinacije namenjen široj javnosti (istaknut u vozilima javnog prevoza Beograda); dve vrste letaka, jedan namenjen starijim licima, a drugi za romsku populaciju (štampan na srpskom i romskom jeziku); poster koji podstiče mlade da prime vakcinu; brošura sa odgovorima na nedoumice i pitanja o vakcinama protiv COVID-19 i, na kraju, letak i poster sa informacijama o korisnosti uzimanja buster vakcine protiv COVID-19, šest meseci nakon potpune vakcinacije (GZZJZ, 2022).

Najveći izazov po pitanju zdravstveno-promotivnih materijala zdravlja bio je kako obezbediti adekvatan i tačan sadržaj, uz slanje jakih i ciljanih ključnih poruka, u kontekstu brzo menjajućeg toka pandemije COVID-19 i značajnog porasta znanja o virusu SARS-CoV-2.

7. Racionalna upotreba antibiotika u toku pandemije COVID - 19

Jedan od većih izazova u toku pandemije predstavljala je i povećana upotreba antibiotika i edukacija zdravstvenih radnika i opšte populacije o značaju racionalne upotrebe antibiotika koja je zasnovana na dokazima uz preporuku lekara. Uprkos poteškoćama tokom COVID-19 pandemije aktivnosti na implementaciji Kampanje za racionalnu upotrebu antibiotika, Ministarstva zdravlja Republike Srbije koji je počeo u novembru 2015. godine u okviru “Drugog projekta razvoja zdravstva Srbije”, nastavljene su istim intenzitetom i tokom pandemije COVID-19. Veliki broj edukacija naročito za lekare u sistemu primarne zdravstvene zaštite, farmaceute kao i studenat e medicine i srodnih fakulteta sprovedene su tokom 2020. u online i F2F formatu. Tokom pandemije nastavljena je i medijska kampanja kako u štampanim tako i u digitalnim medijima.

Slika 2. Poster i bilbordi korišćeni u štampanim i digitalnim medijima za kampanju Racionalna upotreba antibiotika. Izvor: Ministarstvo zdravlja Republike Srbije

Sve ove aktivnosti uključujući i restriktivne mere tokom prvih meseci COVID-19 pandemije dovele su do naglog pada u potrošnji antibiotika izdatih na recept (WHO, 2022). Međutim, ukupni promet antibiotika u Republici Srbiji u 2020. godini se značajno povećao u odnosu na prethodni period što ukazuje na zloupotrebu antibiotika u cilju samolečenja i kupovinu istih bez recepata tokom COVID-19 pandemije (Medic, et al., 2023). Dodatni problem predstavlja i izmenjena struktura propisanih antibiotika izdatih na recept. Za razliku od pre kovid ere kada su lekovi iz grupe prvog izbora (amoksicilin, amoksicilin u kombinaciji sa klavulanskom kiselinom, cefaleksin, itd) prema AWARe klasifikaciji SZO bili najčešće propisivani lekovi i činili 52.6 % od ukupne potrošnje u primarnoj zdravstvenoj zaštiti, tokom 2020. godine, njihov udeo je bio svega 36.06%. Tokom prve godine COVID-19 pandemije najčešće propisivani antibiotici bili su: azitromicin, levofloksacin i cefiksime. Ovi antibiotici spadaju u grupu lekova pod nadzorom (*watch*) koja tokom 2020. godine čini čak 63,94% od ukupne potrošnje u primarnoj zdravstvenoj zaštiti. Ovo je u suprotnosti sa preporukama SZO da najčešće korišćeni antibiotici u populaciji treba da budu iz grupe prvog izbora (60%), a oni pod nadzorom u udelu do 35%.

Razlog za ovakve, kvalitativne izmene u strukturi propisanih antibiotika, ne samo u Srbiji već i u većini zemalja tokom pandemije, je preporuka SZO iz marta 2020. za uvođenje azitromicina u protokole za lečenje infekcije izazvane SARS-CoV-2 virusom. Promocija antibiotika kao “magičnog leka” za obolele od kovida se ubrzo proširila i na društvene mreže što je dovelo do povećanja potrošnje antibiotika naročito iz grupe pod nadzorom koji se smatraju “boljim” i “moćnijim”. I u stručnoj javnosti antibiotik azitromicin je promovisan kao deo protokola lečenja COVID-19. Jedan od razloga je bio taj što je ovaj antibiotik “*in vitro*” ispoljio antivirusnu aktivnost protiv uzročnika COVID – 19 infekcije. Pretpostavka je bila da bi mogao biti efikasan u različitim fazama virusnog ciklusa SARS-CoV-2 (Daniel Echeverría-Esnal et al., 2020). Njegova imunomodulatorna svojstva uključuju sposobnost smanjenja proizvodnje citokina, održavanje integriteta epitelnih ćelija i sprečavanja plućne fibroze. Pored toga, upotreba azitromicina je povezana sa smanjenjem mortaliteta i broja dana koje pacijenti provedu na mehaničkoj ventilaciji što je uočeno tokom upotrebe ovog antibiotika u drugim respiratornim infekcijama (Kawamura, 2018). Pretpostavljeno je da ove karakteristike azitromicina mogu biti korisne i u lečenju infekcije COVID-19. Uprkos činjenici da je kroz samo par meseci, na osnovu kliničkih ispitavanja koje je sprovedla SZO povučena preporuka za upotrebu azitromicina i generalno antibiotika u lečenju COVID-19, osim ukoliko ne

postoje dokazi o sekundarnoj bakterijskoj infekciji, masovna upotreba antibiotika u većem delu svetske populacije se nastavila pod uticajem najčešće digitalnih medija i društvenih mreža.

Smanjenje upotrebe antibiotika je najvažnija mera u kontroli antimikrobne rezistencije (Goossens, et al., 2005). SZO je dala smernice za aktivnosti u kontroli antimikrobne rezistencije na nacionalnom nivou kroz Globalni akcioni plan o antimikrobnoj rezistenciji, definišući racionalnu upotrebu antimikrobnih lekova kao jedan od pet strateških ciljeva (WHO, 2015). Smernice se odnose na regulatorne mere za smanjenje i optimizaciju propisivanja i izdavanja antimikrobnih sredstava i kampanje za poboljšanje opšte svesti i razumevanja antimikrobne rezistencije, kako među zdravstvenim radnicima, tako i u opštoj populaciji. Zbog toga je primenom sistemskih mera veoma važno smanjiti potrošnju najčešće neracionalno propisvanih antibiotika tokom pandemije COVID -19 tj. azitromicina, levofloksacina i cefiksima.

Neracionalna upotreba antibiotika je najzastupljenija u terapiji akutnih respiratornih infekcija gornjeg trakta koje su u najvećem broju slučajeva (do 90%) uzrokovane virusima. Nekritično davanje antibiotika dovodi do razvoja antimikrobne rezistencije i neefikasnosti antibiotika u situacijama kada su oni zaista potrebni na šta ukazuje i sve veći broj bolničkih infekcija izazvanih bakterijama otpornim na antibiotike (Medic, et al., 2023, Šuljagić, et al., 2022). Sa druge strane, racionalna upotreba antibiotika je najvažnija mera za kontrolu antimikrobne rezistencije (Mijac, et al., 2015), ali ona svakako mora biti uravnotežena u pogledu dostupnosti lekova koji spasavaju život.

8. Resursi za delovanje u vanrednim situacijama - Informaciona bezbednost Gradskog zavoda za javno zdravlje Beograd

Ubrzanim razvojem IT (Informacionih tehnologija), savremeno društvo je doseglo nivo potpune eKomunikacije, odnosno nivo trenutne razmene svih informacija na globalnom nivou. Svest o tome koliko su važni podaci koje razmenjujemo i stepen njihove ranjivosti nije bio dovoljno jasan i definisan (Software Engineering Institute, 2023). Protokoli za formiranje baza podataka i njihovu razmenu, nisu pružali dovoljnu i kvalitetnu zaštitu osetljivih podataka od "curenja" i zloupotrebe. Naročito u uslovima pandemije COVID - 19. Značajan iskorak u zaštiti podataka predstavlja standardizacija IKT (informaciono komunikacione tehnologije) sistema. Definisan i kontrolisan način rada svih elemenata IKT sistema je u formi standarda ISO27001 objavljen prvi put 2005. godine. Od tada je imao nekoliko izmena, da bi se verziji iz 2013. godine priključila i zaštita podataka o ličnosti, što je bilo značajno unapređenje (Institut za standardizaciju Srbije, 2023).

Primena ovog standarda je naročito značajna kod operatora koji su na nivou svake države prepoznati kao IKT sistemi od značaja, u kojima se generišu strateški podaci. Zdravstveni sistem, kome pripada Gradski zavod za javno zdravlje Beograd (Zavod), pripada ovoj grupi operatora. U poslednjih 20 godina je sprovedena digitalizacija eKartona pacijenta (istorije bolesti), primenom informacionih sistema, ali je povećan rizik od zloupotrebe ovih podataka. Svest o riziku je zahtevala sistemsku zaštitu podataka koji sadrže identifikacione podatke o pacijentima/ličnosti, ali i podatke o bolesti. U Zavodu postoji visoka svest o značaju kvaliteta usluga, čemu svedoči

činjenica da je 2006. godine prvi put implementiran ISO9001, a Zavod je sertifikovan i za ISO14001:2015, ISO/IEC17025:2017 i ISO27001:2014 (Institut za standardizaciju Srbije, 2023).

Uloga Zavoda je da koordinira aktivnostima zdravstvenih ustanova (ZU) državnog i privatnog sektora u Beogradu, a da bi to mogao da obavlja, potrebno je da prikuplja, skladišti, obradjuje i objavljuje analize podataka koji se dostavljaju iz ovih ZU. U Data centru Zavoda nalaze se baze podataka proteklih 30 godina. Ove podatke je potrebno čuvati, a ipak ih učiniti dostupnim za obradu, što je poseban izazov. Naročito u uslovima pandemije.

Koliko je savremeno društvo ranjivo pokazala nam je pandemija COVIDa 19. Globalna vanredna situacija nam je donela značajne promene u načinu rada kao što je rad na daljinu koji je podrazumevao:

- lečenje pacijenata na daljinu (konsultacije, preventivne aktivnosti i sl.),
- timski rad *on line* (sastanci, sednice, konzilijmi lekara itd.),
- edukaciju zaposlenih *on line*.

Na ovaj način su i rizici značajno uvećani, jer su otvaranjem komunikacionih kanala baze podataka i ceo IKT sistem postali ranjivi. Primarna opasnost je bila mogućnost “curenja” podataka na globalnom nivou i značaj podataka vezanih za pandemiju. U toku pandemije i vanrednih uslova rada i života, manipulacija podacima iz Svetske zdravstvene organizacije, farmaceutske industrije, njihova zloupotreba na *dark net-u* i finansijske prevare su bile svakodnevne. Elektronski kartoni pacijenata su bili vrlo traženi na *dark net-u* (MOS, 2023). Tako su IKT sistemi, tj baze podataka postale meta hakera.

Osnovni cilj upravljanja vanrednim situacijama je da se ranjivost baza podataka (u kojima se nalaze poverljivi podaci o zdravlju pacijenata i njihovi identifikacioni podaci) ublaži i umanji. To je moguće postići organizovanim i delotvornim aktivnostima. Pristup mora biti sistemski, kroz: planiranje, organizaciju, koordinaciju i kontrolu (Rose, et al., 2017). Zakonskom regulativom definisane su mere, odgovorna pravna i fizička lica, oblasti društvene delatnosti koje su u obavezi da sprovedu preventivne aktivnosti, procenu, planiranje i da upravljaju vanrednim situacijama (DeFilippis, et al., 2022). U drugoj dekadi XXI veka, u Srbiji je doneto nekoliko zakona u vezi informacione bezbednosti i digitalizacije kojima je definisana odgovornost pojedinca, kolektiva i države. Bolnički informacioni sistemi (BIS) su prepoznati kao sistemi od društvenog i strateškog značaja. Formirano je državno telo za nadzor i kontrolu sprovođenja zaštite podataka i informacija – CERT (Nacionalni CERT Republike Srbije, 2023). Na snazi je Zakon o zaštiti podataka o ličnosti (General Data Protection Regulation - GDPR), a od 2004. godine u Srbiji postoji Poverenik za informacije od javnog značaja i zaštitu podataka o ličnosti. Primena ISO27001 na nivou Zavoda i svih kontrola za bezbednost podataka i informacija, omogućila je sistemsku zaštitu svih komponenti IKT Sistema (GZZJZ, 2023). Ubrzana primena digitalizacije i konvertovanje papirnih u elektronska dokumenta je direktan uticaj pandemije COVIDa19.

a. Operativne aktivnosti sprovedene neposredno pre i u toku pandemije COVID – 19

U Gradskom zavodu za javno zdravlje, Beograd neposredno pre i u toku pandemije sprovedene su sledeće operativne aktivnosti:

- ☐ Pojačana bezbednost implementacijom savremenih antivirusnih softvera i unapređenjem hardvera i softvera na nivou IKT sistema;
- ☐ Unapređen postojeći Data Centar (hardver, softver, pristup digitalnom karticom);
- ☐ Sprovedena je edukacija zaposlenih, kao preventivna aktivnost - podznanje svesti zaposlenih i vendora je značajna karika u lancu bezbednosti;
- ☐ Uvedeno je aktivno učešće zaposlenih u proceni rizika po bezbednost podataka. Imenovana su odgovorna/ovlašćena lica, koja poseduju administrativno operativne i organizacione veštine i znanje potrebno za njihovo sprovođenje (sertifikovani su za spoljašnji i unutrašnji nadzor ISO 27001);
- ☐ Kreirana je dokumentacija (procedure rada i uputstva, ISMS – information security management system <https://www.techtarget.com/whatis/definition/information-security-management-system-ISMS>) koja je dostupna svim zaposlenima putem intraneta, u skladu sa Matricom prava pristupa (na osnovu opisa radnog mesta) i Uputstvom o kategorizaciji informacija i dokumenata.
- ☐ Kreirana su strateška i operativna dokumenta: Strategija bezbednosti podataka Zavoda za period 2020-25, Operativni planovi o bezbednosti IKT sistema na godišnjem nivou, Plan preventivnih aktivnosti sa aspekta bezbednosti podataka, planovi za rad u vanrednim uslovima, Plan kontinuiteta poslovanja (*Bussines Continuity Plan*), Akt o bezbednosti IKT sistema, SoA (*Statement of applicability*). Pojačan monitoring i evaluacija;
- ☐ GAP analiza i PEN test se sprovode na 2 godine;
- ☐ u potpunosti je implementirana politika “praznog stola i desktopa”.

Iako ne postoji IKT sistem koji je 100% zaštićen, primenom svih mera, značajno je podignuta bezbednost podataka, unapređen kvalitet usluga Zavoda u vanrednim situacijama i osigurana dobra pozicija ustanove. Pandemija COVID19 je značajno ubrzala digitalizaciju zdravstvenog sistema Srbije i globalno podigla svest o informacionoj bezbednosti.

9. Zaključak

Prikazane edukativne i savetodavne aktivnosti namenjene stručnoj i opštoj javnosti putem udaljenog, odnosno “online”, pristupa, pokazale su se kao adekvatna zamena predavanjima i komunikaciji licem–u–lice koja je praktikovana uprethodnih godina, a koja usled epidemioloških mera u toku pandemije COVID- 19 nije bila izvodljiva.

Najveće uočene prednosti kod sprovedenih “online” edukacija i savetovanja, nezavisno od profila učesnika ili korisnika usluga, su bile: fleksibilnost u sprovođenju edukacija, ušteda vremena predviđenog za putovanje do i od mesta sprovođenja edukacije ili savetovanja, primetno veći broj prisutnih učesnika na online edukacijama. Najveći izazov u održavanju “online” edukacija bio je tehničke prirode, a podrazumevao je dostupnost digitalnih uređaja i adekvatne internet konekcije slušaocima, odnosno korisnicima usluga. Problemi koji su takođe došli do izražaja jesu

digitalna pismenost korisnika, nemogućnost adekvatnog monitoringa učesnika i nedostatak interakcije prisutne na klasičnim skupovima, a koji se pre svega ogledao u deficitu neverbalne komunikacije. Informisanje putem društvenih mreža je bilo veoma zastupljeno u toku pandemije, informacije su se širile brzo i često bez kontrole stručnog lica što je predstavljalo veliku opasnost, a neke od posledica će biti vidljive u budućnosti (npr. preporuke za neracionalnu upotrebu antibiotika i posledična antimikobna rezistencija).

Međutim, ukoliko rezimiramo sve pozitivne i negativne aspekte sprovedenih edukacija i savetovanja pomoću upotrebe digitalnih tehnologija, izvodi se zaključak da je ovaj vid komunikacije prilično efikasan, i da bi bilo poželjno primenjivati ga, ne samo u trenutnoj epidemiološkoj situaciji, već i nakon završetka iste, i proširiti ga i na druge populacione grupe sa temama prilagođenim profilu i potrebama slušalaca i korisnika usluga. Ujedno je potrebno raditi i na digitalnom opismenjavanju, kako opšte, tako i profesionalne javnosti, kako bi što veći broj korisnika mogao da koristi ovaj vid komunikacije koji će u budućnosti, sa razvojem nauke i tehnike, postati standardan, ako ne i vodeći način komuniciranja i prenosa znanja.

LITERATURA

APPLETON, R., WILLIAMS, J., VERA SAN JUAN, N., NEEDLE, J.J., SCHLIEF, M., JORDAN, H., SHERIDAN RAINS, L., ET AL. 2021: "Implementation, Adoption, and Perceptions of Telemental Health During the COVID-19 Pandemic: Systematic Review", *J Med Internet Res.*, 9, 23(12):e31746. doi: 10.2196/31746.,

CENTERS FOR DISEASE CONTROL AND PREVENTION (2022): *Vaccines for COVID-19*. <https://www.cdc.gov/coronavirus/2019-ncov/vaccines/>. Pristupljeno 20.10.2022.

CINTERACTION (2022): *Enabling Artificial Emotional Intelligence*. <https://cinteraction.com/>. Pristupljeno 21.12.2022.

CLASS (2022): *Class Collaborate* <https://www.class.com/collaborate/>. Pristupljeno 21.12.2022.

DEFILIPPIS, E., MICHAEL IMPINK, S., SINGELL, M., POLZER J.T. & SADUN, R. 2022: "The impact of COVID-19 on digital communication patterns". *Humanities and Social Sciences Communications*, 9:180 | <https://doi.org/10.1057/s41599-022-01190-9>

ECHEVERRÍA-ESNAL, D., MARTIN-ONTIYUELO, C., NAVARRETE-ROUCO, M.E., DE-ANTONIO CUSCÓ, M., FERRÁNDEZ, O., HORCAJADA, J.P., GRAU, S. 2021: "Azithromycin in the treatment of COVID-19: a review". *Expert Rev Anti Infect Ther.*, 19(2):147-163. doi: 10.1080/14787210.2020.1813024.

GRADSKI ZAVOD ZA JAVNO ZDRAVLJE BEOGRAD (GZZJZ) (2022): *Covid-19. Edukativni materijal*. <https://www.zdravlje.org.rs/index.php/covid19/kovid-edukativni-materijal>. Pristupljeno 25.11.2022.

GRADSKI ZAVOD ZA JAVNO ZDRAVLJE (GZZJZ) (2023): *Sertifikacija* Dostupno na: <https://www.zdravlje.org.rs/index.php/o-nama/dokumenta/akreditacija> Pristupljeno 21.02.2023.

GOOSSENS, H., FERECHE, M., VANDER STICHELE, R., ELSEVIERS, M. ESAC PROJECT GROUP 2005: "Outpatient antibiotic use in Europe and association with resistance: a cross-national database study". *Lancet*, 12-18;365(9459):579-87. doi: 10.1016/S0140-6736(05)17907-0.

HAYAT, A. A., KESHAVARZI, M. H., ZARE, S., BAZRAFCAN, L., REZAEI, R., FAGHIHI, S. A., AMINI, M. & KOJURI, J. 2021: "Challenges and opportunities from the COVID-19 pandemic in medical education: a qualitative study". *BMC Medical Education*, 21(1), pp. 1–13. <https://doi.org/10.1186/s12909-021-02682-z>. Pristupljeno 15.11.2022.

IMOTIONS (2022): *Faster and Improved Human Factors Research*. <https://imotions.com/>. Pristupljeno 21.12.2022.

INSTITUT ZA STANDARDIZACIJU SRBIJE (2023): *Standardi*. Dostupno na: https://iss.rs/sr/Latn/standardi_p93.html Pristupljeno 21.02.2023

JOHNS HOPKINS MEDICINE (2022): *COVID-19 Vaccines: Myth Versus Fact*. <https://www.hopkinsmedicine.org/health/conditions-and-diseases/coronavirus/covid-19-vaccines-myth-versus-fact>. Pristupljeno 20.10.2022.

KAWAMURA, K., ICHIKADO, K., TAKAKI, M., EGUCHI, Y., ANAN, K., SUGA, M. 2018: "Adjunctive therapy with azithromycin for moderate and severe acute respiratory distress syndrome: a retrospective, propensity score-matching analysis of prospectively collected data at a single center". *Int J Antimicrob Agents*, Jun, 51(6), pp. 918-924. doi: 10.1016/j.ijantimicag.2018.02.009. Epub 2018 Feb 28

MARKOVIC, M., STEFANOVIC, N., N. KOVACEVIC, MLADENOVIC JANKOVIC, S., GRUJICIC, A., TAMBURKOVSKI G. & MATIJEVIC, D. 2019: Application of new technologies in education of parents in Serbia - mobile application on child injury prevention European conference for injury prevention and safety promotion EU-SAFETY 2019, Luxembourg, 2019. Abstract book, p.57.

Means, B., and Neisler, J., with Langer Research Associates 2020: *Suddenly Online: A National Survey of Undergraduates during the COVID-19 Pandemic*. San Mateo, CA: Digital Promise.

MEDIC, D., BOZIC, B., BAJCETIC M. 2023: "Impact of Antibiotic Consumption on Antimicrobial Resistance to Invasive Hospital Pathogens". *Antibiotics* (Basel), 12(2). doi:10.3390/antibiotics12020259

MEDICINSKI FAKULTET UNIVERZITETA U BEOGRADU (2022): *Studije*. http://med.bg.ac.rs/?page_id=12204 . Pristupljeno 17.12.2022.

MIJAC, V., OPAVSKI, N., MARKOVIC, M., GAJIC, I., VASILJEVIC. Z., SIPETIC, T., BAJCETIC M. 2015: "Trends in macrolide resistance of respiratory tract pathogens in the pediatric population in

Serbia from 2004 to 2009". *Epidemiol Infect.*, 143(3):648-52.

MOS: MEDICAL RECORD REVIEW SERVICE (2023): *Why Medical Records Are a Hot Product on the Dark Web Marketplace?* Dostupno na: <https://www.mosmedicalrecordreview.com/blog/why-medical-records-are-hot-product-on-the-dark-web-marketplace/> Pristupljeno 22.02.2023.

NACIONALNI CERT REPUBLIKE SRBIJE (2023): RATEL. Dostupno na: <https://www.cert.rs/> Pristupljeno 22.02.2023.

PERRIN, P.B., RYBARCZYK, B.D., PIERCE, B.S., JONES, H.A., SHAFFER, C., ISLAM, L. 2020: "Rapid telepsychology deployment during the COVID-19 pandemic: A special issue commentary and lessons from primary care psychology training". *J Clin Psychol.*, 76(6), pp. 1173-1185. doi: 10.1002/jclp.22969.

REN, W., HUANG, C., LIU, Y. & REN, J. 2015: "The application of digital technology in community health education". *Digital Medicine*, 1: pp. 3-6.

REPUBLIKA SRBIJA. MINISTARSTVO ZDRAVLJA 2021: *Stručno-metodološko uputstvo za sprovođenje vanredne preporučene imunizacije protiv COVID-19 u Republici Srbiji*, Službeni glasnik RS, 81/2021.

ROSE, D.A., MURTHY, S., BROOKS, J., BRYANT, J. 2017: "The Evolution of Public Health Emergency Management as a Field of Practice". *Am J Public Health*, 107(S2), pp. 126-S133. doi:10.2105/AJPH.2017.303947

SAVET ZA SARADNJU NAUKE I PRIVREDE (2023): *Budi i Ti heroj*. <https://nip.rs/sr/novosti/25-inicijativa-kabineta-ministra-za-inovacije-i-tehnoloski-razvoj-budi-i-ti-heroj>. Pristupljeno 10.02.2023.

SDPTS (2022a): *Podrška psihoterapeuta*. <https://savezpsihoterapeuta.org/projekat-podrska-psihoterapeuta/>. Pristupljeno 10.07.2022.

SDPTS (2022b): <https://savezpsihoterapeuta.org/korona-virus/>. Pristupljeno 24.11.2022.

SDPTS (2022c): <https://podrskapsihoterapeuta.com/home>

SDPTS (2022d): nepublikovani podaci i izveštaja o obimu rada

SHANDRA, N., ФОНАПЮК, О. В., CHYSTIAKOVA, I. 2021: *Synchronous and asynchronous distance learning: benefits and limitations*. Other. Katowice: Publishing House of University of Technology.

SOFTWARE ENGINEERING INSTITUTE. CERT COORDINATION CENTER (2023): *L2 network security controls can be bypassed using VLAN 0 stacking and/or 802.3 headers*. <https://www.kb.cert.org/vuls/id/855201> Pristupljeno 25.02.2023.

SOFTWARE ENGINEERING INSTITUTE. CERT COORDINATION CENTER (2023): Vulnerability Note VU#855201 Dostupno na: <https://kb.cert.org/vuls/id/855201> Pristupljeno 22.02.2023.

ŠULJAGIĆ, V., BAJČETIĆ, M., MIOLJEVIĆ, V., DRAGOVAC, G., MIJOVIĆ, B., JANIĆIJEVIĆ, I., et al. 2021: "A nationwide assessment of the burden of healthcare-associated infections and antimicrobial use among surgical patients: results from Serbian point prevalence survey, 2017". *Antimicrobial Resistance & Infection Control* ., 10(1):47. doi: 10.1186/s13756-021-00889-9.

WORLD HEALTH ORGANIZATION. REGIONAL OFFICE FOR EUROPE. 2022: *Antimicrobials supplied in community pharmacies in Eastern Europe and Central Asia in the early phases of the COVID-19 pandemic*. World Health Organization. Regional Office for Europe. <https://apps.who.int/iris/handle/10665/355796>. License: CC BY-NC-SA 3.0 IGO

WORLD HEALTH ORGANIZATION 2020: *Digital education for building health workforce capacity*. Geneva: World Health Organization; Licence: CC BY-NC-SA 3.0 IGO.

WORLD HEALTH ORGANIZATION (2015): *Global action plan on antimicrobial resistance*. https://cdn.who.int/media/docs/default-source/antimicrobial-resistance/amr-spc-sel-glass/a68-r7-en.pdf?sfvrsn=fa7f3dde_ Pristupljeno 10.02.2023.